

MAGYAR SAJTÓSZABADSÁG
ÉS -SZABÁLYOZÁS
1914–1989

Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989

6.

Sorozatszerkesztő:

Koltay András – Nyakas Levente

Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989

**Előadások a magyar sajtószabadság történetéhez
(Budapest, 2012. november 15.)**

Szerkesztette: Paál Vince

Médiatudományi Intézet

2013

Minden jog fenntartva.

© Horváth Attila, Klein Tamás, Mák Ferenc, Paál Vince, Révész T. Mihály, Takács Róbert 2013
© Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatanács Médiatudományi Intézete 2013

Tartalom

Előszó	6
Sajtószabályozás és sajtószabadság a Horthy-korszakban	7
<i>Paál Vince</i>	
Az elektronikus sajtó szabályozásának kezdetei Magyarországon A rádiójog genezise.....	20
<i>Klein Tamás</i>	
A továbbélési-tudás forrásvidékén Magyar sajtó a Délvidéken 1914–1944.....	33
<i>Mák Ferenc</i>	
Sajtószabályozás Magyarországon (1945–1960)	55
<i>Révész T. Mihály</i>	
A „szocialista sajtószabadság” vitái Magyarországon Sztálin halálától Helsinkig (1953–1975)	66
<i>Takács Róbert</i>	
A cenzúra működési mechanizmusa Magyarországon a szovjet típusú diktatúra időszakában	80
<i>Horváth Attila</i>	

Előszó

A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának Médiatudományi Kutatócsoportja és a Médiatanács Médiatudományi Intézete 2012. november 15-én konferenciát rendezett Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989 címmel. A 20. század magyar sajtótörténetének tudományos igényű feldolgozása hiányos, bőven nyújt feladatot a témával foglalkozó kutatók számára. Az eddig napvilágot látott sajtótörténeti munkák többnyire az egyes sajtótermékek történetére koncentráltak, vagy a sajtótörténet egy-egy epizódját dolgozták fel. Az 1960-as és az 1970-es években több kötet is megjelent a két világháború közötti magyar sajtószabadság témakörében, ezek a sajtótörténet számos érdekes vetületét tárták fel, de látásmódjuk – a korszak „hivatalos” álláspontjához igazodón – jellemzően nem elfogulatlan.

A konferencia előadói a második világháború előtti korszak és az állampárti szocializmus vonatkozásában egyaránt a sajtószabadság értelmezésének és érvényesülésének vizsgálatára helyezték a hangsúlyt. Elhangzott, hogy az ellenforradalmi rendszer időszakának csak néhány évében működött cenzúra, de a mindenkori kormánynak voltak jogosítványai, amelyekkel ellenőrzés alatt tarthatta a nyomtatott sajtót. A sajtószabadság csak korlátozottan érvényesült, de a sajtó sokszínű volt, és kormányt bíráló írások is megjelenhettek. A hatalom jó ideig nem ismerte fel a rádióban rejlő lehetőségeket. Ennek köszönhetően működését nem kötötték béklyóba jogszabályokkal, és speciális sajtójogi szabályozás sem vonatkozott rá.

A délvidéki lapok az első világháború során válságba jutottak, s többnek a megjelenése is szünetelt. Ilyen körülmények között került a Délvidék az újonnan létrehozott délszláv állam fennhatósága alá, amely nem engedte a magyar sajtó talpra állását. Kevésbé ismert tény, hogy egészen 1925-ig a délszláv állam különböző területein a régi sajtószabályozás maradt hatályban, vagyis a Délvidéken az 1914. évi magyar sajtótörvény továbbra is érvényesült. A szocialista alkotmány deklarálta a sajtószabadságot, de a valóságban korlátozott volt a nyilvánosság.

A hatalom birtokosainak felfogásában a nyilvánosság korlátozása nem az elnyomás, hanem a társadalom védelmét szolgálta. A sajtószabadság az állampárt szerint a „társadalom érdekeivel ellentétes törekvések támogatására” nem adhat lehetőséget. A sajtószabadság államszocialista magyarázata szerint a sajtónak minden társadalmi berendezkedésben osztálytartalma van (értsd: mindig az uralkodó osztály hatalmát szolgálja). Az állampárti diktatúra idején jogi értelemben ugyan nem volt cenzúra, de a valóságban semmilyen újság vagy könyv nem juthatott a közönség kezébe, amelyet a párt – vagy akár csak annak valamelyik vezető funkcionáriusa – veszélyesnek, illetve a szocialista társadalmi felfogással vagy emberképpel összeegyeztethetetlennek gondolt.

A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának Médiatudományi Kutatócsoportja és a Médiatanács Médiatudományi Intézete tanulmányok, kötetek megjelentetésével és konferenciák szervezésével szeretne hozzájárulni az újkori magyar sajtótörténet kevésbé ismert fejezeteinek feltárásához, a határon túli magyarság sajtójának történetére is kiterjedően. A konferencia, és az ott elhangzott előadások alapján készített tanulmányok publikálása ennek a megkezdett munkának az egyik első állomása.

Budapest, 2013. április 10.

Paál Vince
Szerkesztő

Sajtószabályozás és sajtószabadság a Horthy-korszakban

PAÁL VINCE*

1. Előzmények¹

Az ellenforradalom hatalomra kerülése után az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság idején hozott törvényeket és rendelkezéseket törvénytelennek nyilvánították, így értelemszerűen a sajtóra vonatkozó szabályozások is érvényüket veszítették.

Újra a liberálisnak mondható *1914. évi XIV. tc. a sajtóról* lett érvényes. Ez a törvény az első világháború előtti időszakhoz képest a következő pontokban hozott változást: Bevezette a helyreigazítási jogot, szabályozta a sajtótermékek terjesztését (engedélyhez kötötte az utcai árusítást, más néven a kolportázst). Fenntartotta azonban továbbra is az esküdtbíráskodást és a fokozatos felelősség rendszerét. Ez utóbbi azt jelentette, hogy a sajtó útján elkövetett vétség esetén a szerző, ha ő nem ismert, a felelős szerkesztő, ha ő sem vonható felelősségre, a kiadó felelt, (de a három közül csak egyikük!).

Egyébként a 1914. évi új sajtótörvényt belföldön és külföldön egyaránt heves támadások érték. Az új törvényről a kortársak közül számosan azt mondták, hogy az nem törvény a sajtóról, hanem „törvény a sajtó államosításáról”.

Az 1914. évi sajtótörvény a gyakorlatban nem érvényesülhetett, mert kihirdetése után kiört az első világháború, és ezzel hatályba lépett az *1912. évi LXIII. tc. a háború eseteire szóló kivételes intézkedésekről*, amely a sajtó vonatkozásában is tartalmazott szigorítást. A kormány elrendelhetette, hogy a sajtótermékeket a hatóság előzetesen átvizsgálja, és ha azok tartalma – belátása szerint – a hadviselést veszélyezteti, akkor a terjesztést megtiltsa. Ezzel pedig jogilag lehetőség nyílt a cenzúra alkalmazására.

Az ellenforradalom első hónapjaiban bármiféle írott joghoz való ragaszkodásról nehezen beszélhetünk. Jó ideig párhuzamosan volt tapasztalható egymás mellett a civil közigazgatás és a hadsereg – azzal sokszor ellentétes – működése, a sajtó területén is. A baloldali és liberális sajtó főleg nem sok jóra számíthatott, hiszen az összeomlásért és az ország földarabolásáért a közvélemény igen széles része a „destruktív” sajtót hibáztatta.

Ahogy Horthy Miklós, a Nemzeti Hadsereg főparancsnoka még budapesti bevonulása előtt fogalmazott: „Magyarország mai boldogtalanságának, sötét és terhes helyzetének létrehozásában nem csekély szerepe volt a magyar sajtónak, a magyar újságírásnak, ahogy azt nálunk felfogták és csinálták”.² Szekfű Gyula „piszkos á la *Az Est* eszközökről” beszélt. Herczeg Ferenc szerint pedig „a rikkancssajtó addig-addig cserezte ki a közéleti előkelőségek

* Médiatudományi munkatárs, Nemzeti Média-és Hírközlési Hatóság, Médiatudományi Intézet. E-mail: paal.vince@mtmi.hu

¹ Az előadásban nem tárgyalom a rádiót. L. arra Klein Tamás előadását.

² Újság, 1919. november 1. Közli RÁNKI György (szerk.): *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. II., 853–854.

irháját, míg azután a szájaskodásból véres valóság, a nyegleségből tragédia lett”.³ A destruktív sajtó megrendszabályozására országszerte több helyen tüntetést is szerveztek, volt, ahol több ezren követelték a sajtószabályozás szigorítását, a destruktív sajtó visszaszorítását, a nemzeti sajtó támogatását.⁴

2. A korszak sajtórendészete és a sajtószabadság érvényesülése

A sajtó szabályozását tekintve a Horthy-korszakot a következő időszakokra oszthatjuk fel:

- 1919–1920-tól, a Nemzeti Hadsereg Budapestre történt bevonulásától, illetve Horthy Miklós kormányzóvá választásától 1921. decemberig érvényben volt az előzetes sajtóellenőrzés, közismertebb nevén a sajtócenzúra.
- 1921. december és 1939. szeptember között nem volt előzetes sajtóellenőrzés.

Viszont az 1938-as esztendő két esetben is drasztikus beavatkozást hozott a sajtó életébe: az ún. első zsidótörvény előírta a sajtókamara felállítását, a *XVIII. tc.* pedig a lapok megjelenése jogának revízióját rendelte el.

- 1939-től egészen a korszak 1944 októberében bekövetkező összeomlásáig életben volt a cenzúra.

(Az előzetes sajtóellenőrzés ismételt működésének ideje alatt az 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállás újabb cezúraként értékelhető.)

2.1. 1920–1938

A különböző szabadságjogok, így a sajtószabadság korlátozásának jogi alapját a háború esetére szóló kivételes hatalom idejének meghosszabbításáról szóló *1920. évi VI. tc.* adta, amely a trianoni békeszerződés aláírása után egy évvel meghosszabbította a kivételes állapotot.

Az első Teleki-kormány, amely már a békeszerződés aláírását követően alakult meg, a sajtóviszonyokat érintően is számos rendeletet hozott. Ezek hol szűkítettek, hol pedig kicsit lazítottak a sajtóellenőrzésen.

Az *állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről* szóló *1921. évi III. tc.* 5. és 7. §-a is érintették a sajtót, amennyiben vétségként fogalmazták meg az „állam és társadalom törvényes rendjének” erőszakos felforgatására vagy megsemmisítésére, különösen valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos úton való létesítésének követelésére irányuló izgatást vagy felhívást. Továbbá azt is, ha valaki hazugság állításával („valótlan tény”) vagy terjesztésével sérti a magyar állam vagy a magyar nemzet megbecsülését, a magyar állam vagy a magyar

3 KÓKAY György – BUZINKAY Géza – MURÁNYI Gábor: *A magyar sajtó története*. Budapest, Magyar Újságírók Országos Szövetsége – Bálint György Újságíró-iskola, 1998. 174. Utalva az ún. *Est*-lapok mindenfajta tekintélyt elvtelenül támadó hangnemére.

4 KLESTENITZ Tibor: A tördőfés és az újságírók. Sajtóellenesség a keresztény-nemzeti kurzus éveiben, 1919–1922. *Médiakutató*, 2010/nyár. 85–99.

nemzet ellen meggyalázó kifejezést használ. Ezeket a vétségeket, amelyeket sajtóközlemény útján is el lehetett követni, a törvény 3 illetve 5 évig terjedő fogházbüntetéssel sújtotta.

Az 1922/23. költségvetési év első hat hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról szóló 1922. évi XVII. tc. 6. §-a a továbbiakban is felhatalmazást adott a kormánynak, hogy a kivételes hatalom alapján (az 1912:LXIII. tc. a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről) kibocsátott még hatályos rendelkezéseket meghatározott feltételek mellett ideiglenesen hatályban tarthassa. Ez alól kivételt képezett az előzetes cenzúra elrendelésének a lehetősége.⁵ Ez azt jelentette, hogy a kormány az előzetes cenzúra kivételével a sajtót korlátozó egyéb intézkedéseket érvényben tarthatta a törvény hatályba lépésétől számított 6 hónapig. Ha azonban a kormány a törvény hatályba lépésétől számított négy hónapon belül ezen intézkedésekben szabályozott tárgykörökben törvényjavaslatot terjeszt a nemzetgyűlés elé, akkor a sajtóra vonatkozó rendeletek a hat hónap letelte után is érvényben maradtak. (Tehát nem volt feltétel, hogy a törvényjavaslatból törvény is legyen).

A kivételes sajtórendészeti ellenőrzést (vagyis az előzetes cenzúrát) – amint már fent említettem – a Bethlen-kormány szüntette meg 1921 decemberében a 10501/1921. M. E. számú rendelettel. (A rendelet azonban a belügyminiszter azon jogát, hogy időszaki lapok megjelenését és terjesztését korlátozza vagy akár betiltsa, nem érvénytelenítette).⁶ L. alább.

Az 1914. évi sajtótörvény volt tehát érvényben, de számos rendelet tartalmazott szigorításokat. Az 1920. évi nemzetgyűlési választások után megalakuló Simonyi-Semadam-kormány új időszaki lap alapítását a miniszterelnök engedélyéhez kötötte (4578/1920. M. E. sz. r.). Időszaki lapnak az a sajtótermék számított, amely egy hónapot meg nem haladó időközökben jelent meg.

Az időszaki lapok indítását engedélyhez kötő rendelet oka részben a papírhány is volt, de a politikai motivációk is nyilvánvalók, hiszen az engedélyeztetési kötelezettség az egész korszakban fennállt. A miniszterelnökség bekérte az alsóbb fokú hatóságok véleményét, és általában azoknak megfelelően megadta vagy nem adta meg az engedélyt.⁷

Néhány kiragadott példa a lapengedélyezésekhez: Kis Lipót Pál *Alföldi Korcsmárosok és Italmérők Lapja* címmel szeretett volna heti két alkalommal megjelenő szaklapot indítani a „korcsmárosok anyagi és szellemi jólétének előmozdítására, az őket érintő szabályokról való tájékoztatás céljából”. A lapot egy országgyűlési képviselő is támogatta. Csanád megye főispánja a lap alapítására „közsükséget” nem látott. Ezek után a miniszterelnök a kérvényt elutasította.⁸

Az előbbtől eltérően rövid időn belül négy olyan újságot is engedélyeztek, amely a lóversenyyel foglalkozott: *Turf Újság*, *Turf Hírlap*, *Budapesti Turf* és *Handicap*. Mivel a földművelésügyi miniszter a miniszterelnökség megkeresésére ellenvetéssel nem élt, sőt szerinte a több lap csak növeli az egészséges versenyt, a lapokat engedélyezték.⁹

A *Monori Járás* címen indítandó társadalmi és szépirodalmi lapot nem engedték elindulni, mert a vármegyei főispán úgy foglalt állást, hogy a járásban már van egy „meglehetősen elter-

5 SIPOS Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat*. Budapest, Argumentum, 2011. 124–125.

6 Vö. SIPOS Balázs: *A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében*. Budapest, Napvilág, 2004. 34.

7 Uo., 30–32.

8 Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) K26 1340. cs. 1927. V. t. 928. sz.

9 MOL K26 1324. cs. 1925. V. t. 1241., 1507., 1559. és 1731. sz.

jedtségnek örvendő politikai és társadalmi hetilap, és a közeli székesfőváros újságjai a monori járás magasabb műveltségű lakosságának igényeit is kielégítik”, ezért a lap megjelenését a közérdek szempontjából nem tartotta szükségesnek.¹⁰

A *Mi Újság* című társadalmi és kereskedelmi ingyen hetilap a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége lapjaként indult. A vallás- és közoktatási miniszternek nem volt ellenvetése. Ezután megkapta a miniszterelnök engedélyét.¹¹

Sopron vármegye alispánjának a véleménye következtében viszont nem engedélyezték Zoltán Ernő csornai állatorvos részére az *Állattartók Lapja* című szaklap indítását. Az alispán szerint a gazdasági szaklapok betöltötték feladatukat. Nincs újabbra szükség. (1927. október.)¹²

Ugyancsak az egész korszakban meghatározó jelentőségű volt a 6357/1920. M. E. számú rendeletet, amely a belügyminisztert felhatalmazta, hogy azokat a lapokat, amelyeknek „közleményei az ország belső rendjének és közbiztonságának, valamint külső politikájának érdekeit veszélyeztetik, megjelenését és terjesztését eltilthatja”.

A lapalapítás miniszterelnöki engedélyeztetése mellett a vázolt rendelkezések lehetőséget adtak, hogy a kormányzat a sajtótermékekben megjelent tartalmak miatt különböző jogcímeneken eljárást indíthasson.

Számos alkalommal került sor egyes lapok megjelenésének meghatározott időre történő betiltására, az utcai árusítás jogának felfüggesztésére, a cikkek szerzőire pénzbírság és börtönbüntetés kiszabására. 1921 és 1931 között mintegy 50 időszaki lapot tiltottak be, 1931 és 1938 között 52 újság megjelenését függesztették fel vagy vonták be az utcai terjesztésre vonatkozó jogát.¹³

A *Népszavától* 1924 novemberétől 1928 februárjáig megvonták a kolportázs jogát, és ugyancsak e napilap ellen az 1925–1927 közötti három évben 347 sajtóper indult, ezek során 6,5 év börtönbüntetést és sok ezer (6584) pengő bírságot szabtak ki.¹⁴

1938-ig mindazonáltal két esetben fordult elő, hogy országos napilapot véglegesen betiltanak. Az egyik lap *Az Újság* című, liberális, legitimista lap volt, amely 1925-ben ismertette Beniczky Ödön korábbi belügyminiszternek a Somogyi-Bacsó gyilkosság ügyében a katonai ügyészség előtt tett vallomását. Ez Horthy kormányzó személyére is tartalmazott terhelő kitételeket. A cikk megjelenése után a lapot betiltották, Beniczkyt pedig kormányzósértés vétsége miatt kétéves börtönbüntetésre és pénzbírságra ítélték. (Kitöltötte a börtönbüntetését, utána valóságos nyomorban élt, majd öngyilkos lett.)

A lap mellett azonban a liberális, a legitimista és szociáldemokrata képviselők is kiálltak. A betiltás után nyomdászsztrájk indult, egy napig egyetlen lap sem jelent meg Budapesten. Végül kis névváltoztatással, *Újság* néven, újra kezdődő számozással nagyjából azonos szerkesztőség irányítása alatt megjelenhetett a lap.¹⁵

A másik országos lap, amelyiket – ez esetben már tényleg – véglegesen betiltottak, a *Világ* című napilap volt. A *Világ*ot azért sújtották betiltással, mert a magyar kormányzati körök-

10 MOL K26 1324. cs. 1925. V. t. 1160. sz.

11 Uo., 983:8. sz.

12 MOL K26 1341. cs. 1927. V. t. 9144. sz.

13 SIPOS (2011) i. m. (5. lj.) 123.

14 ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 1999. 232. Ettől eltérő adatokat közöl MARKOVITS Györgyi: *A magyar írók harca a cenzúra ellen (1919–1944)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985. 55.

15 L. NAGY Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok 1919–1931)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 149–153. Vö. SIPOS (2004) i. m. (6. lj.) 47–52.

nek kellemetlen cikksorozatban leplezte le a frankhamisítási ügy részleteit. A lapot először csak 10 napra függesztették fel, de mivel utána is folytatta ilyen tartalmú cikkeinek közlését, véglegesen betiltották. Nem utolsósorban a betiltás elleni tiltakozásoknak köszönhetően, a kormány engedte, hogy a *Világ* kiadója megvegye a *Magyar Hírlapot*, és ott a *Világ* szerkesztőségét alkalmazza.¹⁶

A következő példa megmutatja, hogy meglehetősen kevés kellett ahhoz, hogy egy sajtótermék valamilyen deliktum elkövetésének gyanúját vonja magára, még ha ebben az esetben végül a józan ész és a politikai szempontok egybe is estek. A miniszterelnökség sajtóosztálya *Az Est* 1925. márc. 28-i számának vezércikkében kormányzósértést látott megvalósulni, mert abban a Horthy kormányzó nevéhez köthető „bűnös Budapest” jelszó a következő mondatban szerepelt: az elmúlt esztendőben ugyanaz a szellem kormányozta Budapestet, amely a „bűnös Budapest” jelszavát megteremtette. Az igazságügyi hatóságok azonban felhívták a miniszterelnökség sajtóosztályának figyelmét, hogy ez a megállapítás annyira általánosítható és burkolt, hogy az vonatkoztatható a többségi pártra, annak működésére és szellemére, és éppen kétértelmű jellegénél fogva csak átvitt magyarázattal lehet a kormányzó működésével és tényeivel kapcsolatba hozni, annál is inkább, mert Horthy a cikkben személy szerint megnevezve nincsen. Ez a körülmény pedig az „esetleg folyamatba teendő bünvádi eljárásnak a sikerét nagymértékben kétségessé teszi, a vádhatóságot pedig abba a kényszerhelyzetbe hozza, hogy saját magának kell kiegészítenie és kimagyaráznia a gondolatkört, hogy az a vádbeli bűncselekménynek megfelelően”. Ezt követően a miniszterelnökség sem javasolta az eljárás elindítását.¹⁷ Bethlen István több alkalommal is kísérletet tett új sajtótörvény elfogadtatására (1921-ben, 1922-ben, 1924-ben és 1928-ban is).

A sajtótörvény-tervezetek szigorításokat tartalmaztak az 1914-es sajtótörvényhez képest, legalábbis így érezték az érdekeltek. A történeti szakirodalom általában az elfogadott nézet ezzel kapcsolatban, hogy ezek a sajtótörvény-módosítások a szélsőjobb berkeiből indultak, és Bethlen a nyilvánosságra hozásukkal az újságíró-társadalmat fenyegette, jelezve nekik, hogy ne legyenek elégedetlenek a helyzetükkel, mert a fennálló állapotoknál sokkal rosszabbak is bekövezhetnek.¹⁸ Emellett szempont lehetett, hogy az ország külföldi megítélése számára is elegánsabb lett volna, ha a sajtóviszonyokat egységesen, törvényben szabályozzák, és nem szorulnak a hatályos sajtótörvény mellett rendeletekben korlátozó intézkedéseket fenntartani. Mindenesetre a szélsőjobb elégedetlen volt a sajtónovella-tervekkel, ezzel szemben a kormánypárt egy része és az újságíró-társadalom zöme hevesen tiltakozott ellenük, vagy legalábbis elutasította azokat.

Mik voltak a módosítások legjelentősebb elemei? A fokozatos felelősség elve helyett a szerző és a felelős szerkesztő együttesen tartozott volna felelősséggel; országgyűlési képviselőség összeférhetetlen a felelős szerkesztői pozícióval; bűnpártolásnak minősül, ha a perbefogott közlemény szerzőjét nem nevezik meg; nem érvényes a képviselői mentelmi jog felelős szerkesztő és kiadótulajdonos esetében, ha sajtóvétséget követnek el. (Ezek nem egyszerre merültek fel valamennyi tervezetben.)

Utóbbi esetében az volt az indok, hogyha a felelős szerkesztő egyben képviselő is, akkor a mentelmi jogra hivatkozva nem nevezi meg a szerzőt. Ebben az esetben az ügyészségnek kérnie

16 Vö. SIPOS (2004) i. m. (6. lj.) 53–60.

17 MOL K26 1324. cs. 1925. V. t. 1949. sz.

18 Vö. MARKOVITS i. m. (14. lj.) 48.

kellett a mentelmi jog felfüggesztését, és a felelős szerkesztő csak ennek bekövetkezése után volt köteles megnevezni a szerzőt. Vagyis a mentelmi jog tulajdonképpen két személyre is kiterjedt. A kormányzat hivatkozhatott külföldi példákra, mert pl. Ausztriában, Németországban, Lengyelországban is összeférhetetlen volt a képviselőség és a felelős szerkesztői tevékenység.

Új sajtótörvény-tervezet betervezése Bethlen utódai, Károlyi Gyula és Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt is napirenden volt, de végül Gömbös sem szánta rá magát. Sőt a képviselői összeférhetetlenségi törvényjavaslatot is visszavonta, amely érintette volna a sajtójogi felelősség kérdését is. Zsitvay Tibor igazságügyi miniszter szerint, aki a törvényjavaslatot kidolgozta, azért vették le a törvéynovellát a napirendről, mert „a gazdasági magánhatalmak cirkulusaiba mélyen belenyúlt” volna, és emiatt nagy sajtóhadjáratot indítottak ellene.¹⁹

A sajtórendészet persze nemcsak az időszaki nyomdatermékeket sújtotta, hanem az egyéb nyomtatásban megjelent, vagy megjelentetni kívánt írásba foglalt gondolatokat is. 1919 és 1944 között mintegy 2000 magyar és külföldi könyv terjesztését tiltották be.²⁰

Így többek között betiltották és elkobozták Veress Péter *Az Alföld parasztsága* című tanulmányát, Féja Géza öt hónap fogházbüntetést kapott *Viharsarok* című írása miatt, Kovács Imrét *Néma forradalom* című szociográfiájáért pedig három hónap szabadságvesztéssel büntették.²¹

A legitimista Boroviczény Aladár könyve megjelenése után húsz évvel később is hatósági zaklatásnak volt kitéve. Boroviczényi ígéretes diplomatapályát kezdett, majd részt vett IV. Károly második restaurációs kísérletének előkészítésében. 1924-ben Ausztriába költözött, és ebben az évben, Münchenben német nyelven könyvet jelentetett meg *Der König und sein Reichsverweser* (A király és kormányzója) címmel, amelyben Horthy személyéről nem túlságosan hízelgő képet festett. A könyvet megjelenése után – annak rendje és módja szerint – Magyarországon Indexre tették. A szerző Boroviczény 1935-ben hazatelepült. 1938-ban eljárás indult ellene 1924-es könyvéért arra való hivatkozással, hogy a könyv „igen sok állításában és kitételében oly adatokat és körülményeket tartalmazott, melyek a köztudat szerint sem felelnek meg a valóságnak”, ezért „alaposan tartani lehetett attól, hogy a [szerző] további tevékenysége az állam és társadalom törvényes rendjét és békéjét veszélyeztetni fogja”. A Boroviczény ellen elrendelt rendőri felügyeletet azután szüntették meg, hogy egy megalázódó hangú levélben bocsánatot kért a kormányzótól. Megpróbáltatásai azonban ezzel még nem értek véget: 1942-ben közhuszárként behívták katonának az orosz frontra. Tekintettel arra, hogy ekkor már elmúlt 48 éves, behívása jogellenes volt. Egészségi állapota miatt hazaküldték, de azután majdnem ismét a frontra vezényelték, de állítólag interpellációt jegyeztek be a képviselőházban érdekében, és hogy ez el ne hangozhassék, gyorsan leszerelték.

Nem tudni, hogy az ügy mögött Horthy kormányzó személyes bosszúja vagy a dinasztiaalapításra készülő környezete, esetleg valamelyik túlbuzgó hivatalnok működése rejlett. Mindenesre a történet érdekes epizódja a két világháború közötti sajtórendészetnek.²²

Néha olyan eset is előfordult, amikor az eljáró hatóságok túlbuzgóságát felsőbb szinten korrigálták, pl. a miniszterelnökség a külügyminisztérium állásfoglalását kérte a *Minneskrift* című stockholmi kiadású, svéd nyelvű könyv postai szállítása jogának megvonása tárgyában. A Vámhivatal a nevezett könyvet „államelles tartalom” címén lefoglalta.

19 SIPOS (2004) i. m. (6. lj.) 66–80. SIPOS (2011) i. m. (5. lj.) 150–159.

20 MARKOVITS Györgyi – TÓBIÁS Áton (vál., szerk.): *A cenzúra árnyékában*. Budapest, Magvető, 1966. 19.

21 Vö. MARKOVITS i. m. (14. lj.) 92.

22 PRITZ Pál: Utószó. In BOROVICZÉNY Aladár: *A király és kormányzója*. Budapest, Európa, 1993. 349–350.

A külügyminisztérium sajtóosztálya állást foglalt: „tekintve a svédül olvasni tudók elenyésző csekély számát, a svédországi mezőgazdasági munkásmozgalom negyedszázados történetét tárgyaló könyv postai szállítási jogának megvonását nem tartom szükségesnek”. (1925. április 2.) Ezek után a miniszterelnökség a belügyminiszterhez címzett levelében nem indítványozta a könyv postai szállítási jogának megvonását. (1925. április. 4.)²³

Szinte valamennyi jelenős írónk, költőnk ellen per indult valamelyik műve miatt. Illyés Gyula a hatályos sajtótörvény és a cenzúra viszonyát a következőképpen fogalmazta meg: „A magyar sajtótörvény szerint a magyar író mindent megírhat, kiadhat; aztán; aztán várhatja otthon, szűkölve, hogy mikor nyúl utána a büntetőtörvénykönyv, melynek fontos rendelkezéseivel talán egy ügyvéd mindig tisztában lehet, de egy író nehezen s kiváltképpen írás közben, az ihlet annyit magasztosított percében nem”.²⁴

Illyés Gyula a *Rend a romokban* című kötetben megjelent *Dózsa György beszéde a ceglédi piacon* és a *Megjelenik* című versek kapcsán került összeütközésbe a törvénnyel 1937–1938 folyamán: Az ügyészség szerint az előbbi vers az osztály elleni izgatás büntetettét valósította meg (Btk. 172. § (2), 1922. évi 17. tc. 6. § V. bek. és az 1912. évi LXIII. tc. 19. §), az utóbbi pedig a vallásgyalázás büntetettét (Kihágási büntetőtörvénykönyv 51. §). Elrendelték a sajtótermék bárhol található összes példányainak és a vád tárgyává tett sajtóközlemények kéziratainak lefoglalását és e célból házkutatás tartását.

Az ügyész szerint Illyés *Megjelenik* verse veszélyeztette a közerkölcsöt, ezért zárt tárgyalást rendeltek el. A tárgyaláson Illyés védelmére felhozta, hogy a Dózsa Györgyről szóló versét Márki Sándor történész professzornak *Dósa György és forradalma* című műve²⁵ ihlette. A nevezett könyv 100. oldalán ugyanis megtalálható Dózsa beszéde, amit Illyés rímekbe foglalt.

„Mert, ha egy nemes építkezik, házasodik, leányát férjhez adja, vendégeskedik, fia születik vagy meghal – ha saját ügyében a királyhoz utazik, veletek fizetted meg.”

„Ha böjtöl, ha házasodik,
ha beteg, ha szaporodik,
nyaka közé a parasztnak
újra adót akasztanak.”

E vers esetében az alsófokú bíróságokkal megegyezően a Kúria is úgy látta, hogy a versben ostromozott visszaélések a parasztságnak a jobbagság intézményén alapuló alávetett helyzetével függenek össze, amelynek nincsenek a mai viszonyokra alkalmazható vonatkozásai. Ezért a felmentő ítéletet helyben hagyta.

Elmarasztaló ítélet született azonban legmagasabb fokon a másik vers esetében, mert a Kúria szerint a vers a római katolikus hitfelekezet vallásos tiszteletének egyik tárgyát, Szűz Máriát, sajtó útján, tehát nyilvánosan is közbotrányt okozó módon meggyalázta (sajtó útján elkövetett kihágás), ezért 100 pengő pénzbírsággal sújtották a költőt.²⁶

23 MOL K26 1324. cs. 1925. V. t. 1592. sz.

24 MARKOVITS–TÓBIÁS i. m. (20. lj.) 439.

25 MÁRKI Sándor: *Dósa György és forradalma*. Budapest, Ráth Mór, 1883.

26 MARKOVITS i. m. (14. lj.) 99.

„S megjelenik Mária véle
kis cselédkönyvével kezébe
szégyenül valaki beírta
hogy gyermeke van, hogy nem tiszta,
helyet keres, de helyet nem kap
mindenütt ortodoxok laknak.”²⁷

Illyés 1937–39-ben folyó pere is rávilágít arra, hogy ártatlannak tűnő írásokért is bíróság elé lehetett kerülni, és a vonatkozó jogszabályok száma is igen bő tárházát adta az eljárások megindításának, valamint az egyes vétségek megfogalmazása is igencsak tág értelmezésre adott lehetőséget.

Olyannyira igaz ez, hogy sokszor a hatóságok sem értelmezték helyesen a jogszabályokat. A sajtóvétségek vagy a sajtó útján elkövetett vétségekre az *1914. évi sajtótörvény*, az *1921. évi VI. tc.* a háború esetére szóló kivételes hatalom idejének meghosszabbításáról, valamint a Btk. rendelkezései is vonatkoztak.

József Attila ellen 1931-ben szemérem sértés miatt indítottak pert. A vádirat a sajtótörvényre hivatkozott, holott a szemérem sértés már nem minősült sajtóvétségnek, mert az *1929. évi VII. tc.* a szemérem elleni vétség kérdését újraszabályozta, és kivette a sajtótörvényből.

Arra is volt példa, hogy az egyes deliktumok megítélésében volt ingadozás. Egyszer a Btk. alapján emeltek vádat osztály elleni izgatás miatt, máskor pedig nagyon hasonló esetben az *1921. évi III. tc. 5. §-a* alapján az állam és társadalom törvényes rendje elleni izgatás vétsége miatt. Az is megtörtént, hogy mindkét törvényi rendelkezést alkalmazták a vádemelés során.

A Kúria egyik tanács a két fajta izgatás közötti különbséget abban látta, hogy az állam és társadalom törvényes rendje elleni izgatás büntetése esetében a védett jogtárgy az egész állam és annak egész társadalma, az osztály elleni izgatás jogi tárgya pedig a tulajdon, az államon belül élő társadalmi osztályok, nemzetiségek, hitfelekezetek stb. Egy másik tanács szerint viszont a Btk. akkor irányadó, ha az izgatást a sajtó útján követik el, más esetben az *1921. évi tc.-t* kell alkalmazni.

Olyan esetekben is indultak perek sajtóvétség miatt, amikor a terjesztés még nem történt meg. A Kúria mondta ki, hogy a sajtóvétség csak a terjesztés megkezdése után következhet be. Az is előfordult, hogy vádat emeltek egy nem időszaki lap szerkesztője ellen, mert nem jelentette be a megjelenést. A Kúria tisztázta, hogy a nem időszaki lap esetében nincs bejelentési és engedélyeztetési kötelezettség.

A hatóság hatáskör túllépésére is volt példa. A helyi közigazgatás vezetői nem egy esetben felléptek pl. országos terjesztési engedéllyel rendelkező lapok utcai terjesztése ellen, pedig arra nem volt jogosítványuk.²⁸

A sajtórendészeti intézkedések alkalmazása mellett a kormányzatnak más módja is volt arra, hogy beavatkozzon a sajtó világába: a különböző sajtóalapokból történő támogatásban való részesítés vagy nem részesítés révén. A lapengedélyre vonatkozó kérelmek gyakran együttal pénzügyi szubvenciót is kértek a miniszterelnöktől, vagy a már létező lapok annak jövőben való fenntartását, esetleg megemelését kérelmezték. A lapok támogatásában a kormány mellett szerepet vállaltak az egyházak, bankok, magánszemélyek, társadalmi szervezetek, a Gyáriparosok Országos Szövetsége, a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete stb.²⁹

27 MARKOVITS-TÓBIÁS i. m. (20. lj.) 441–453.

28 SIPOS (2011) i. m. (5. lj.) 128–132. és 137–138.

29 Vö. SIPOS (2004) i. m. (6. lj.) 45.

A laptámogatásban rejlő lehetőségekkel elődjeinél sokkal erőteljesebben élt a Gömbös-kormány. Gömbös a sajtóban is a kormány propagandájának eszközét látta. Ennek érdekében kormánytámogatással megjelenő napilapokat hozott létre. Tette ezt annál is inkább, mert az addigi „kormány-lapok” továbbra is a korábbi miniszterelnök, Bethlen István politikája mögött sorakoztak fel. Az új lapok: a *Függetlenség*, az *Új Magyarország* és az *Esti Újság* – köszönhetően a kormányzati szubvencióknak – viszonylag alacsony áron jelentek meg, és hamar jelentős példányszámot értek el. Gömbös halála után ezek a lapok a nem-nyilas jobboldal orgánumai lettek.³⁰

2.2. 1938–1944

Az 1938-as esztendő több tekintetben is változást hozott a sajtószabályozásban. *A társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról szóló 1938. évi XV. törvénycikk* (ismertebb nevén az „első zsidótörvény”) előírta a sajtókamara, a színművészeti és a filmművészeti kamara létrehozását. Az újságírói foglalkozás üzését is kamarai tagsághoz kötötte. A törvény szerint a zsidónak minősülő tagok száma nem haladhatta meg a tagság 20%-át a felállítandó kamarában. (Azokban a kamarákban, ahol a zsidók aránya magasabb volt húsz százaléknál, zsidót csak az újonnan felvett tagok 5%-áig lehetett felvenni). Ezzel Magyarországon az újságírói pálya szabadfoglalkozásból kötött pályává vált. A *Budapesti Közlöny* tanúsága szerint 1939 áprilisában az új sajtókamarába 1522 főt vettek föl. Kb. 1800–1900 újságíró felvételét pedig elutasították. Az autonómnak deklarált kamara a miniszterelnökség hatáskörébe került, vezetőjévé „egyhangúlag” a *Függetlenség* című lap főszerkesztőjét, Kolosváry-Borcsa Mihályt választották, akit aztán 1946-ban mint háborús bűnöst kivégeztek.³¹

Ugyancsak a sajtókorlátozását jelentette az *1938. évi XVIII. törvénycikk* (június 15.) „az állami rend megóvása végett szükséges sajtórendészeti rendelkezésekről”. A törvény nem jelentett új sajtótörvényt, csak az 1914. évi sajtótörvény egyes paragrafusait módosította. Az időszaki lapok terjesztése a kinyomtatás után – miután egy példányt meg kellett küldeni az ügyészség részére – továbbra is megkezdhető volt. A nem-időszaki kiadványok esetében azonban ugyancsak köteles példányt kellett beküldeni az ügyészségre. Amennyiben az ügyészség nem kezdeményezte a sajtótermék lefoglalását, akkor egy ívnyi terjedelemig a terjesztés 48 óra eltelte után, nagyobb terjedelmű kiadvány esetében pedig 8 nap után lehetett a terjesztést megkezdeni.

Nem-időszaki sajtóterméknek büntettet vagy vétséget megvalósító tartalma miatti lefoglalását, elkobzását, a büntetőeljárást és a sajtójogi felelősségre vonást nem akadályozta az a körülmény, hogy a terjesztést még nem kezdték meg; ha a terjesztés a lefoglalás következtében vált lehetetlenné, a cselekmény kísérletként volt büntetendő. A törvény a bíróság számára lehetővé tette annak megtiltását is, hogy az előtte egyébként nyilvánosan folyó tárgyalásokon elhangzott kijelentésekről és az ott történt eseményekről a sajtó beszámoljon. Rágalmazási és becsületsértési ügyekben a bíróság előírhatta, hogy csak az ítéletről tudósíthasson a sajtó.

30 GERGELY Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Budapest, Vince, 2001. 265–266.

31 *Budapesti Közlöny*, 1939. április 30. KÓKAY–BUZINKAY–MURÁNYI i. m. (3. lj.) 180.; MARKOVITS i. m. (14. lj.) 125.

A törvény rendelkezett az időszaki lapok indításának addig csak rendeletben szabályozott miniszterelnöki engedélyeztetésének kötelezettségéről is. Az engedélyeztetést kiterjesztette a már megjelenő időszaki lapokra is – kivéve ez alól a minden nap megjelenő sajtótermékeket. Az engedélyt 1938. augusztus 31-ig kellett a lapoknak beszerezniük, tehát meglehetősen rövid határidő állt rendelkezésre. A lapengedélyek revíziójának következtében mintegy 200, Kolosváry-Borcsa megfogalmazása szerint „zsídó” lap szűnt meg, más adatok szerint 136 lap engedélyét nem hosszabbították meg, mindenestre a létező lapok 10%-a befejezte működését.³²

Érdekes módon az *Est*-konzern lapjai (*Pesti Napló*, *Az Est*, *Magyarország*), amelyek az ellenforradalom hatalomra kerülése idején a hivatalos közvélemény teljes elutasítását tapasztalhatták, nem szűntek meg. *Az Est* és a *Magyarország* az első világháború és az azt követő forradalmak alatt – ahogy még a *Pesti Napló* utolsó főszerkesztője, a liberális Gratz Gusztáv fogalmazott – „olyan felelőtlen izgatást folytattak minden autoritás ellen, hogy nem lehetett rajta csodálkozni, ha a kommunizmus legyőzése után a forradalmak kirobbantói között szokták őket számon tartani”. Igaz, hogy 1939 második felében az államhatalom nem tiszta eszközökkel megszerezte őket, majd a *Pesti Naplót* beszüntette, a másik két lap azonban a kormány lapjaként továbbra is fennmaradt (*Az Est Pest* néven folytatódott).³³

Az 1939. évi II. törvénycikk a honvédelemről aztán a kormányt ismét felhatalmazta azzal, hogy megtehesse mindazokat az intézkedéseket, amelyek szükségesek, hogy az időszaki lapok és más sajtótermékek a hadviselés érdekeinek vagy más fontos állami érdekek megóvása végett ellenőrzés alatt álljanak. Ez a cenzúra bevezetésének lehetőségét is magában foglalta.

A második világháború kitörése után a Teleki-kormány a 8140/1939. M. E. számú rendeletével aztán ténylegesen bevezette az előzetes cenzúrát. Az időszaki lapoknál a kirendelt ügyész vagy rendőrhatósági szerv a kéziratot vagy kefelevonatot azonnal átvizsgálta, más sajtóterméknél pedig „késedelem nélkül hajtja végre a feladatot” – fogalmazott a rendelet. Budapesten a kirendelt ügyész mellé sajtóellenőrző bizottságot szerveztek az egyes minisztériumok delegáltjaiból. A bizottság elvileg konzultatív szerv volt, a döntés a kirendelt ügyész feladata volt.³⁴

Még ugyanezen év decemberében egy újabb miniszterelnöki rendelet (10800/1939. M. E. számú) fakultatívvá tette a cenzúrát, a kiadó maga dönthette el, hogy bemutatja-e a megjelentetés előtt a cikket, ha az nem érinti a honvédelem, a külpolitika, az ország belső rendjét, gazdasági érdekeit.³⁵ Ez ismét csak átmeneti időszaknak bizonyult, mert a második bécsi döntéssel egy időben újra kötelezővé tette a kormány az előzetes cenzúrát (5555/1940. M. E. sz.). A rendelet megtiltotta azt is, hogy a lapok fehér folttal (a törölt cikk helyének üresen hagyásával) jelenjenek meg.

A cenzúra visszaállítására feltételezhetően azért került sor, mert a kormány úgy látta, hogy a német politikai orientációt bíráló sajtó veszélyeztetheti a magyar külpolitika sikerét.

32 MÁRKUS László – SZINAI Miklós – VÁSÁRHELYI Miklós (összeáll. és s. a. r.): *Nem engedélyezem! A Cenzúra Bizottság dossziéjából*. Budapest, Kossuth, 1975. 12.

33 Gustav GRATZ: *Augenzeuge dreier Epochen. Die Memoiren des ungarischen Außenministers Gustav Gratz 1875–1945*. Hrsg. von Vince Paál und Gerhard Seewann. München, R. Oldenburg Verlag, 2009. 514–515. A kormányzat adócsalással vádolta a konzern tulajdonosát, Gombaszögi Frida színésznőt (Miklós Andor özvegye), majd miután hajlandó volt a lapok tulajdonáról az állam javára lemondani, hirtelen ejtették az adócsalás vádját.

34 MÁRKUS–SZINAI–VÁSÁRHELYI i. m. (32. lj.) 16–17.

35 Uo., 32–33.; MARKOVITS i. m. (14. lj.) 114.

1940 nyarán, Teleki sajtóértekezleten nyílt Németország melletti állásfoglalást kért a sajtó munkatársaitól. Ez idő tájt tiltották be két hétre a *Magyar Nemzetet*, és távolították el a lap éléről Pethő Sándort.³⁶

A birodalmi német kormány mindvégig elégedetlen volt a magyarországi sajtó működésével. Magyarországnak a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásakor a német kormány javasolta, hogy rögzítsék a budapesti német és a berlini magyar követség, valamint a két külügyminisztérium sajtóosztályai közötti együttműködést. Az ajánlat elől a magyar fél kitért.³⁷

A magyarországi sajtó a cenzúra ellenére sem vált olyan mértékben „gleichschaltottná” (egyhangúvá), mint a német. Ennek egyik oka az volt, hogy a magyar politika az erősödő szélsőjobb ellenére még mindig elég sokszínű volt.

A cenzúra sem működött mindig a kormány elképzelései szerint. Egyrészt a szervezeti mechanizmus bonyolultsága is hordozott magában nehézségeket, másrészt pedig a cenzorként tevékenykedő miniszteri tisztviselők sem ítétek azonos mérce szerint. Továbbá a változó kormányzati kívánalmakat is nehezen lehetett követni. Az sem volt egyértelmű, hogy ki is irányítja a cenzúrát. A bizottságok döntését az igazságügyi miniszter alá rendelt ügyész hagyta jóvá. A bizottság azonban a miniszterelnökség sajtófőnökének irányítása alatt állt. De a bizottság a miniszterelnökségről, a külügyminisztérium sajtóosztályáról, a honvédelmi minisztériumból is kapott utasításokat. A cenzorok számára készült utasításokat, amelyek gyakran telefonon érkeztek, az ún. *Parancskönyvben* foglalták össze. Havonta átlagban száz utasítás született, ezek nagyrészt konkrét ügyekre vonatkoztak, kisebb részben általános útmutatást tartalmaztak. Olyan is volt, hogy a szerkesztőségek közvetlenül kaptak utasítást, amiről a cenzúrát végző bizottság nem is tudott.³⁸

Az újságok is éltek a cenzúra tökéletlenségében rejlő lehetőségekkel. Volt olyan közlemény, amit naponta többször bemutattak, s előfordulhatott, hogy az egyik cenzori turnuson megbukott ugyan, a másikon viszont átment, és megjelenhetett.³⁹

A cenzúra irányítása leginkább akkor volt egy kézben, amikor Ullein-Reviczky Antal egyszerre volt a miniszterelnökség és a külügyminisztérium sajtófőnöke (1941–1943). Még ekkor is nagyon nehéz volt valami fajta összehangoltságot elérni a meglehetősen nagyszámú sajtóorgánium között. 1943-ban 23 országos, 70 helyi napilap, 11 hétfői lap és 174 politikai hetilap jelent meg Magyarországon.⁴⁰

A sajtóirányítás javítását, a sajtónak a magyar külpolitikai célok érdekében történő hatásosabb felhasználását célozták a sajtómunkatársai számára tartott értekezletek, különösen az 1942 szeptembere és 1943 augusztusa között működő főszerkesztői értekezletek. Számos cikket maga Ullein-Reviczky rendelt meg, instrukciókat adott, hogy miről ne írjanak, miről milyen hangnemben írjanak.⁴¹

A kormány sajtópolitikáját gyakran érte kritika Németország részéről, és a magyarországi szélsőjobb oldaláról is, utóbbi azt kifogásolta, hogy a cenzúra a baloldal iránti pozitív diszkriminációt mutat.

36 MURÁNYI GÁBOR (s. a. r.): *A bilincsbé vert beszéd. Vásárhelyi Miklós sajtótörténeti tanulmányai*. Budapest, Irodalom Kft., 2002. 69.

37 MÁRKUS–SZINAI–VÁSÁRHELYI i. m. (32. lj.) 36–37.

38 Uo., 19.

39 Uo., 21.; MURÁNYI i. m. (36. lj.) 57.

40 SIPOS BALÁZS: „Ezzel a kérdéssel ne méltóztassanak foglalkozni!” Világháborús sajtóirányítás és az 1942/1943-as főszerkesztői értekezletek. In JOÓ ANDRÁS (s. a. r.): *„...a háború szolgálatában”. Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22. – 1943. augusztus 25.* Budapest, Napvilág, 2007. 15. SIPOS (2011) i. m. (5. lj.) 219.

41 SIPOS (2007) i. m. (40. lj.) 30. SIPOS (2011) i. m. (5. lj.) 228–232.

Pl. Rajniss Ferenc, a *Magyar Futár* szélsőjobboldali hetilap főszerkesztője Ullein-Reviczkyhez intézett levelében tiltakozik a „rosszindulatú és gyalázatos cenzúrázás ellen”.

„Kidobták a lapból egy amerikai képet, amelyen amerikai katonák gyakorlatoznak. Kidobták egy erdélyi glosszámot, amelyben a *Magyar Nemzetnek* az erdélyi irodalomról írt cikkével és a *Népszava* kommentárjával foglalkoztam. (...) a *Népszava* minden vasárnap már külön melléklet formájában megírhatja, hogy milyen lesz a szociáldemokrata béke. Az egész zsidó sajtót ráusztítják a magyar jobboldali mozgalmakra, a legaljasabb rágalmozás és gúnyolódás is engedélyezett a zsidóknak (...) nálunk pedig a cenzúrának nincs más dolga, mint ártalmatlan amerikai képeket kidobálni (...) Mi súlyosan cenzúrázzuk önmagunkat, s ami a cenzúrának marad, az igen sokszor csak okvetetlenkedés vagy a másik oldal szolgálata”.⁴²

Az 1943. áprilisban, Hitler és Horthy klessheimi találkozásán a birodalmi kancellár megbízhatatlan személynek nevezte Ullein-Reviczkyt, aminek egyik oka a németek számára nem megfelelő magyar sajtópolitika volt.⁴³

Hitler és Horthy 1944. márciusi klessheimi találkozására készült német külügyminisztériumi feljegyzésben is szemrehányásként szerepel, hogy „a magyar közvélemény szócsöveiben, a Németországgal fennálló harci szövetségi viszony ellenére, helyet kapnak defetista, sőt részben németellenes irányzatok”.⁴⁴

1944. március 19-ével, Magyarország német megszállásával új fejezet következett a magyar sajtószabadság történetében, megkezdődött a sajtó német mintájú gleichschaltolása. Még márciusban a belügyminiszter betiltotta a *Népszavát*, a *8 órai Újságot*, a *Magyar Nemzetet*, az *Esti Kurírt*, a *Mai Napot* és a *Független Magyarországot*. Ezt követte több vidéki lap megszüntetése. Számos újságíró, lapkiadó a Gestapo letartóztatott. A megmaradt, de nem németbarát irányítás alatt álló országos napilapok élén főszerkesztő-cserét hajtottak végre (*Esti Újság*, *Friss Újság*, *Pesti Hírlap*, *Pester Lloyd*). Az intézkedéseket egy utólag meghozott miniszterelnöki rendelettel igyekeztek legitimálni (10600/1944. M. E. sz.), amely felhatalmazást adott a miniszterelnöknek, hogy „az állami rend megóvása érdekében” betilthat időszaki sajtótermékeket.

Április végén a cenzúrát egy miniszterelnöki rendelet fakultatívra tette (10750/1944. M. E. sz.) a politikai napilapok esetében. Feltételezhetően a kormány számára ezeknek a lapoknak a szerkesztősegei megbízhatóbbnak minősültek, mint a cenzúrabizottság tagjai. A bizottság ugyanis olyan tartalmakat is kivetetett, amelyeket a kormány szeretett volna megjelentetni.

Augusztus végén Horthy aktivizálódásával, a Sztójay-kormány menesztésével újra bevezették az előzetes cenzúrát minden sajtótermékre (11800/1944. M. E. sz.), és a sajtóirányításban is vezetőcserékre került sor: Kolosváry-Borcsa Mihályt Hlatky Endre, Bethlen korábbi személyi titkára váltotta a tájékoztatásügyi miniszteri biztos poszton. Ezeknek az eseményeknek a sajtópolitika és -szabadság szempontjából azonban már nem volt jelentősége.⁴⁵

42 MÁRKUS–SZINAI–VÁSÁRHELYI i. m. (32. lj.) 368–369.

43 RÁNKI György – PAMLÉNYI Ervin – TILKOVSKY Loránt – JUHÁSZ Gyula (összeáll., s. a. r.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1933–1944.* Ford. KALLÓS Pál – SIMONFFY-TÓTH Ernő. Budapest, Kossuth, 1968. 717–718.

44 Uo., 775. Vö. MÁRKUS–SZINAI–VÁSÁRHELYI i. m. (32. lj.) 40.

45 Uo., 42–43.

3. Összefoglalás

A Horthy-korszak nagy részében a cenzúra nem működött. Előzetes sajtóellenőrzés csak 1921-ig, illetve a második világháború alatt volt. Az államhatalom azonban számos lehetőséget fenntartott magának arra, hogy beavatkozzon a sajtó viszonyaiba: időszaki lapot csak a miniszterelnök engedélyével lehetett indítani, a belügyminiszternek joga volt lapokat ideiglenesen vagy végleg betiltani, ha azok a kormányzat szerint veszélyeztették a fennálló államhatalmat. Nem lehetett sajtószabadságról beszélni, de a sajtó sokszínű volt, és megjelenhettek a kormányt bíráló írások is. A társadalmi rend megdöntésére felszólító, nemzet- vagy vallásgyaláznak minősülő, a kormányzót sértő vagy a szeméremszértlő írások büntetendők voltak. Az egyes deliktumok megítélésénél a hatóságok számára a jogszabályok meglehetősen tág értelmezési lehetőséget biztosítottak, emiatt a szerzők feje felett mindig ott függött a perbefogás Damoklész-kardja. Számos esetben költőket, írókat is bíróság elé citáltak olyan írásokért, amelyekkel kapcsolatban nehezen képzelhető el, hogy a társadalmi rendet ténylegesen veszélyeztethették volna.

Az elektronikus sajtó szabályozásának kezdetei Magyarországon

A rádiójog genezise

KLEIN TAMÁS*

1. Bevezetés

Magyarország világháborúk közötti évtizedeinek periódusa a sajtószabadság hol keményebb, hol némiképp enyhülő, ám permanens korlátozásának időszakát jelentette. A kormányzó – Horthy Miklós – nevével azonosított korszak alkotmánytörténetének lapjain méltán kiemelt helyet foglal el a sajtószabályozás és sajtórendészet története. E hosszú, s ellentmondásos két és fél évtized azonban semmi esetre sem szemlélhető homogén egésznek, s áll ez a tétel a sajtójogi, valamint az attól merőben eltérő szabályozási atmoszférában megalkotott rádiójogi szabályozásra egyaránt. A központi hatalom sajtóhoz való viszonyában legalább három, karakterisztikusan eltérő időszak különböztethető meg. A rendszer irányítói az első években kimondottan ellenségesen viszonyultak a sajtóhoz, a lapoknak a ténylegesnél sokkal nagyobb hatalmat tulajdonítva, misztifikálva a sajtót, munkatársait pedig „nemzetvesztőként” aposztrofálták, sok esetben a tanácsköztársaságért is az ellenséges szerkesztőségeket, az ún. destruktív sajtót tették felelőssé, amelyhez többnyire a „kommunista”, „bolsevista”, „anarchista” és „zsidó” jelzőket társították. A Bethlen István miniszterelnök vezényelte konszolidáció célul tűzte ki a társadalmi viszonyok normalizálását, amely számos vonatkozásban eredményesnek is bizonyult, sajnálatos azonban, hogy a sajtóviszonyok terén igencsak szerény eredményeket mondhatott magáénak. A központi hatalom ugyan a húszas esztendőkből elsősorban a sajtórendészet gyakorlatában lassanként némi önmérsékletet tanúsított, ellenben a jogalkotásban a liberalizáció nem valósult meg. A politikai viszonyok mérséklésével jellemezhető évtized közepén, 1925-ben indult meg a műsorszolgáltatás Magyarországon, s ez a konszolidációs időszak volt a korszak rádiózásának legszabadabb, legzavartalanabb periódusa. Bethlen lemondását követően, a hosszabb-rövidebb ideig működő kormányok, s maga a (politikai) rendszer egésze is – részint annak belső logikájából okszerűen következően, részint pedig a nemzetközi fejlemények hatására egyre inkább jobbra tolódott. Ez a folyamat, amely a központi hatalom szabadság felfogásában is rendre szigorodó felfogást okozott, hátrányosan érintette az egyes szabadságjogok, kiváltképpen a véleménynyilvánítás, a sajtó és nem utolsósorban a műsorszolgáltatás szabadságának érvényesülési esélyeit. Gömbös Gyula kormányzása már egyenesen a sajtó megrendszabályozásának igényével lépett fel, mindamellett, hogy sajtópolitikájában a korábbi rendészeti felfogás mellett dominánsan jelent meg a propaganda szerepe, s a sajtószabadságnak a nemzetérdek védelmében való törvényi korlátozását készítette elő. Gömbös felismerte a rádióban mint a „hallószervi propaganda” eszközében rejlő lehetőségeket, s azok kihasználása érdekében határozott lépéseket tett az intézmény függetlenségének korlátozására.

* Doktorandusz, ELTE ÁJK, Alkotmányjogi Tanszék. E-mail: ktamas0524@freemail.hu

A gömbösi sajtószabályozásra vonatkozó elképzeléseket végül a Darányi-, majd az Imrédy-kormány valósította meg. A sajtójog novelláris módosításai, elsősorban a sajtókamara megszervezése vagy a sajtótermékek meghatározott csoportja tekintetében az előzetes ellenőrzés ismételt bevezetése 1938–39-es esztendőkre a sajtószabadság eszményét már feledtetni volt képes. A vallási, majd faji alapra helyezett kormányzati politika, s a világháborús törvényhozás középpontjába az állampolgárok jogegyenlősége helyett a (vallási, majd faji szempontok szerinti) nyílt különbségtétel és jogfosztás került. A rádió szerkesztési és mozgási szabadsága is időről-időre csökkent, annyira, hogy a világháború légkörében a kezdeti szakmai autonómiája, integritása csupán halvány kommunikációtörténeti emlék maradt.

Mind a rádiózás technikájának elterjedése, mind az arra reflektáló jogi szabályozás megalkotása a király nélküli királyság időszakára esik hazánkban. A sajtó új, specifikus formájának, a műsoros tartalmak sugárzásának bevezetésére és szabályozására egy olyan alkotmánytörténeti periódusban került sor, amikor az állam meglehetősen szűkkeblűen bánt a (politikai) szabadságjogok biztosításával, vagy legalábbis adós maradt az azok érvényesülését szolgáló garanciák kielégítő szintű szabályozásával.¹ Az „elektronikus” sajtóban, a rádióban kimondható vélemények, az éterben megjelenő tartalom azonban lényegesen nagyobb szabadságot élveztek.

A tizennégyes nagy háború idején megalkotott szigorú, a sajtó szabadságát jelentékeny mértékben megbéklyózó, sajtórendészeti szabályokat a következő két és fél évtizedben is fenntartották úgy, hogy a világháború kitörésének évében, a Tisza István vezette munkapárti parlamenti többsége által megalkotott, a sajtószabadságot széles körben garantáló sajtótörvényt nem módosították, ugyanakkor a szabadságjogot védelmező szabályainak érvényességét rendeleti szintű, a kivételes jogrend felhatalmazásán alapuló regulákkal lerontották. A korszak jogalkotói a műsorszolgáltatási tevékenység jogi normákba formulázott előírásait a nyomtatott sajtót fegyelmező szabályoktól különböző jogforrásokban alkották meg. Így jött létre a sajtójog dogmatikájától merőben eltérő elméleti háttérrel rendelkező rádiójog, amelynek jogi normái a sajtórendészetre jellemző jogszabályi dzsungellel ellentétben, egységes „kódexben” kaptak helyet.

2. „Rádiójog”: a műsorszolgáltatási jog első szabályozási kísérlete

A „Marconi-galaxis” térhódítása, vagyis a vezeték nélküli távírók meghonosodása hamar felhívta a figyelmet a működtetésükhöz elengedhetetlen infrastruktúra, a frekvenciák szűkös voltára, így azokat az államok törvényhozásai többnyire közjavaknak mondták ki, és saját kezelésükbe, felügyeletük alá vették.

Hamarosan, a vezeték nélküli kommunikáció elterjedését követően, a XX. század első két évtizedében a fejlettebb világ számos államában általánossá vált az a felismerés, hogy az immár közjóságnak tekintett frekvenciák több lehetőséget rejtenek magukban, mint csupán két pont közötti információk eljuttatását. Segítségükkel az ember megvalósíthatta régi álmát,

¹ A politikai szabadságjogok korlátozására 1914-től, a világháború kitörésekor került sor, egy két esztendővel korábbi felhatalmazási törvény alapján (1914:LXIII. tc.). A korlátozó rendelkezéseket a háborút lezáró békét követően sem helyezték hatályon kívül, azok egy része egészen a második világháborút megelőző háborús törvényhozási hullámig hatályban maradt.

jelesül azt, hogy egy adott pontból megszámlálhatatlan vevő (hallgatóság, közönség) számára juttasson el műsoros tartalmakat, akár tájékoztatási, akár kulturális vagy szórakoztatási céllal. A magyar jogalkotó gyorsan felismerte a szabályozási szükségletet, adekvát választ adva rá.

2.1. A rádiótechnika fejlődése dióhéjban

Mind a magyar rádiózás technikai fejlődése, mind a jogi szabályozása a nyugat-európai országokkal azonos ütemben haladt, sőt a technikai előrelépés számos esetben a magyaroknak volt köszönhető. A magyar rádió-hírdíró (*broadcasting*) története szűk értelemben 1925-ben indult, amikor az ünnepélyes külsőségek keretében megkezdte adását a honi éterben. Az előtörténet felidézése azonban egy tágabb fogalmi bázisról nyújt ismereteket a szerves technikai és jogi fejlődés megértéséhez egyaránt. A XIX. század utolsó évtizedeiben jelent meg a „távírás” technikája, amely lehetőséget teremtett arra, hogy két egymástól távol eső állomás között – igaz még csak fémvezetékes, szilárd összeköttetéssel – közléseket, információkat juttassanak el.

A távíró funkciója azonban egy adótól egy vevő felé célirányosan irányított információ továbbítása volt, a közlésnek konkrétan meghatározott címzettje volt. A fejlődés következő lépcsőfoka már a rádió közvetlen előzményeként értékelhető: megjelent a telefonhírdíró, amely abból az igényből született, hogy a közléseket egy központból (adó) ne csak egy, hanem számos címzett részére lehessen eljuttatni. A szándék tehát az volt, hogy azonos időpontban, meghatározott tartalmakat műsorszerűen megszerkesztve szolgáltatassanak. Végül a kifogyhatatlan magyar szellem oldotta meg e technikai problémát. A két fél közötti, direkt kapcsolat helyett a sok vevő felé irányuló szolgáltatásjellegű tartalomközvetítést 1893-ban valósította meg Puskás Tivadar azzal, hogy Budapesten létrehozta az ún. Telefonhírdíró-hálózatot. A rendszer elnevezéséből is következik, hogy a szolgáltatás még nem saját hálózat, hanem az ekkorra már kiépített telefonhálózat (vagyis vezetékes) kapcsolat útján valósult meg. A választás nem véletlenül esett a telefonhálózat igénybevételére, hiszen a kiváló magyar feltaláló, Puskás találmánya volt a telefonközpont is, amely a telefonos kapcsolatokban lehetővé tette a direkt, egyéni kapcsolatokat felváltó csillagpontos hálózat kialakítását, amelyben valamennyi végpont (előfizető) között a centrum segítségével nyílt lehetőség a kapcsolatteremtésre. Ezen az elven alapult tehát a telefonhírdíró is, azzal a különbséggel, hogy itt a központ feladata nem abban állt, hogy az egyes pontok között kapcsolatot teremtsen, hanem az, hogy egységes műsorszámot továbbítson valamennyi végpont irányába. A telefonhírdíró ugyanis úgy működött, hogy a telefonközpont az előfizetők összekapcsolása helyett a „telefonhírdíró”, vagyis a „beszélő újság” műsorát szolgáltatta. A századfordulón a telefonszolgálat előfizetőinek igencsak alacsony száma miatt azonban az új „médiüm” még számottevő hatást nem fejtett ki, visszhangra sem talált.

Puskást korai halála megakadályozta tervében, hogy egy, a telefonhálózatától elválasztott, független – de éppúgy a szilárd összeköttetés elvén alapuló – hálózatot hozzon létre, azonban azt a technika rohamos fejlődése is okafogyottá tette. Már 1897-ben kísérleti jelleggel beüzemelték az első olyan eszközt, amely szilárd összeköttetés, vezeték nélkül is képes volt jeleket, közléseket két végpont között eljuttatni. A találmányt szikra- vagy rádiótávíróknak nevezték el, utalva arra, hogy az összeköttetés a levegőben, rádióhullámok segítségével jön létre.

Majd két év múlva Guglielmo Marconi² megalkotta a hangokat elektromos jelekké, majd azok ismételt hangokká alakításán alapuló jeltovábbítási módszert és eszközt, azaz a „rádió-technikát”, amely beláthatatlanra növelte a hírközlési lehetőségeket. Puskás halálát követően, utódai számos szabadalomra és a telefon-hírmondó működtetésére nyert miniszteri koncesszióra támaszkodva tőkeerős részvénytársaságot hoztak létre.³ A gazdaságilag erős társaság kísérletet tett az ihlető Puskás tervének megvalósítására, a hálózat országos kiépítésére, ám a gyors technikai fejlődés következtében a hálózat elavult, a társaság kezdetben oly ígéretes tőkéje – az elértéktelenedés és az innováció hiánya miatt – elapadt és a csőd szélére sodródott, úgyhogy az addigra megerősödő és jelentős politikai hátszéllel rendelkező magyar hírszolgálatot működtető részvénytársaság bekebelezte a modern „broadcasting” létrehozatala céljából.⁴

A kortársak, elsősorban a Magyar Távirati Iroda prominensei későbbi visszaemlékezései szerint már eleve abból a célból került sor a felvásárlásra, hogy a régi vezetékes technika bázisáról építkezve folyamatosan tegye általánossá a rádióhullámok elvén működő „hálózat” országos „lefedettségét”. A telefon-hírmondót azonban az új tulajdonosok semmi esetre sem találták meghaladottnak, kijelentették, hogy a rádió megjelenésével „konkurenciáról egyelőre beszélni nem lehet”.⁵

2.2. A rádiójog struktúrája, a jogi szabályozás kezdetei

A korszak normarendszerének a legfontosabb, ám közel sem egyedüli eleme, a korszak rádiójoga szempontjából releváns, alkotmányjogilag felfogott, pozitív jogforrási rendszer, vagyis az állam normaalkotásra felhatalmazott és hatáskörrel rendelkező szervei által alkotott jogszabályok, törvények és egyes kormányzati aktorokhoz kötődő rendeletek.⁶ Nemzetközi vonatkozásban meghatározó szerepet tölthettek be – már a távírás megjelenésétől kezdődően – az egyes nemzetközi jogi egyezmények, valamint egyéb nemzetközi jogi joghatással bíró szerződések, de ezekkel a szupranacionális dimenziókkal – tekintve dolgozatom területi korlátait – nem foglalkozom.

Az alkotmányjogi értelemben, szűken felfogott, *par excellence* jogforrásokon túl nem kerülhetők meg a más jellegű, de normatartalmat hordozó források sem. A (jog)történeti munkák bevezetőiben a szerzők gyakorta visszatérő panaszaként olvasható, hogy a levéltári és egyes irattári források megsemmisültek, nem hozzáférhetőek vagy jelentékeny hézagai nehezítik a kutatómunkát. Jelen téma feltárása kapcsán is a levéltári iratcsomók esetlegességei, aligha pótolható hiányai okozták az egyik legnagyobb problémát.

2 Guglielmo Marconi (1874–1937) olasz feltaláló, a drótnélküli hírközlés megvalósítója. 1899-ben sikeres kísérletet tett a drótnélküli összeköttetés megteremtésére Anglia és Franciaország között. 1909-ben K. T. Braunnal megosztva fizikai Nobel-díjat kapott.

3 Telefonhírmondó Részvénytársaság.

4 1922-ben vásárolta fel a Telefonhírmondó Rt. részvényeit a Magyar Távirati Iroda Rt., amely arra törekedett, hogy a maga kezében összpontosítsa a hazai információ-szolgáltatást, ezáltal információs monopóliumra tegyen szert.

5 Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt az 1924-ik évről. L. erről *MRT Rt. iratai, közgyűlési jegyzőkönyvei*. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) 35. csomó.

6 A korszakra alapvetően a rendeleti jogalkotás volt jellemző, a kereskedelemügyi miniszter jogszabályalkotásra való felhatalmazottsága e tárgykörben igen széles volt. Törvényi szabályozásról pedig egyáltalán nem lehet beszélni, hacsak nem tekintjük – teljesen alaptalanul – a korszak rádiójoga tekintetében meghatározónak a későbbiekben röviden érintett 1888-as törvénycikket.

A bírósági joggyakorlatról tanúskodó dokumentumok, valamint az államigazgatási határozatok (pl. a posta vezérigazgatójának a rendeletei) és a Rádió szervezetét és működését rendező belső szabályzatok korlátozottan maradtak fenn. A rádiójog megismeréséhez fontos forrásként kínálkozna mind a rádió működtetésére jogot nyert részvénytársaságnak adott koncessziós szerződés (engedélyokirat), mind annak belső szervezetét és működését szabályozó Alapszabály, valamint az Üzletszabályzat is, ám a szerződés hiteles példánya nem érhető el. A korszak jogforrási rendjét értékelve hiányosságként kell megemlíteni, hogy a jogalkotó nem találta meg a szabályozás súlyának megfelelő jogszabályi szintet, mivel a rádiójogot döntő mértékben miniszteri rendeleti úton kodifikálták, szemben számos nyugat-európai országgal, ahol a törvényhozások maguk alkották meg a szükséges joganyagot. Ha pontosan meg akarjuk érteni a magyar rádiózás szabályozásának történeti fejlődését, akkor említést kell tenni egy, elsőre ugyan témánktól kicsit távol eső, ám annak alapját képező törvényről. A későbbi szabályozások kiindulópontjának tekinthető a „távírda, távbeszélő és egyéb villamos berendezésekről” szóló 1888:XXXI. Törvénycikk.⁷ Hosszú ideig ez az átfogó jellegű törvény biztosította az eszmei alapját a későbbi szabályozásoknak.

Elvi tételként mondta ki az első szakasz, hogy az államnak fenntartott jogai közé tartozik a távíró, távbeszélő és a villamos jelző berendezések felállítása, üzembe helyezése és üzemben tartása, azok létesítéséhez és üzemeltetéséhez miniszteri engedély szükséges.⁸ A közhatalomnak ezt a kizárólagos jogát távírókénszernek is nevezték, mivel más alternatív berendezés hiányában az intézmény igénybevétele elkerülhetetlen volt. Az engedély megadása egyes esetekben a törvényhozás,⁹ minden más esetben pedig a miniszter hatáskörébe tartozott. A távírókénszer másik olvasatban szerződési kénszert is jelentett, mivel a távíró az előre megszabott feltételek teljesülése esetén bárkivel szerződést volt köteles kötni.¹⁰ Rendezte a szabályozás az engedély időtartamát is, amely közhasználatú berendezés esetén maximálisan 50, magán célú műsorszolgáltatás tekintetében legfeljebb 10 év lehetett. Lejáratkor az előbbi berendezések az állam tulajdonába mentek át, míg a magánhasználatú berendezések az engedélyes tulajdonában maradtak, ám ha az engedélyt nem hosszabbították meg, akkor a lejáratot követő 14 napon belül köteles volt a berendezést saját költségén lebontani.¹¹

A törvénycikk a nemzeti érdek védelmében diszkrecionális jogot biztosított a külügyminiszternek abban a vonatkozásban, hogy amennyiben halál esetén az engedélyből fakadó jogosultság nem magyar állampolgárra szállna, az engedélyt jogában áll megvonni, illetve követelheti az üzletvezetés magyar állampolgár általi ellátását. Ez nem azt jelenti, hogy külföldi állampolgártól minden esetben meg kellett vonni az engedélyt, ám biztosította, hogy a rádió magyar kézben maradjon, és magyar érdeket szolgáljon.¹²

7 L. *Magyar Törvénytár 1887–1888. évi törvénycikkek*. Budapest, Franklin, 1897. 361–367.

8 A közmunka- és közlekedésügyi miniszter engedélye, 1889-től a minisztériumi struktúra változása folytán a kereskedelemügyi miniszteré.

9 E körbe tartozik az az eset, amikor a közhasználatú berendezés (távíró, távbeszélő) alkalmazása a magyar korona területén túlra nyúlik, illetve, ha ilyen berendezésekkel olyan tízezer lakosnál nagyobb településeket kívánnak összekötni, ahol már van állami távírda vagy távbeszélő.

10 A távírókénszer közjogi vonatkozásairól és gyakorlati értelméről l. részletesen: HOLLÓS József: *Rádiójog. A rádió jogi, pénzügyi, gazdasági, közlekedéspolitikai vonatkozásai*. Budapest, a szerző kiadása, 1926. 31. skk.

11 Tc. 3. §.

12 Tc. 4. §.

A rendelkezések meg nem tartása esetére a törvény szankciókat helyezett kilátásba. Kihágást követ el az, aki előzetes engedély beszerzése nélkül létesít, illetve üzemeltet berendezéseket, és ötvenről háromszáz forintig terjedő pénzbüntetéssel sújtható – fogalmazott a jogszabály. Továbbá úgy rendelkezett a törvénycikk, hogy a miniszter az ilyen, engedély nélkül működtetett berendezést azonnal lezárhatja és annak eltávolítását rendeli el, ha erre nyolc napon belül nem kerül sor, azt a rendőrség teszi meg.¹³

Ebben a nagy, átfogó jellegű jogszabályban már kirajzolódott a későbbi rádiószabályozás elméleti horizontja, vagyis az állami monopólium, ám a rádiókérdés szabályozására ekkor még csak kísérlet sem történhetett, hisz e joganyag megszületésének idején még rádió sem létezett, legfeljebb Marconi álmaiban. Miután a tömegkommunikációs alrendszert forradalmasító feltaláló megfejtette a drót nélküli távírás titkát, s ennek eredményeként a rádió megkezdte világhódító útját, egy sor megoldásra váró, szabályozandó kérdés tornyosult a nemzeti törvényhozások előtt, valamint szükségessé tette számos multilaterális, nemzetközi jogi szerződés¹⁴ megszületését a témában, amely nemzetközi jogi dimenziók azonban – mint említettem – jelen dolgozat keretein túlmutatnak.

A távírójog alaptörvénye azonban hosszú ideig meghatározó jelentőségű maradt a rádiójogban is, mivel a rádiót a távíró egy fajtájának tekintették, így az általános–különös jogdogmatikai logika szerint a „különös” rádiójognak szubszidiárius joganyagává vált a távírójog.

Valamennyi nemzetközi szerződés tartalmazta azt a kitételt, hogy a magánvállalatok csak annak a kormánynak az engedélyével rendezhetnek be hajóikon rádiótávíró berendezést, amely kormány joghatósága alá hajíjuk tartozik. Ez a rendelkezés tette elodázhatatlanná az alaposabb szabályozás megteremtését a hazai jogban. A tengeri hajók rádió-berendezéseinek létesítési és használati feltételeiről két rendelet¹⁵ született, amelyek nem tudtak elszakadni az 1888-as nagy törvénycikk eszmei alapjaitól, mert a rádiót a tengeri forgalomban jobbra csak távírásra használták. Hazánkban pedig még ennek az alkalmazásnak a lehetőségei is igencsak korlátozottak voltak. Az első világháború a „rádió” alkalmazásának új lehetőségeit tárta fel. A repülésben használata elengedhetlenné vált. A rádió berendezések repülésben való megjelenésére reagált a 10.270/1922 (XII. 14.) M. E. rendelet a légi közlekedésről.¹⁶ A rendelet szerint a nem fémvezetékes (rádió) távíró, távbeszélő berendezést légi járművön csak miniszteri engedély alapján lehet tartani vagy szállítani. Az állam megerősítette monopoljogát, azt a légi közlekedésben alkalmazott kommunikációs eszközök tekintetében is fenntartotta. A rendelet értelmében magánosok részére – szemben az 1888-as szabállyal – engedélyt csak a törvény-

13 Tc. 11. §.

14 Ezekre a magyar szabályozás kapcsán hosszasan nem térek ki. Csak említésszerűen: első az 1906-os nemzetközi (berlini) rádiótelegráf egyezmény, amelyet az 1909:XX. tc. (*Magyar Törvénytár, 1909. évi törvénycikkek*. Budapest, Franklin Társulat, 1910. 339–361.) tett a belső jog részévé. Ez a rádióadóval felszerelt (nem hadi) hajókra vonatkozott, így magyar szempontból csak elvi jelentőséggel bírt annak aláírása, hisz akkoriban nem rendelkezünk ilyen felszereltségű hajóval, ám az is igaz, hogy hatása Magyarországon is érvényesült, hiszen az ország az Osztrák–Magyar Monarchia része volt. A következő jelentősebb nemzetközi dokumentum 1912-ben, Londonban került aláírásra és a *Corpus Iuris*ba 1914-ben 16-os sorszámmal került felvételre (*Magyar Törvénytár, 1914. évi törvénycikkek*. Budapest, Franklin Társulat, 1915. 140–152.). Kilencedik cikke kimondja, hogy az állomások kötelesek a vészjelzéseket feltétlen elsőbbséggel fogadni és a megfelelő intézkedéseket megtenni, függetlenül attól, hogy a jelzések honnan származnak stb.

15 68.805/1913 (VIII. 21.) Kormányrendelet és a kereskedelmi miniszter 62.574/1913 (X. 16.) számú rendelete. *Magyarországi rendeletek tára 1913*. Budapest, Magyar Királyi Belügyminisztérium, 1913. II., 1754–1760.

16 *Magyarországi Rendeletek Tára 1922*. Budapest, Magyar Királyi Belügyminisztérium, 1922. 192–203.

hozás adhatott ki. Végül e rendelet kapcsán szükséges megjegyezni, hogy itt került először *expressis verbis* az állam fenntartott jogai közé a rádió-berendezések létesítése és üzemben tartása, még ha csak szűk körben is, a légitözlekedés tekintetében. A rádió gyors technikai fejlődése miatt nem lehetett tovább halogatni az alapos, részletekbe menő szabályozás megteremtését, s ennek részeként a szabályok megszegőivel szemben következetesen alkalmazható arányos szankciórendszer kiépítését, amellyel a magánkézben lévő kalózádiók terjedésének kívánták elejét venni. Egyebek mellett e problémák kezelésére adta ki a kereskedelemügyi miniszter az igazságügyi miniszterrel egyetértésben a 85.463/1924 (IX. 13.) K. M. jelzésű rendeletét,¹⁷ „a nem fémvezetékes rádió (tehát „*broadcasting*” – K.T.) berendezések” és a hozzájuk szükséges készülékek és alkotórészek tárgyában. A jogszabály, mondhatni, a kodifikátorok rendkívül gyenge teljesítményéről tanúskodik, mentségül azonban meg kell említeni, hogy ekkor tettek hazánkban először kísérletet a rádiókérdés átfogó szabályozására. A rendelet gerincét változatlanul az 1888-as szabályozás adta, amely ekkorra már egyértelműen gyenge váznak bizonyult a lehetőségek széles spektrumát ígérő találmány alkalmazásában, négy évtizeddel korábban ugyanis a jogalkotó még nem gondolhatott a bekövetkező technikai fejlődéssel. A meglehetősen rövid, s lényegében kereskedelmi szempontokat szem előtt tartó rendelet a korábbi, 1888-as szabályozás mintájára fenntartotta az állam monopoljogát, azzal a kiterjesztéssel, hogy azt a rádió berendezések (adó-vevő készülékek) létesítése tekintetében is kimondta. Ezzel a jogalkotó a távírónak új fogalmi meghatározást adott, amely értelmében a modern távíró fogalmába *per definitionem* beleértendő a hangok, képek, hírek továbbítása is. A fogalom hatókörének széles megvonása egyben azt eredményezte, hogy a „*broadcasting*” szolgáltatás (rádió adó-vevő berendezés létesítésére és üzemben tartására egyaránt) folytatására az államon kívül másvalaki csak állami engedély kieszközlése után válhatott jogosulttá, amely hatáskört a jogforrás a közigazgatás kormányzati szintjére helyezte azzal, hogy az engedély megadására a kereskedelemügyi minisztert jogosította fel.

A rendelet először szabályozta részletekbe menően a rádió készülékek és alkatrészek előállításának és forgalmazásának egyes kérdéseit. A jogalkotó engedélyhez kötötte a rádiókészülékek és alkatrészeik előállítását, külföldről történő behozatalát, tartását (birtoklását), használatát, valamint átruházását is.

A jogszabály szankciókat határozott meg rendelkezéseinek megszegőire nézve, akik kihágás miatt pénzbüntetéssel voltak sújthatók. A „*broadcasting*” engedély nélküli működtetése esetén a rendes bírósági eljárás lehetősége nyílt meg, ugyanakkor a rádió adó-vevő berendezések jogosulatlan előállítása, forgalomba hozatala esetén közigazgatási úton vehetett az állam elégtételt a „rendőri büntetőbíróság” eljárásában.

Általánosságban elmondható a rendeletről, hogy szükséges, de közel sem elégséges módon szabályozta a rádiókérdést, az azonban mindenképp elismerésre méltó, hogy új eszmei alapját adta a későbbi szabályozásoknak. Hibájaként elsősorban túlzott általánosításai, absztrakt meghatározásai, elvi jellegű szabályai emelhetők ki. Szükségszerűvé – mi több a műszaki fejlődéssel sürgetővé – vált tehát olyan új, gyakorlatias kérdésekkel foglalkozó, kellően részletező szabályokat tartalmazó jogszabály megalkotása, amely elrugaskodva az általánosságtól, rugalmasan, ám mégis megfelelő erővel képes szabályozni a rádiókérdés egyes speciális kérdéseit.

17 *Magyarországi rendeletek tára 1924.* Budapest, Magyar Királyi Belügyminisztérium, 1924. 847–849.

2.3. A kiforrott magyar rádiójog

Az 1925-ös év a rádiózás jogi környezetének kialakítása szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bír. Megszületett hazánk első, valóban modern, minden – a korszakban felmerülő – lényeges szabályozási kérdésre választ nyújtó, európai mércével is haladó szelleműnek mondható rádiószabályozása, valamint ugyanezen év december 1-én szórta műsorát először az éterbe a magyar „broadcasting”. Ez a korszakos lépés valóban jó színvonalú szabályozást igényelt. Ezt valósította meg a 32.250/1925 (XI. 10.) K. M. rendelet.¹⁸

Az 1924–25. évi állami költségvetésről szóló 1925:IX. tc. 24 § (2) bekezdése adott felhatalmazást a kereskedelmi miniszternek, hogy átfogóan szabályozza a rádiókérdést (ideértve a berendezések, készülékek előállítását, forgalmazását, birtoklását, átruházását és az egyes büntető rendelkezések megállapítását is). Ez az appropriáció azonban egyedi volt abban a tekintetben, hogy olyan terjedelmű felhatalmazást adott a miniszternek, amely a jogszabályi hierarchia alapelvével ellentétben mondta ki, hogy e tárgykörben normát „szükség esetén a fennálló törvényi és egyéb jogszabályoktól eltérően rendelettel” állapíthat meg. Ennek a felhatalmazásnak az értelmében született meg az új „Rádiórendelet”, amely – számos külföldi mintával való összevetésben is – méltán mondható magas színvonalú, a kor követelményeinek messzemenőig megfelelő rádió-jogszabálynak. Hazánk első modern, az elektronikus sajtó mindennapjait rendező jogszabálya jelentősen támaszkodott az egy évvel korábbi, elvi jellegű szabályozás eredményeire, annak minden erényét megőrizte, hiányosságait pedig a szükséges részletszabályokkal korrigálta. Mivel nagyban épített a korábbi szabályozás elveire és alapvető kérdésekben annak szövegét szinte szó szerint ismételte meg, ezért a jogszabály ilyen részeit, a redundancia elkerülése érdekében nem említem.

Az eddigiekben részletesen nem tértem ki az állam rádiójog terén érvényesülő „regáléjára”, ezért annak itt adom elméleti magyarázatát. A rádiójogban az állami kizárólagosság a távírójogban meglévő regáléból folyik, hiszen – amint már említettem – a rádiót a távíró egyik típusaként fogták fel. Az állam kizárólagos jogának biztosítása, ahogy a korabeli felfogás tartotta „kiválóan fontos okokból mutatkozott szükségesnek”. „Kiválóan fontos okok” közé sorolták az államkormányzati teendők ellátásának elsődlegességét, a közbiztonság megóvását, a közrend fenntartását, a „kiválóan” fontos és bizalmas természetű közlések biztonságos célba juttatását. Az állam szerepének fontosságát erősítette az az érv is, hogy a főcél nem a jövedelemszerzés, a nyereség elérése, hanem a minőségi szolgáltatás biztosítása.¹⁹

A fenntartott jog természetéből fakad, hogy az állam és az engedélyes között nem magánjogi szerződés teremtett jogviszonyt, hanem közjogi aktuson alapuló engedély alapján közjogi jogviszony létesült. Az engedély megadását a miniszter diskrecionális jogaként szabályozták, ezt a széles jogosítványt csak erősítette az a szabály, hogy a mérlegelési jogkörben eljárva, az engedély vagy bármely más, azzal kapcsolatos kedvezmény megtagadása vagy visszavonása, továbbá más korlátozás miatt az állammal szemben semminemű díj visszatérítési vagy kártérítési igényt nem lehetett támasztani, miközben az állam a fent említett rendelkezéseinek

18 *Magyarországi rendeletek tára 1925*. Budapest, Magyar Királyi Belügyminisztérium, 1925. 575–599. A jogszabály novemberben, bő fél hónappal a rádió december 1-i indulása előtt jelent meg.

19 Az állam kizárólagos jogának természetéről, eredetéről és terjedelméről I. részletesen többek között HOLLÓS i. m. (10. lj.) 24. skk. A szerző négy évvel korábban elméleti vonatkozásait tekintve ugyanezt írta le a „távbeszélés” vonatkozásában: HOLLÓS József: *Távíró- és távbeszélőjog. A távíró-távbeszélő különleges jogának rendszerbe foglalt teljes anyaga*. Budapest, a szerző kiadása, 1922. 17–22.

– esetleges kedvezőtlen – következményeiért felelősséget nem vállalt. Ebből is egyértelmű, hogy a felek között nem magánjogi jellegű kontraktus jött létre, hanem az állam közjogi jellegű, közhatalmi jogosítványa jelent meg, amellyel szemben még bírósági úton sem volt helye jogorvoslatnak.²⁰ Az engedély megadására az államnak joga volt, de semmi esetre sem kötelezettsége, annak megtagadása esetén indokolási kötelezettség sem terhelte. A kérelmező oldaláról vizsgálva ugyanezt úgy fogalmazhatnánk, hogy az engedély elnyerése csupán lehetőség, de nem jogosultság (nem alanyi jog) volt.

Gyökeresen újat hozott a korábbi szabályozások szellemiségéhez képest az a rendelkezés,²¹ amely a kereskedelemügyi minisztert felruházta azzal a jogosítvánnyal, hogy bármikor határozatlan vagy határozott időre, akár egészben vagy részben betilthatta, lehetetlenné tehetette a berendezés használatát, vagy az engedélyt visszavonhatta, amennyiben azt az állam – vélt vagy valós – biztonsága, illetőleg „egyéb fontos közérdek” megkívánta. A működés közérdekből történő teljes vagy részbeni ellehetetlenítése tehát nem függött az engedélyes magatartásának felróhatóságától, hanem egy attól elválasztott szempont figyelembevételével történt. E rendelkezés értékelésekor el kell ismerni az abban kifejezésre juttatott törekvést, hiszen bármikor előállhat olyan, a közérdeket súlyosan sértő, a közrendet jelentékeny módon veszélyeztető helyzet, amely indokolttá teheti a műsoros tartalmak közlésének ilyen jellegű korlátozását. Másfelől meglehetősen visszatetsző az a tény, hogy a kormány egyik tagja, a kereskedelemügyi miniszter (tehát nem a *voluntas populi* alapján felálló népképviselési szerv, de még nem is a parlament által választott kormány) kapott ilyen meglehetősen tágan értelmezhető jogot. Erre a „gumi kitételre” hivatkozva tehát a kormány egy tagja hallgatólagosan (arra is) felhatalmazást kapott, hogy a hivatalos politikai irányvonallal szembemenetelő adókat, műsor(szám)okat betiltsa, elhallgattassa. A szabályozás azonban számot vetett azzal a lehetőséggel is, hogy az engedélyes olyan magatartást tanúsít, amely az engedélyokiratban foglalt valamely feltétellel szemben áll, vagy más módon él vissza az engedéllyel. Ebben az esetben a rendelet az engedély érvénytelenné nyilvánítását, illetve az engedély visszavonását tette lehetővé, de itt felróhatósági alapon. A jogszabályokban és az engedélyokiratban foglaltak megtartásának ellenőrzése a Posta erre jogosított „közegeinek” hatásköre lett. Az ilyen irányú eljárást az engedélyes és alkalmazottai kötelesek voltak túrni, a hatékony vizsgálat érdekében a szükséges felvilágosítást megadni.

Az engedélyokirat magában foglalta a műsorszóró berendezés üzemeltetésének helyét és idejét, attól eltérni nem lehetett.

Az engedélyes tevékenysége során – rendelkezett a jogszabály – nem zavarhatja állami táviró, távbeszélő, illetve rádió berendezés üzemét, és nem foghat fel táviratokat, távbeszélgetéseket.

Az engedély, illetve a berendezések tulajdonjogának átruházására a rendelet a magánjog általános szabályaitól eltérő, állam által felügyelt eljárást alakított ki. Az engedély átruházása élők közti jogügylet esetén (érvényes szerződés létrejötté) csak hatósági aktus (előzetes engedély vagy utólagos jóváhagyás) közbejöttével történhetett, a berendezések tulajdonjogának más személyre való átruházása pedig azzal a következménnyel járhatott, hogy a kereskedelmi miniszter az engedélyt azonnali hatállyal visszavonhatta.²²

20 Tc. 5. §.

21 Tc. 7. §.

22 L. Tc. 12. §. A tulajdonjog átruházásához egy különleges közteher, az ún. átruházási díj kapcsolódott.

A „rádió-adó” berendezések üzemletetőire, vagyis a „műsorszolgáltatókra” külön szabályokat fogalmazott meg a rendelet. Témánk szempontjából lényeges elemként említendő, hogy a jogszabály elhatárolta az ún. közhasználatra szolgáló rádióhírmondó adóállomást, vagyis „*broadcasting*-adót” a nem közhasználatra, hanem egyes speciális (közérdekű) célok és igények kielégítésére intézményesített szolgáltatásoktól. Amíg a „*broadcasting*”-adó hivatása az ún. mindenkinek szóló közlések sugárzása, amely közléseket mindazok, akik rendelkeznek vevőberendezés létesítésére és üzemben tartására engedéllyel, felfoghatják (nb. ez a tulajdonképpeni műsorszolgáltató rádióadás), addig a másik típusú szolgáltatók *differentia specificája* éppen abban áll, hogy működése megszorító jelleggel csak meghatározott közérdekű vagy más nemes célra²³ volt engedélyezhető. Nem a köz számára működő adó és hozzá tartozó rádió-vevő berendezés magáncélból, magánhasználatra, a megfelelő engedély birtokában szintén működtethető volt, azzal a megszorítással, hogy az ilyen célból létesített és fenntartott üzem kizárólag fémvezetékes infrastruktúrájú lehetett.

Az adóberendezések két fajtája a létesítésük engedélyezése szempontjából is különbségeket mutat. A „*broadcasting*-adó” létesítésének joga, mivel – mint arról már szó esett – állami monopólijként tartották számon, kizárólag a Postát illette meg, s ha a közhatalmat képviselő Posta ilyen szolgáltatást nem indított, állomást nem létesített vagy annak üzemét bármely okból szüneteltette, a vevőállomások engedélyesei kártérítés címén semminemű díjvisszatérítésre nem voltak jogosultak. Az állam azonban műsorszórásra vonatkozó fenntartott jogát engedély formájában másra átruházhatta, *quasi* bérbe adhatta. Az ilyen jellegű szerződéses kapcsolatok speciális, nem a felek magánautonómiáján alapuló magánjogi bérleti szerződéseknek tekinthetők, hanem az állami szupremácia által befolyásolt közjogi, közhatalmi jellegű megállapodásnak, amelyet „koncessziós szerződésnek” nevezünk (l. később a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. koncessziós szerződését).

A nem közhasználatra szánt, egyes speciális célokat szolgáló üzemek engedélye csak célhoz kötött tevékenységek folytatása érdekében volt elnyerhető. Az engedélyezés a kereskedelemügyi miniszter hatáskörébe tartozott, amiből az is kitűnik, hogy az ilyen berendezések létesítése és működtetése nem tekinthető állami monopóliumnak, hanem éppen ellenkezőleg, bárki jogosultságot szerezhet az ilyen típusú közlések rádió-berendezésen történő szórására, aki a létesítés feltételeinek megfelel, s egyben elnyeri a miniszter engedélyét.²⁴

A vizsgált jogforrás a korszakban ugyan nem egyedülálló, de a hatályos szabályozások tükrében szokatlan módon külön fejezetben rendelkezett a rádió-vevő berendezések engedélyhez kötött létesítésének, üzemben tartásának egyes kérdéseiről. Bár a rendelet általánosságban a különböző közhatalmi státusú szerveken, intézményeken túl valamennyi (magánjogi) jogképességgel rendelkező személy számára lehetővé tette a műsor vételét, ám e jogosultságot azonmód keretek közé szorította azzal, hogy gyakorlását hatósági engedély megszerzéséhez kötötte. Az általános célú használatra szóló engedély megadása a Posta mint kvázi-közigazgatási hatóság hatáskörébe tartozott. Ellenben az általános használati módtól eltérő, különleges igényeket kielégítő, vagyis nem vagy nem kizárólag „*broadcasting*” adók vételére alkalmas vevőberendezések létesítésének engedélyezésére, működési feltételeinek megállapítására – utalva annak különleges helyzetére – a jogszabály a kereskedelmi miniszter hatáskörét állapította meg.

23 Exemplifikatíve említi a normaszöveg a közszolgálat, közbiztonság, közegészségügy vagy éppen az árvízvédelem, tűzoltás feladatait, továbbá a tudományos és kísérleti felhasználást.

24 Tc. 14–16. §.

A „rendes” használat – a „mindenkinek” szóló közlések vétele – alatt a vevő-készülék magáncélú, saját tájékozódást, sőt szórakozást szolgáló működtetése értendő, amely a használati jogosultság terjedelmét lényegesen lecsökkentette azért, hogy tilos volt az ilyen célra engedélyezett készülék által sugárzott műsoros tartalmakat mások részére, ellenszolgáltatás fejében hozzáférhetővé tenni. A „kiterjesztett” műsorvétel kategóriája az üzletszerű felhasználás lehetőségét teremtette meg. Az ilyen terjedelmű engedéllyel rendelkező engedélyes a „mindenkinek” szóló közléseket – nem kizárva ebben az esetben a nyereségorientált működést sem – állandó nyilvánosság előtt (üzletszerűség!) vagy egyszeri előadás alkalmával (jellemzően ellenérték fejében) mutathatta be.²⁵

A vevőkészülékek üzemeltetése, az engedélyokiratban foglalt használati mód terjedelmének betartása fölött is érvényesült a rádió-adókhhoz hasonlóan az állami kontroll. A közhatalmi felügyeletet a Posta, közigazgatási hatósági jogkörében eljárva valósította meg.

A rendelet a továbbiakban – a rádiójog szempontjából – kevésbé fontos kérdések sorával foglalkozott, többek között az adó- és vevő berendezések aprólékos, műszaki, technológiai követelményeinek szabályozásával, illetve a vételhez elengedhetetlen, a készüléken felül szükséges további műszaki kiegészítők létesítésével.

A vevő- és adóantennák kérdését csak nagyon felületesen, gyakorlatilag a minimális elvi tételekre szorítkozva szabályozta a rendelet. Leszögezte, hogy az antenna a rádió-adó-vevőberendezés tartozéka, s így antennával is csak az rendelkezhet, akinek rádió-berendezés birtoklására, üzemeltetésére engedélye van. Az antenna kérdés ilyen dodonai jellegű szabályozása azonban kevésnek bizonyult, hiszen számos napi, gyakorlati problémát okozott az új technika megjelenése. Az új kihívásokra a jogalkotó egy éven belül válaszolt (erről l. később).

A jogforrás részletesen meghatározta az egyes engedélyezési és egyéb szolgáltatási díjakat, amelyeket a rádióadó, illetve -vevő berendezések létesítői, üzemeltetői, továbbá az engedély átruházói stb. egyszeri alkalommal vagy rendszeres időközönként voltak kötelesek megfizetni. Végül a rendelet foglalkozott az előírásait megszegőkkel szemben alkalmazandó büntetőrendelkezésekkel is. A védett jogtárgy itt nyilvánvalóan az állam fenntartott joga volt. A büntetőjogi felelősséget involváló tilalom körébe tartoztak mindazon cselekmények, amelyek a kizárólagos jogot érintették. A büntető rendelkezések között számos különböző tényállást, illetve elkövetési magatartást soroltak fel, de ezek részletes ismertetésétől eltekintek. Általánosságban elmondható, hogy a büntetőrendelkezések a korábbiakhoz képest igazi novumot nem jelentettek: a jogellenes magatartást kihágásnak minősítették, az elkövetőt pedig pénzbüntetéssel, súlyosabb esetben szabadságvesztés-büntetéssel rendelték büntetni. A büntetőrendelkezések alapján indított eljárás – nem bünvádi, hanem közigazgatási eljárás keretében – a közigazgatási hatósági hatáskörbe került, amely hatóságok mint „rendőri büntetőbírótság” jártak el, határozatukkal szemben az államrendőrség szolgált jogorvoslati fórumként. Harmadfokon a kereskedelemügyi miniszter döntött.

Az eljárás rendszerint feljelentésre, kivételesen *ex officio* indult. A feljelentést a dolog természetéből adódóan az ellenőrzésre jogosult postaalkalmazottak tudták megtenni, mivel ők voltak abban a helyzetben, hogy a vizsgálataik során észleljék az engedély nélkül üzemeltetett

25 Értve ez alatt például a következőket: vendéglátóipari üzemegységek, szállodák, színházak, kaszinók, klubok, nyilvános előadásokat szolgáltatók.

készülékeket vagy más tiltott magatartást. Ha a hatóság saját hivatalos eljárása során szerzett tudomást a jogszabályba ütköző magatartásról, akkor az eljárást hivatalból indította meg.²⁶

A rendőrhatóság már gyanú alapján jogosult volt nyomozati cselekmények foganatosítására (házkutatás), ellenben a postai alkalmazottak ilyen jellegű cselekményekre, mivel a nyomozás rendőrhatósági (büntetőeljárás) hatáskör, nem voltak jogosultak. Az ellenőrző alkalmazottak tehát csak az engedélyezett berendezések vizsgálata során fedezhettek fel tiltott magatartásokat, a működtetés jogszabályba ütközését azonban nem állapíthatták meg, gyanújuk esetén feljelentést voltak kötelesek tenni.

A hatósági ellenőrzés is lehetett visszaélészerű, amellyel bűncselekményt – elsősorban a magánélet sérthetlenségét védő tényállások valamelyikét (pl. házi jog megsértése, magánlak megsértése stb.) – valósíthatott meg az eljáró hatósági személy.

A fent bemutatott szabálytömeg végre szükséges és elégséges módon, haladó szellemben rendezte a rádiózás – korabeli viszonyok között – lényegesnek tetsző kérdéseit. Az antenna kérdésének a felületes szabályozásából eredő hiányosságok hamar kitűntek, így a jogalkotó sem halogathatta sokáig a válasz megadását. A kereskedelemügyi miniszter rendeletet bocsátott ki, amelyben részletesen szabályozta az antennaépítés és -fenntartás számos, többek között műszaki, tulajdonjogi vonatkozásait.²⁷ Az antennákat a rádió-(adó, illetve vevő) berendezések tartozékának²⁸ tekintették, ebből pedig többről a kevesebbre következtetve adódik, hogy rádióantennája kizárólag annak lehetett, aki rendelkezett rádióadó-, illetve vevőberendezésre érvényes engedéllyel. Az antennák megjelenése a mindennapi életben, az emberek közötti érintkezésben jelentős változásokat hozott, hiszen ezek az új, „égbe törő szörnyetegek” esetenként korlátozhatták harmadik személyek tulajdonhoz való jogát, vagy más polgári jogi (magánjogi) hatással jártak. Mindennaposak voltak a birtokviták, a tulajdonjogi jogviták a szomszédok között azon az alapon, hogy az antennákat idegen vagy közös tulajdonú falra, illetve az ingatlan más idegen vagy közös tulajdonú, illetve -használatú részére erősítették-e fel a rádióengedélyesek.

A fentiek kiküszöbölésére az antennarendelet előírta, hogy „az ingatlan tulajdonosa [értve itt a tulajdonjogi értelemben vett birtokost is – K. T.] az antenna építését ellenszolgáltatás nélkül köteles tűrni”.²⁹ Ezen rendelkezésre nyilvánvalóan azért volt szükség, hogy az ingatlanok tulajdonosai ne szegülhessenek ellen az antennák felszerelésének, s ezzel ne gördíthessenek a rádió – mint technikai és tömegkommunikációs vívmány – fejlődése elé komoly akadályokat.³⁰ Az antennák két alapvető típusát szabályozták: az ún. belső és a külső (azaz kültéri, épület homlokzatán elhelyezett) építésűekét.³¹ A belső antennák – kivéve a padlásantennát –

26 Az eljárás megindításának feltételeiről a Rádiórendelet (32.250/1925 K. M. rend.) végrehajtási utasítása rendelkezett: 34.852/1925 K. M. rend. 5. pont. Nem jelent meg sem a *Magyarországi Rendeletek Tárában*, sem a *Budapesti Közlönyben*. Csupán utalást tesz rá DULIN Elek: *A hatályos magyar sajtójog szabályai*. Budapest, Stádium Kiadó, 1940.

27 43.702/1926 (XII. 2.) K. M. rendelet a rádióantennák építéséről (továbbiakban: Antennarendelet) *Magyarországi Rendeletek Tára 1926*. Budapest, Magyar királyi Belügyminisztérium, 1926. 692–699.

28 Rádiórendelet 30. §.

29 Antennarendelet 3. §.

30 Hollós (1926) i. m. (10. lj.) részletesen beszámol azon külföldi példákról, ahol „az ingatlantulajdonok tulajdonosai kicsinyes okokból minduntalan megtagadták az engedélyt”. A külföldi tapasztalatok hatása játszhatott tehát közre abban, hogy a hatályos jogszabályokkal ellentétben, a „technikai fejlődés érdekében” ilyen súlyos korlátozásnak vetették alá a tulajdonjogot.

31 Antennarendelet 1. §; 4–5. §.

tetszés szerint voltak létesíthetők, természetesen figyelemmel a tűzvédelmi és elektromossági előírások betartására. A külső antennák építésének megkezdése előtt az engedélyes köteles volt ebbéli szándékát az ingatlan tulajdonosával szóban, kívánságára pedig írásban közölni. A tulajdonos az építési szándékról való értesülését követő 8 napon belül köteles volt hozzájárulását megadni, vagy azt „alapos indokokból” megtagadni. A tulajdonos kifogásairól – az engedélyes kérésére – a kereskedelemügyi miniszter határozott.

A felek között felmerült magánjogi jogvita eldöntése annak természetétől függően rendes bírói útra tartozott; a közjogi jogviszonyból fakadó ügyekben a kereskedelemügyi miniszter közigazgatási eljárásban hozott határozatot.

Szerződésen kívül okozott károk következhettek be az antenna építésével, üzemben tartásával, eltávolításával kapcsolatban. Az ilyen károk vonatkozásában úgy rendelkezett a jogszabály, hogy az engedélyes az okozott kár megtérítésére, valamint az antennahasználat befejezését követően az eredeti állapot helyreállítására – ha a tulajdonossal megegyezni nem tudott – a magánjog általános szabályai alapján volt köteles.

A rendeletben foglaltak be nem tartása kihágási eljárást vonhatott maga után, amelyben az eljárás alá vont személy pénzbüntetéssel, súlyosabb esetben szabadságvesztés büntetéssel volt büntethető. Az eljárás lefolytatására a rendőrség mint közigazgatási hatóság (rendőri büntető bíróság) rendelkezett hatáskörrel, harmadfokon a kereskedelemügyi miniszter járt el. A fent bemutatott két korszakos rendelet eredményeként megszületett hazánkban a műsorszolgáltatás jogának első kodifikált jogforrása, a korszerű rádiójog. Ennek ellenére 1927-ben egy új rendeletet alkottak, amely lényegében átvette és egységes keretbe foglalta az előző kettő szabályait, valamint apró kiegészítéseket, pontosításokat hajtott végre, de alapvetően dogmatikájában, szemléletmódjában, elvi alapállásában semmi újat nem hozott, ellenben szövege – köszönhetően az érdemi azonosságnak – szinte betű szerint ismételte meg jogforrási elődeit. A 9.557/1927 (IV. 5.) K. M. rendelet,³² mivel magába foglalta a korábbi jogszabályok normaanyagát, azokat preambulumban hatályon kívül helyezte. Kimaradtak továbbá az új normaszövegből az 1925-ös rendelet egyes átmeneti szabályai is. Ezzel létrejött egy olyan átfogó jellegű szabályozás, amelyben összegződött a két világháború közti időszak rádióra vonatkozó joganyaga.

Később a világháborúba sodródó ország jogalkotásának – alkalmazkodva a kivételes jogrendhez is – számos új szempontot kellett figyelembe vennie, s ezek a sajtószabadságot még súlyosabb bilincsekkel korlátozó jogforrások elfogadásához vezettek, amelyek hatálya ekkor már a rádióra is kiterjedt. A nemzetiszocialista Németországhoz közeledve, az egyre inkább jobbra tolódó politikai ideológia eredményeként a faji alapon történő nyílt megkülönböztetés a jogalkotásban is teret nyert, amely új jelenség a rádiójog területén is jelentkezett. Ennek bemutatása azonban már nem tartozik a műsorszolgáltatási jog kodifikációja kezdeteinek történetébe, hanem egy minőségileg új alkotmányjogi, rádiójogi korszak történetének lapjaira.

32 *Magyarországi rendeletek tára 1927.* Budapest, Magyar Királyi Belügyminisztérium, 1927. 328–353.

A továbbélő-tudás forrásvidékén

Magyar sajtó a Délvidéken 1914–1944

MÁK FERENC*

1. Bevezetés

Az 1848–1849-es szabadságharcig és az abszolutizmus évtizedéig, sőt a Délvidék XVIII. századi újratelepítéséig nyúlnak vissza a tájegység történelmi, társadalomtörténeti és gazdasági szervezetlenségének és homogenitásának hiányosságai. A meg-megújuló háborúk, és a nyomukban támadt belső feszültségek miatt kétszáz év sem volt elegendő, hogy a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye, valamint a Csanádi és a Pécsi Egyházmegye magyar és nem magyar lakossága biztos alapokon szervezze meg a maga közösségi életét. Történészek és írástudók gyakran hivatkoznak arra, hogy a hosszúra sikeredett harmadik honfoglalás erőpróbái nem adtak időt a kultúra és a művelődés intézményeinek megteremtésére, holott az igazi kérdés az lenne, hogy a betelepülő népcsoportok és közösségek miért nem tudták megőrizni a magukkal hozott kultúrát oly módon, hogy az meghatározó erőforrása lehetett volna a hagyományteremtésnek és az intézményépítésnek. Lehet, hogy a határvidéki létforma nem volt alkalmas a megállapodott társadalmi élet kialakulására? A kései korok beavatottjai – Szenteleky Kornéltól Molter Károlyon át egészen Bori Imréig – sok fölös energiát pazaroltak a kérdés megválaszolására: vajon miért nincs a Délvidéknek története, s ami mégis emlékeztet az elmúlt időkre, az vajon történelem-e, vagy inkább „csak” művelődéstörténet, s ha művelődéstörténet lenne, akkor a hagyománytudat mentén milyen szervező erő formálta azt nemzeti önismeretté és közösségi öntudattá. A *Kalangya* folyóiratban Bolgár László egy 1941-ben közölt összefoglaló tanulmányában kifejezetten a „helyi kultúra hiányáról” értekezett, aminek okát abban vélte látni, hogy az újratelepítés vegyes eredetű lakossága története során még nem alakulhatott szerves kulturális egységgé. Ők egyként előszeretettel hivatkoztak arra, hogy a Bácskának, a Bánságnak és a szlavóniai-baranyai tájnak azért nem volt a „transzszilvanizmushoz” fogható, a régió szellemiségét és sajátosságait fölmutató irodalma, mert a megformálatlan társadalomban nem jöhettek létre az irodalom (és vele együtt a tudományos élet) intézményei – pedig ez nem felel meg a valóságnak. Az irodalomnak és a tudományoknak legfeljebb a mai értelemben vett intézményei hiányoztak, a kiegyezést követően villámgyorsan kiterelvényesülő sajtó és az egyesületi élet (a polgári kaszinók, dalárdák és olvasóköri) igenis kultúrateremtő erővé nőttek ki magukat, a tudományos életnek pedig – az 1883-ban megalakult Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat előtt is, majd vele együtt is – kiváló fórumai voltak az iskolai, elsősorban a főgimnáziumi évkönyvek és értesítők. Mindemellett az egyházi intézmények is máig ható, ma is eleven műveket és művelődéstörténeti értékeket teremtettek. A gond a bírálatot megfogalmazó utódok esetében inkább a hagyománytudattal és a történelmi emlékezet ingoványos alapjaival van: lábujjhegyen állva bizony a szemlélt valóság is inogni látszik.

* Művelődéstörténész, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta.

És mindezzel együtt is való igaz, hogy az utódállamok magyarsága közül a jugoszláviai magyar közösség bizonyult a legtörékenyebbnek. 1918 után kerek egy évtizednek kellett elmúlnia ahhoz, hogy vezető férfitjai 1928-ban végre ráébredjenek az önálló közösségi élet megszervezésének szükségességére. Az új délszláv állam közben már felszámolta a magyarság intézményeit, megszüntette az egyesületeit, elvette az anyanyelvű oktatás lehetőségét, elbocsátotta a tanítókat, felszámolta a magyar közép- és nagybirtokot, kisajátította az egyházi javakat, és betelepítette a szláv hivatalnoki kart. Nem volt már hátország a sérelmek orvoslásához, és nem volt idő a jogi akrobatikára. A Szerb–Horvát–Szlovén monarchia hegyvidéki brutalitással látott neki a számára elfogadhatatlan nemzeti közösségek fölszámolásához. „A jugoszláv állam megalakulásakor – ellentétben a csehszlovák és a román állammal – egyszerre, szinte rajtaütésszerűen vonta el a kisebbséggé vált magyarság minden jogát és életlehetőségét” – írta Kende Ferenc egy a maga pályáját összegző írásában.¹ Jóllehet a trianoni békeszerződés kötelezte az utódállamokat a nemzetiségi jogok tiszteletben tartására, a délszláv királyság mindent elkövetett a kisebbségek felszámolása érdekében. Miként Herceg János rámutatott *Kisebbségben* című írásában:

„Az elnemzetlenítés gyakorlatának mindig és mindenütt intézményesített szervei vannak. Nálunk az első világháború után a központosított kormányzat ugyancsak a nemzetiségek jogfosztásával igyekezett elterelni a figyelmet az igazi bajokról. (...) Ami akkor is hiányzott: a jugoszláviai magyarságnak nem volt olyan központi szerve, amely a műkedvelést, a könyvtárak ügyvitelét, a dalárdákat és egyáltalán a zenei életet irányította volna.”²

Amikor a félmilliónyi jugoszláviai magyarság felismerte, hogy nyelvének és kultúrájának, nemzeti hagyományai megőrzésének a módját magának kell megtalálnia, azt is látnia kellett, hogy a sorsáért és jövőjéért vívott küzdelmeinek egyedüli eszköze a sajtó. A bácskai, a bánási és a szlavóniai-baranyai magyarságnak 1918–1941 közötti elesettségében mindvégig egyetlen igaz támasza volt: a sajtója és a sajtója révén időközben intézményesült anyanyelvű irodalma. A sorsfordítónak hitt 1941-es esztendő számvetése szerint is: a feladat sikerült, és a jugoszláviai magyar kisebbségi sajtó minden külső és belső problémái ellenére is önálló, gerinces, karakteres és színvonalas médiummá nőtte ki magát. Kalapis Zoltán *Sajtótörténetünk fejezetei* című munkájában ugyan úgy látta, hogy a rossz anyagi körülmények közepette tengődő magyar sajtó helyzetét nehezítette a „szellemi erők teherbírásának” alacsony foka is, hiszen „Budapest sűrű hajszálerein évtizedeken át felszívta a tehetséget, az optálásokkal, a kiutasításokkal pedig újabb ür keletkezett.”³

A betelepített új hivatalnoki kar a déli területekről érkezett. Ők voltak a „koferašok”, akikről Herceg János is megemlékezett. Érkezésüket követően azonnal eltávolították a magyar feliratokat, és megtiltották a magyar nyelv használatát is. Mégsem ez volt a kisebbségi közösség kiszolgáltatottságának mélypontja.

1 [KENDE Ferenc]: *Tájékoztató az újvidéki Reggeli Újság huszonkét esztendei munkájáról*. Kecskemét, Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Rt., [1941]. 1.

2 HERCEG János: *Kisebbségben*. In PASTYIK László (szerk.): *Összegyűjtött esszék, tanulmányok*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2003. III. köt. 297. és 302. Az SZHSZ Királyság igazi bajai a szociális elmaradottság, a korán kiütköző szerb–horvát ellentét és a megoldatlan macedón és albán kérdések voltak.

3 KALAPIS Zoltán: *Sajtótörténetünk fejezetei*. In *Újságírók kézikönyve*. Újvidék, Forum, 1989. 83.

„Uralmuk első tíz évét mégis a viszonylag liberális politikai szellem jellemzi. Az állandó és egyre fokozódó politikai harci zaj sok lehetőséget nyújtott, hogy a magyar ügyet a kisebbségi sajtó napirinden tartsa és sérelmeit feltárja. Minél jobban elmérgesedtek a politikai csatározások, annál több lehetősége nyílt a magyar sajtónak a jogtalanságok és visszaélések szellőztetésére.”⁴

Az 1929. január 6-án bevezetett katonai diktatúra erősen próbára tette még a megszólalás lehetőségét is.

Az első világháború a legszebb virágzásának pillanatában roppantotta össze a délvidéki magyar sajtó életét: az 1914. június 28-i szarajevói merényletről még a címlapon számoltak be a lapok, de az azt követő eseményekről – az ultimátumról, a jegyzékváltásról, a katonai előkészületekről – csak a hírek között esett olykor szó. A vidék újságolvasó polgári lakosai el sem tudták képzelni, hogy küszöbön volt a hagyományos világ egész rendjét fölforgató, világméretű katasztrófa. A hadüzenet tényét sem kezelték a súlyának megfelelően. Azután érkeztek az első frontjelentések és a lövészárkokból hazaküldött levelek. Majd besorozták a nyomdai dolgozókat, az újságírókat, az írni tudó tanítókat és jogászokat is. 1916 nyarán „bevonultatták” a harangokat is,⁵ amit hamarosan követett a háztartási fémtárgyak beszo- gáltatásáról szóló hadügyminisztériumi rendelet. Az újságok pedig közölték: „Rekvirálják a könyvnyomdák ólombetűit” – a nyomdáknak készletük tíz százalékát háborús érintettség okán be kellett szolgáltatniuk.⁶ 1917-re már jelentkezett a papírhány is, ami végérvényesen eldöntötte a sajtó sorsát. A nyomdák és a lapok talpon állva haltak meg.

Mégis, az 1918-ra bekövetkezett tetszhalálát követően, 1920 után a magyar hírlapirodalom a délszláv állam hatalmi fellépései, tiltásai és a kényszerű szünetek ellenére is újjá- született, feléledt, és azon frissiben három napilap is megjelent a Délvidéken: Szabadkán a *Bácsmezei Napló* (1929. január 6. után *Napló*) és Nagybecskerekén a *Torontál* (majd *Híradó*) folytatta az immár sok évtizedes múltra visszatekintő munkáját, Újvidéken pedig 1920-ban megalakult a *Délbácska* (majd *Reggeli Újság*) című lap. Óbecsén 1920. február 1-én megjelent a *Tiszavidék* című hetilap első száma, amely 1934. április 15-én történt megszűnéséig hűségesen tájékoztatta a Tisza-mente magyar olvasóit, Zentán pedig 1922 és 1941 között a *Sentai Újság*ot, a hetente háromszor megjelenő lap biztosított megszólalási lehetőséget a helyi magyarságnak. Zomborban – az időközben színét és rangját veszítette megyeszékhelyen – 1929 decemberében indult a *Friss Újság* című hetilap, ám néhány hónappal később a naponta megjelenő *Új Hírek* lépett a helyébe, amely azután 1930–1941 között folyamatosan megjelent. Velük egy időben, göröngyösebb pályán, de ugyancsak tiszteletet parancsoló módon sorra szökkentek szárba a helyi lapkezdeményezések, s még Muraszombatban is megjelent a *Muraszombat* című újság.

Annak ellenére, hogy a magyar sajtóviszonyok mostohábban alakultak, mint az anyaországban, vagy mint az erdélyi és felvidéki magyar kisebbségeknél, a jugoszláviai magyar sajtó helyzete viszonylag jónak mondható – állapította meg Bolgár László 1941-ben a *Kalanyában* közölt „A jugoszláviai magyar kisebbségi sajtó” című tanulmányában. Jugoszláviában 1939. május 1-én összesen 45 magyar kisebbségi újság jelent meg, de statisztikáját az 1918 és 1939 közötti két évtizedben általa feltételezett 120 megjelent sajtótermék alapján

4 [KENDE] i. m. (1. lj.) 1.

5 SZÁSZY István: Búcsú a harangoktól – 1916. augusztus 9. (vers). *Óbecse és Vidéke*, 1916. augusztus 13. 1.

6 Rekvirálják a könyvnyomdák ólombetűit. *Óbecse és Vidéke*, 1916. június 4. 3.

készítette el. (Ezek között voltak olyan szaklapok is, amelyek magyar és szerb-horvát, illetve magyar, szerb-horvát és német nyelven jeletek meg.) Ezeket véve alapul, a kimutatása szerint, amíg Jugoszláviában minden 12 ezer személyre jutott egy sajtótermék és minden 400 ezerre egy napilap, addig a magyar kisebbségi közösség esetében ugyanez az arány 10 550, illetőleg 125 ezer volt. Ezekkel a mutatókkal a magyar kisebbség sajtója mennyiség és minőség tekintetében messze túlszárnyalt minden más jugoszláviai kisebbségi sajtót, beleértve a németekét is. Bolgár László ezzel együtt is úgy látta, hogy a vajdasági magyar sajtó lehetőségei igencsak szűkösek voltak. Olvasóközönsége kizárólag a jugoszláviai magyarság volt, Magyarországra mindössze néhány száz érkezett. „A jugoszláviai olvasó közönség óriási többsége természetesen a magyar lakosságból kerül ki – írta a tanulmány szerzője –, bár megbízható számítások alapján az összes példányoknak kb. 4%-át vásárolják szlávok, 4%-át pedig németek.” Ennek legfőbb oka az volt, hogy a német kisebbségi sajtó fejletlen volt, amellet a háború előtti időkből még sok német számára természetes volt, hogy magyar újságot járasson. A szláv közönség érdeklődésének pedig az volt az oka, hogy a fővárosi nagy lapok szinte megfojtottak minden vidéki szerb vagy horvát sajtóorgánumot, márpedig a magyarul beszélő szláv népesség is szívesen olvasott helyi jellegű híreket. Herceg János tudni vélte, hogy az újvidéki *Délbácska* és a helyébe lépő *Reggeli Újság* katolikus alaphangja miatt igen kedvelt volt a zombori és a szabadkai bunyevácok és a sokácok körében is. Bolgár László „A jugoszláviai magyar kisebbségi sajtó” című tanulmányában arra is rámutatott, hogy

„a magyar olvasóközönségnél erős korlátot jelent a közel 50%-ra becsült nincstelenség nagy szegénysége, valamint a műveltebb és tehetősebb városi osztály gyengesége (kevesebb 20%-nál). A számításba jövő elemek közül a legjobb olvasó a városi intelligencia, a nagybirtokosok egy része, az iparosok, kereskedők és a törpebirtokosok, míg a nagybirtokosok egy másik részének és a vagyonszemből gazdáknak »bácskai közönség« immár közmondássá vált.”

Valamennyi sajtóterméket figyelembe véve, úgy tűnt, hogy az 1930-as években már majdnem minden huszadik személy vásárolt újságot, ami azt jelentette, hogy a magyarság 5–5,5%-a volt a sajtó fogyasztója. Ez az arányszám a falvakban valamivel alacsonyabb, ott nem haladta meg az 5%-ot.⁷ A magyar lapok naponta átlag 30 ezer példányban jelentek meg, amiből csak 5%-ot tettek ki az ingyenes tiszteletpéldányok. Az összes példányszámból a négy napilap – a *Napló*, a *Reggeli Újság*, az *Új Hírek* és a *Híradó* – közel 80%-ot tett ki.

Bolgár László úgy látta, hogy a jellegük tekintetében

„a jugoszláviai magyar újságok meglehetősen hasonlóságot árulnak el. Nagyobb mértékben csak a suboticei *Napló* üt el a lapársaitól, mely a háború előtti magyar vidéki sajtó figyelemreméltó hagyományain indulva mai napig is megtartotta liberális-individualista s amellet riportszerű élénk írásmódját. A többi lap aránylag közelebb jutott az általános magyar fejlődésvonalhoz, sőt nem egy közülük a legújabbban fölmerült koreszméknek is kaput nyitott (*sic!*). Szélsőséges irányzatú lapok sohasem tudtak zöld ágra vergődni; a legnagyobb eredményt mindig a mérsékelt, de öntudatosan nemzeti szellem tudta fölmutatni.”

7 BOLGÁR László: A jugoszláviai magyar kisebbségi sajtó. *Kalangya*, 1941/1–2. 32–33.

Úgy látta, hogy nem egy lap kifejezetten azért keletkezett, hogy élhessen: minden magasabb hivatás nélkül, „ezeknél a nevelő hatás elmaradása folytán csak a magyar szó jelentett pozitív értéket”.⁸ A lapkiadók közül minden ötödik rendelkezett saját nyomdával, minden tizedik pedig más helységben jelent meg, mint ahol nyomták. A Vajdaságban összesen tizenkét helységben nyomtattak magyar újságot; a legtöbbit, tizenhárom Szabadkán, Újvidéken hetet, Nagybecskerekén (Petrogradban) pedig ötöt. A lapok általában súlyos anyagi gondokkal küszködtek. „Rentábilisak csak a napilapok és 2–3 nagyobb példányszámú hetilap lehet, míg a számszerű többség tengődik és csak szerkesztőjének áldozat- és munkakészségéből él.” A lapok 65%-a közölt hirdetéseket, és az ebből származó jövedelem tette ki a bevételük 30–40%-át.

A legnagyobb jelentőségük a tájékoztatás tekintetében kétségtelenül a napilapoknak volt, de az 1939-ben létező húsz hetilapnak is óriási szerepe volt a magyarság életében. Jellemük szerint a hetilapok megoszlása a következő volt: 16 általános (leginkább politikai), 8 felekezeti, (ebből 5 katolikus), 2 képes szórakoztató, 3 ifjúsági és gyermeklap, 2 irodalmi, 12 szaklap, (ebből 4 mezőgazdasági, 2 vicc- és 1 sportlap) és 2 egyéb. Egy-egy napilap jól szerkesztett vasárnapi száma sokszor a folyóiratok és a könyvek szerepét is igyekezett betölteni. Vajdaságon kívül Belgrádban két hetilap is megjelent az *Élet és Egészség*, valamint *Adventhírnök*, Zágrábban pedig *A Nép* című újságot vehette a kezébe a magyar olvasó.

Bolgár László úgy vélte, hogy

„a jugoszláviai magyar kisebbségi lapok nem szólnak kifejezetten társadalmi osztályoknak vagy pontosan körülírható rétegeknek. A kisebbségi sors nagyjából megszűntette a mesterséges korlátokat, úgyhogy a lapok vételénél a legfontosabb szempont az árban található. (...) A rétegződés inkább szakmánként történik, amit a magyar sajtó mai differenciálódottsága már nehézség nélkül meg is enged.”⁹

Ezt azonban minden későbbi elemzés határozottan cáfolta, és a magyarság osztálytagoltságára mutatott rá. Az újságírói utánpótlásnak nem volt intézményes formája, az egyes tehetségek csakis saját erejükből és kezdeményezésük alapján érvényesülhettek. A jugoszláv újságírókkal való kapcsolat meglepően élénk volt, közel húsz szerkesztőségi beltag és tíz külső munkatárs volt tagja a Jugoszláv Újságíró Egyesületnek.

Bolgár László többször idézett tanulmánya végén kiemelte, hogy a jugoszláviai magyar sajtó hiánypótlóan fontos szerepet töltött be az irodalom, művészet népszerűsítése és népszerűvelés terén is.

„A tudomány, művészet és irodalom még nincsen megszervezve a magyar népcsoport körében, úgyhogy azoknak ápolása csaknem kizárólag a sajtóra hárul. Irodalmi téren a magyarság reprezentatív szerve a *Kalanga* lett, mely mai formájában 1937. óta nem csak befelé, hanem az ország határain kívül is méltóan képviseli a jugoszláviai magyar irodalom színvonalát és élniakarását.”

Figyelemre méltó erőfeszítésként értékelte az újvidéki *Reggeli Újság* Közművelődési Tanácsának több éves művelődésszervező és kultúrateremtő ténykedését is, amely gyakorlati tanácsokkal látta el a közművelődési egyesületeket. Az írók, a művészek, a papok és a lelkészek,

8 Uo., 33.

9 Uo., 33–34.

a tudományos kutatók a nagyobb lapok hasábjain találtak maguknak teret, jogos tehát a megállapítása: „ha szerényebb keretek között is, a sajtó volt az, mely gyakran még irányította is tevékenységüket és működésüket”. Elmondható tehát, hogy a sajtó volt a magyar kisebbség életének egyik legfontosabb szervezője, melynek jelentőségét még „helyenkénti gyengeségei és gyarlóságai sem csökkenthetik”.¹⁰

A *Bácsmezei Napló* sokat bírált és sokat magasztalt tulajdonosa és felelős szerkesztője, Fenyves Ferenc, a hírlapkészítés messze földön ismert és Budapesten is elismert mestere, aki Kosztolányi Dezsővel és Babits Mihállyal együtt Négyessy László szemináriumán tanulta a stiliztikát, és Szabadkán Braun Henriktől a lapkészítést, „Újságírás a vidéken” című 1911. június 4-én megjelent tárcájában így fogalmazott: vidéken, a kisvárosban rettenetes nehéz újságot csinálni.

„Amint a vidéki újság átalakult heti szakközlönyből érdekes lappá, úgy kialakult vidéken is egy új osztály. A vidéki újságírók osztálya. Az újságíró, aki vidéken él, társtalan magányában, a vele hasonlúkkal mindig veszekedve, mások által csendesesen utálva, ma már nem a műkedvelő jogász, aki a szünetet az újságírás tövises gyönyöreire közt tölti el, nem nyomdász, aki szedés közben megszerkeszti a lapot is, és nem akar sem a tanítói, sem az árvaszéki iktatói állás boldog révében nyugalomra térni, ő *csak* újságíró. Kenyérkeresetből meg ambícióból, és nem a cirkuszjegyéért és az ingyen uszodahasználatért ír. Az álma, a vágya: az újság, az ambíciója pedig egy fővárosi redakció felé szárnyal. *Tíz esztendő alatt száz évet fejlődött a vidéki sajtó, s legalább egy évszázaddal előzi meg fejlődésben a magyar vidéket.* (...) A vidéki újságíró igazi napszámosa a kultúrának, igazi mártírja annak az igyekezetnek, hogy mind többen olvassanak. Szerzetes, aki nem tesz ugyan szegénységi fogadalmat, de mégsem gazdagodik meg soha, aki nem tesz nőtlenségi esküt, de sötét és barátságtalan hónapos szobákban éli le az életét. Az utolsó tán azok között, aki komolyan tud lelkesedni, örülni, aki komolyan sír, s akinek a lelkét egy szent ambíció fűti: szép és jó újsággal kultúrát csinálni. És aki ezért a gyönyörűségért szenved el minden fájdalmakat.”¹¹

Szabadkán és szerte a Bácskában húsz–harminc év múltán e tekintetben semmit sem változtak a körülmények, 1920–1941 között hasonlóan alakultak az írói és újságírói pályák. Csak a főváros ígéretével lettek szegényebbek. Ami azonban elveszett a pálya szélességében, azt betölthették a mélység tekintetében.

2. *Bácsmezei Napló*

Kétségtelen, hogy a délvidéki városok közül Szabadka a sajtó történetében is meghatározó szerepet játszott. Kolozsi Tibor két vaskos kötetben – *Szabadkai sajtó (1948–1919)* és *Szabadkai sajtó (1919–1945)* – dolgozta föl a város hírlapirodalmát. A forradalom és szabadságharc idején Szép Ferenc a Szent Rókus, majd a Szent Teréz templom plébánosa 1848. november eleje és 1849. január 8. között kiadta a mindössze tíz számot megélt *Honunk Állapota* című időszakos közlönnyel, majd 1849 márciusában és áprilisában a heti rendszerességgel megjelenő

10 Uo., 36–37.

11 [FENYVES Ferenc]: Újságírás a vidéken. In *Még egyszer elmondom – Fenyves Ferenc írásai*. Subotica, Minerva, 1938. 26–27.

Közlöny Kivonata című¹² két oldalra nyomott, plakát alakú kiadványt, de a szabadságharc bukását követően két évtizednek kellett elmúlnia, hogy 1871. január 1-én megjelenjen a *Bácska* című „vegyes tartalmú heti közlöny”, amely a *Honunk Állapota* után az első újság volt ezen a tájon. Még ugyanabban az esztendőben, 1871. március 31-én megjelent a második hetilap is, *Bácskai Híradó* címmel. Már kifejezetten a politikai helyzet, a közelgő választás indokolta az első szabadkai napilap kiadását is: a *Bácskai Napló* 1896. október 4-én jelent meg; ez azonban összesen huszonnégy napot élt, október 28-án meg is szűnt.¹³ 1903. június 14-én dr. Janiga János és dr. Vojnich Gyula az olvasók kezébe adták a *Bácsmegyei Napló* első számát, amely az 1929. január 6-i királyi diktatúra után *Napló*ként egészen 1941-ig megjelent.¹⁴

Fenyves Ferenc laptulajdonos és lapszerkesztő megírta a lap negyedszázados történetét az 1924-ben megjelent *Huszonöt év* című számvetésében. A szerkesztőség 1903-ban ugyanis átvette a *Függetlenség* ötödik évfolyamát, s már indulásakor a hatodik évfolyamába lépett, így ünnepelhetek 1924-ben jubileumot. Fenyves 1906-ban, huszonegy éves korában került az akkor „félíg pártlapnak” számító *Függetlenség*hez. „1907 júniusában a nyomdászt rávettem – írja –, hogy szüntesse be a *Függetlenséget*, s ugyanaz év július 6-án újra megindult a *Bácsmegyei Napló*.” Az új, illetve az újra életre hívott újság aztán tartalmában és formájában is szakított a vidéki újságok tradíciójával, ezzel egy időben a szerkesztőség is átalakult, jelentősen kibővült. Ekkor már Fenyves Ferenc felelős szerkesztő mellett András Ernő, Faragó Rezső, Strelitzky Dénes, Heisler Zoltán, Ambrus Balázs, Czebe László, Somlyó Zoltán, Hajnal Jenő, Vajda József, Frank Gyula, Ortutay István, később Katona Béla, Rácz Lukács, Székely János és az első „igazi bunyevác újságíró”, a tehetséges Malagurszky Lőrinc voltak a lap munkatársai.¹⁵ A háború előtt, ha nem is vált országos jelentőségű lappá a *Bácsmegyei Napló*, a bácskai közéletnek már kétségtelenül komoly tényezője volt. Nyíltan vállalt liberális irányvonalával azok közé a magyar újságok közé tartozott, „amely[ek] komolyan küzdött[ek] a nemzetiségek egyenjogúsága mellett, s mely[ek]nek hasábjairól számúzve volt a nemzetiségi uszítás”. „Ahogy elindultunk” című írásában András Ernő így emlékezett a kezdetekre:

„1908 júniusában a hosszú Fischer Ernő nyomdász bútorozott szobájában, két rozoga íróasztalon két fiatalember életre hívott egy elcsendesedett, öreg újságot, a *Bácsmegyei Naplót*. (...) Újságot csináltak, amely nem ollózott sehonnan, amely új szempontokat vetett fel, fűtyült a közjogi beidegzésű vezércikkekre, érdekes és kellemes olvasnivalót nyújtott, bátran kiemelt minden félszogséget, s tántoríthatatlan harcosa volt egy új irodalomnak, szociális világszemléletnek, és a felvilágosult haladásnak. Első volt Ady Endre, Móricz Zsigmond, Babits Mihály és a holnaposok mellett[i kiállításban], számúzte a nagyképűséget, s a komoly szellemi munkát fűrgén keverte a humoros fölnyű bökverekkel, a pikantériát a nemes irodalmi programmal, a szenzációs riportot a társadalmi tanulmányokkal. (...) A szerény, négy oldalas, nehezen kinyomott lap gubójából kibontakozott egy hatalmas apparátussal szerkesztett, géppel szedett, rotációssal sokszorosított, országos jellegű, komoly terjedelmű újság.”¹⁶

12 KOLOZSI Tibor: Szabadkai sajtó (1848–1919). Szabadka, Életjel Kiadó, 1973. 17–21. és MAGYAR László: Az első szabadkai lap nyomában. *Magyar Szó – Kilátó*, 1979. november 10.

13 KALAPIS i. m. (3. lj.) 79.

14 KOLOZSI i. m. (12. lj.) 294–326.

15 FENYVES Ferenc: Huszonöt év. In: *A Bácsmegyei Napló jubilaris almanachja 1924*. Subotica, Minerva, [1924]. 12–13.

16 ANDRÁS Ernő: Ahogy elindultunk. In: *A Bácsmegyei Napló jubilaris almanachja 1924*. 28–29.

Akkori munkatársa, Székely János pedig negyedszázad múltán is fontosnak tartotta hangsúlyozni: „Új volt a *Bácsmegyei Napló* politikája is, mert nyíltan és becsületesen az elnyomottak oldalára állott, és a *Világ* megjelenése előtt néhány esztendővel már hirdette a nemzetek egyenjogúságát, a szabad gondolkodást, a szabad tanítást és az igazságos választójogot.”¹⁷

Amikor kisebb szünet után Fenyves Ferenc ismét felelős szerkesztőként jegyezte a lapot, 1913. május 9-én „Ezt akarom!” címmel vezércikkben jelentette be a terveit és a törekvéseinek lényegét:

„Meghatottsággal veszem kezembe a tollat, hogy bejelentsem a közönségnek, a mai naptól kezdve a *Bácsmegyei Napló* újból a szerkesztésben jelenik meg. (...) Itt vagyok, és megpróbálom azt, ami talán másoknak lehetetlennek látszik: Bácskát és Szabadkát modern, eleven újság révén kötni össze az országgal. Olyan újságot akarok csinálni, amely hangot adjon a haladás iránti vágynak, amely sürgesse és konstatalja a fejlődést. Újságot, mely tárgyilagosan regisztrálja az eseményeket, amely megérezze a város szíve dobbanását, amely lehető hű fotográfiája legyen Szabadka és Bácsmegye társadalmának. (...) Olyan körülmények közt sikerült visszatérnem, hogy biztosíthatom a lapom minden irányban való függetlenségét. Pártok politikája, s egyének szolgálata nem befolyásolja a *Bácsmegyei Naplót*, amely az országos politikában a szabadelvűség nemes hagyományain épült radikális haladást, a városi politikában pedig a városi polgárság életigényeinek kielégítését vallja követendő programmal. Nekünk nem ellenségünk senki, de vállaljuk és álljuk a küzdelmet mindenkivel szemben, aki ezt az országot a feudális rendszer kínai falával akarja a haladástól, agrárvámokkal kívánja a gazdasági fellendüléstől és konzervatív választójoggal szeretné az európai kultúrnépek sorába való beilleszkedéstől elzárni. Ez az újság szerény kereteit meghaladó erővel sújt le azokra is, akik a város vezetésében a polgári akarat érvényesülésének útjában állnak.”¹⁸

Ez volt a lap történetében a leghatározottabban megfogalmazott program.

1918. november 18-án, néhány nappal a szerb hadseregnek Szabadkára történt bevonulását követően a katonai hatóság azonnal betiltotta a *Bácsmegyei Naplót*. A betiltás – egy rövid megszakítással – egészen 1920. augusztus 23-ig tartott. Az újra megjelenő lap tulajdonosa és felelős szerkesztője, Fenyves Ferenc célként fogalmazta meg:

„hirdetni az SHS királyságbeli magyarság becsületes loyálisát, békés munkakedvét, reprezentálhatja a magyarság kultúrképességét, s követelheti a magyarság számára az egyenlő jogokat, az egyforma elbánást, s felemeli a szavát a visszaélések ellen. Ma is azt követeli a magyarság számára, amit a magyar éra alatt követelt az itt élő nemzetiségek számára: egyforma elbánást, testvéries megértést.”¹⁹

A *Bácsmegyei Napló* negyedszázados jubileumának pillanatában, 1924-ben igazi sajtóvállalként működött: közel százhusz ember napi munkája segítette a lap megjelenését, és tette oda tudása legjavát, hogy az újság színvonalas, érdekes és versenyképes legyen. Fizetett munkatársai Belgrádból, Újvidékről, Zomborból, Zentáról, Nagybecskerekéről, Zágrárból és

17 SZÉKELY JÁNOS: A régi lap, a régi város. In: *A Bácsmegyei Napló jubiláris almanachja 1924*. 31.

18 FENYVES FERENC: Ezt akarom! In: FENYVES i. m. (11. l.) 28–29.

19 FENYVES i. m. (15. l.) 14.

Budapestről naponta küldték a színes tudósításokat és jelentéseket. A királyi diktatúra 1929. január 6-ai kikiáltását követően a megváltozott társadalmi-politikai körülmények közepette valóra váltak Fenyves Ferenc öt évvel korábban papírra vetett sorai: keserves érzés volt látni,

„hogy a régi nemzetiségi politika hibáit és bűneit hatványozott mértékben követték el a kisebbségi sorsban maradt magyarsággal szemben éppen azok, akiknek mint üldözött nemzetiségi férfiaknak alkalmuk volt érezni, hogy mit jelent a meg nem értett nemzetiségi kisebbséghez tartozni. Azért is lehangelő ez, mert még véletlenül sincs az uralkodó nemzetiség közt egy Jászi Oszkár, vagy sajtójában egy *Bácsmezei Napló*, amely szót emelne a magyar nemzetiségi kisebbség mellett.”²⁰

Az elfogulatlan elemző joggal véli úgy, hogy a *Napló* volt a két háború közötti jugoszláviai magyar sajtó legszínvonalasabb orgánuma, a legjobban megírt, a legjobban szerkesztett újság, amit a délvidéki hírlapirodalom fel tudott mutatni. Szándéka szerint pártoktól függetlenül a demokrácia szabta keretek között szolgálta a „jugoszláviai magyarság kulturális és gazdasági érdekeit”. A *Bácsmezei Naplónak* „nincs, és soha nem is volt más bevétele, mint amit előfizető, olvasó és hirdető fizet azért az ellenszolgáltatásért, amit a lap nyújt neki” – állította magáról önérzetesen a felelős szerkesztő.²¹ Fenyves Ferenc egyébiránt minden alkalmat megragadott, hogy a maga és a lapja függetlenségét hangsúlyozza, s amikor csak tehetette, tiltakozott az állami szubvenció vádjá ellen. 1924-ben ezt írta:

„A *Bácsmezei Napló* mindig becsületes újság volt. Becsületes abban az értelemben is, hogy soha pénzért, vagy anyagi előnyökért nem mondott ítéletet, nem változtatott hitet és meggyőződést, nem védett és nem támadott. De becsületes abban az értelemben is, hogy mindig liberális volt, az elnyomottak, a szenvedők igazságáért küzdött, s minden igaz ügynek a védelmezője volt. Ezek az erények, s az, hogy minden sorát az újságírói hivatás és a közönség iránti szeretet vezette, szereztek meg számára az olvasók ezreinek – hisszük – törhetetlen szeretetét.”

Kalapis Zoltán ezzel szemben fontosnak tartotta megjegyezni: „Az a hír járta, hogy minden kormányt alázatosan kiszolgált. Tény az, hogy egy időben állami szubvenciót is kapott.”²² A korabeli sajtópolémiaikban – melyeket a *Napló* elsősorban a *Délbácskával*, majd annak utódjával, a *Reggeli Újsággal* és az *Új Hírekkel* vívott – rendre megfogalmazódott az állami támogatás kérdése, de feszültség forrása volt ez a Szenteleky Kornél és Fenyves Ferenc közötti kapcsolatban is.

1920. augusztus 23-án történt újraindulását követően a lapnak több pécsi emigráns is belső munkatársa lett. A szegedi Dettre János társszerkesztői szerepet kapott, mellette Haraszti

20 Uo., 13–14.

21 A *Bácsmezei Napló* ma. In: *A Bácsmezei Napló jubiláris almanachja 1924, 25. 1930. december 25-i cikkében* maga a felelős szerkesztő így fogalmazott: „Ennek a területnek legnagyobb magyar újságja ez a *Napló*, amelyet mi csinálunk. Büszke lehet rá nemcsak minden magyar, hanem minden kultúrember, hogy ez itt készül, és alkalom van, lehetőség van a legmodernebb technikai eszközökkel formában, hangban, tartalommal előkelő nagy újságot csinálni itt. Ez a mi közönségünknek a legnagyobb dicsérete, hogy ő, és csak ő tart el, és tart fenn egy újságot, amely tartalommal, terjedelemben egyre gyarapodik és izmosodik. Mert ezt a lapot, a *Naplót* csak az olvasók tartják el. A jövedelme, a bevétele csak az, amit az olvasók másfél dinárjai jelentenek a számára. Soha egy para támogatást, szubvenciót, alimentációt, vagy más ilyesmit nem fogadott el.” FENYVES Ferenc: Hívős sorok szerelmünkről: a közönségről és az újságírásról. In: FENYVES i. m. (11. lj.) 84–85.

22 KALAPIS i. m. (3. lj.) 87.

Sándor, Godányi Zoltán, Flamm József, Geleji Dezső, Diószeghy Tibor, Tamás István és László Ferenc dolgozott a napilapnál. Meghatározó hírlapírói közé tartozott Szegedi Emil, Havas Károly, Stella Adorján, Magyar Domokos, Szántó Miklós, Hesslein József, Hegedűs Béla. A vajdasági magyar írók közül itt kezdte pályáját Majtényi Mihály, Lévy Endre, Kolozsi Tibor, Sulhóf József, Bodrits István, Kovács Sztrikó Zoltán és Debreczeni József is. 1928-ban és 1929-ben *Vagyunk* címmel irodalmi almanachot jelentettek meg, amelyek a vajdasági magyar irodalom akkori helyzetét mutatták meg. Fenyves 1935. október 18-án meghalt, a lap szerkesztését özvegye és öccse Fenyves Lajos vette át. 1941 tavaszán egy száma úja *Bácsmegyei Napló* címmel jelent meg, ezt követően azonban a lapot betiltották.

3. Délbácska – Reggeli Újság

Újvidéken az első magyar újság az *Újvidék* volt, amely három évtizeden át 1878 és 1908 között jelent meg, mint afféle elkötelezett krónikása a sokat látott péterváradai erőd lábainál zajló életnek. A város történetétől azonban ugyancsak elválaszthatatlan az *Újvidéki Hírlap* (1891–1905), a *Bácsmegye* (1900–1919), az *Újvidéki Újság* (1901), a *Határőr* (1905–1914) és az *Újvidéki Napló* (1909–1918) is.²³ Milan Bikicki és Ana Kačanski újvidéki sajtóbibliográfiája az 1824–1918 közötti közel száz év során 152 sajtótermék megjelenéséről tud, ebből 25 magyar, 9 német és 3 szlovák nyelven jelent meg, a többi szerb lap, hírlap vagy sajtónak minősülő nyomtatvány volt. Az első világháború utolsó esztendejének tanúja csak az 1918-ban megszűnt *Újvidéki Napló* volt. 1919-ben három lapalapítási kísérlet is történt, az új, városi hatóság azonban csak 1920 decemberében engedélyezte egy magyar napilap kiadását, s a *Délbácska* első száma 1920. december 12-én került az olvasók kezébe. Az újvidéki magyar közösség nagyszerű vállalkozását *A Délbácska története (1920–1929)* címmel Hornyik Miklós írta meg 1985-ben. Monográfiájának bevezetőjében részletesen bemutatta a történetet, ahogyan az új magyar napilap megjelenését az újvidéki katolikus hitközség kezdeményezte és annak anyagi támogatásával végül az meg is jelent. A megjelenéshez az alaptőkét Fáth Ferenc, a város apátplébánosa és társai biztosították. Az apátplébános és az újvidéki magyar értelmiség jelei gyűjtötték össze a pénzt a lapengedély kiváltásához is. „Fáth Ferenc és társai egyféle – pénzügyi értelemben nem profitáló – részvénytársaságot alapítottak; körülbelül 500 újvidéki magyar értelmiségi személyenként 100–500 dinárt adományozott a lapalapítás céljaira, úgyhogy a *Délbácska* 200 ezer dinár kezdőtőkével kezdte meg a működését.” Fáth Ferencen kívül még hét alapító tagja volt a vállalkozásnak: Horváth Lajos újvidéki református lelkész, Fábry Bertalan újvidéki evangélikus lelkész, dr. Szlezák Rezső újvidéki ügyvéd, Ábrahám János helybeli könyvkereskedő, Beck János könyvkötő, valamint Irsai Antal és Palásti György újvidéki szőlősgazdák.²⁴

A *Délbácska* politikai napilap első felelős szerkesztője dr. Szlezák Rezső, újvidéki ügyvéd volt, aki 1920. december 12-től 1923. április 30-ig állt a lap élén. 1923 májusától egészen 1929. november 30-ig – a lap utolsó számáig – Tomán Sándor, aki megalapításától kezdve belső munkatársa volt a lapnak, felelt a szerkesztésért és a kiadásért is. 1929 decemberétől a napilap *Reggeli Újság* címen jelent meg. Ugyancsak Hornyik monográfiájából derül fény

23 Uo., 82.

24 HORNYIK Miklós: *A Délbácska története (1920–1929)*. Újvidék, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 1985. 13–14.

a lap szerkesztői és munkatársai gárdájára is, név szerint: dr. Szlezák Rezső (1920–1923), Tomán Sándor (1920–1929), Császár Géza (1921–1925), Kottász Aladár (1924–1929), Andrée Dezső (1925–1929), Szabó Sípos Ferenc (1925–1929) és Csuka Zoltán (1929) munkájának volt az eredménye az újvidéki napilap. A *Délbácska* zombori tudósítója Aleksandar Radičević és Kührner Béláné, az óbecsei Cziráky Fetter Imre, a nagybecskerekeli Kelemen János és Dániel Gy. László, a temerini Kovács Antal, a szabadkai Búzás László. Belgrádból Mika Radosavljević és Lusztig Nándor, majd Lefkovics Ernő, Zágrábból pedig Vladimir Turkaj és Pufics Ottó küldött beszámolókat a lapnak. Amikor 1922-ben megalakult a Magyar Párt, annak céljait és törekvéseit feltétel nélkül a magáénak tekintette, a párt vezető politikusi cikkeinek, nyilatkozatainak teret adott, és biztosította számukra a nyilvánosságot. Amikor pedig 1929. január 6. után ezt nyíltan nem tehette, kultúraszervező erővé lépett elő. A *Délbácska* 1920. december 12-én vezércikkben fogalmazta meg a célkitűzéseit.

„Két évi szünet után újból megindul városunkban a magyar újságírás, hogy a magyar újságolvasó közönség egy régóta kifejezett, eddig azonban még ki nem elégített óhajának tegyen eleget. Mert azok a magyar újságok, melyek a Vajdaság területén megjelennek, céljaikban, törekvéseikben és szellemükben a vajdasági magyarságnak nagyrészt idegenek és attól távol állnak. Egy oly hírlapot akarunk tehát nyújtani, amely írásában és irányában a magyarság érzelmeivel és lelkével rokon, amely úgy ír, ahogyan ez a magyarság érez és gondolkodik. Ez az újság a *Délbácska*. Az az új helyzet, melyet a békeszerződés teremtett, és amely által a magyarság az S.H.S. állam területén nemzetiséggé vált, azt bizonyos feladatok elé állította, hogy a közösség érdekeivel nem ellentétes, ezektől azonban mégis különböző külön érdekeit és céljait a törvényes rend alapján állva, és a törvényes korlátokat soha át nem lépve, megvalósíthassa. (...) (A) politikai célok mellett lehetnek azonban a gazdasági és kulturális élet terén olyan célok, melyek általánosak, nem is függenek a társadalmi osztálytagosulástól, hanem egy nemzetiségnek sajátos, külön céljait képezik. Az ily célok köré való csoportosulás nyelvi, illetve nemzetiségi alapon már történhetik anélkül, hogy az illető nemzetiség az általános államérdekkel vagy törvényes renddel összeütközésbe jöjjön. Az ilyen gazdasági és kulturális, tehát nem politikai természetű, sajátosan magyar célok és érdekek elérése, ápolása és védelme végett a vajdasági magyarságnak is egységbe kell tömörülnie. Ennek a tömörülésnek szószólója, felvilágosítója, oktatója és irányítója akar lenni a *Délbácska*. Erre vállalkoztunk.”²⁵

A vezércikk írója már ekkor, az első szám címlapján jelezte heves ellenérzését a vajdasági magyarság szellemétől és törekvéseitől idegen lapokkal szemben, s nem volt nehéz kitalálni, hogy a célkeresztben a *Bácsmezei Napló* állt.

„A *Délbácska* következetesen kitarzott amellett – írta könyvében Hornyik Miklós –, hogy a vajdasági magyar sajtó jelentősebb hányada idegen célok, idegen törekvések és idegen szellemiség szolgáltatásban áll.” A *Délbácskát* a katolikus hitközség akarata hívta életre, érthető tehát, hogy a katolikus vallás, a katolikus világszemlélet és a katolikus erkölcs alapjain állt. Meggyőződése szerint a *Bácsmezei Napló* „alkisebbségi lap” volt, nem foglalkozott a jugoszláviai magyar kisebbség sorskérdéseivel, soha nem nézett őszintén szembe a közösség kiszolgáltatott helyzetével, a jogfosztás következményeivel. Elkötelezettség hiányában üzleti érdekeinek rendelte alá a politikai őszinteség követelményét, és ezzel „hátat fordít a félmillió jugoszláviai magyarság létkérdéseinek”. Bizonyára az újvidéki magyar napilap szerkesztőségének címezte válaszáat a *Bácsmezei Napló*, amikor így fogalmazott:

25 Délbácska. *Délbácska*, 1920. december 12. 1.

„Jól tudjuk, hogy nemcsak barátaink vannak, hogy utunkban nemcsak jóindulat segít, hanem számolnunk kell a rosszakarattal és a rágalommal is, és itt szeretnénk ezzel le is számolni. Soha kérő szó meghallgatatlan nem maradt a *Bácsmezei Naplónál*, soha igaz úgy nem volt, amelynek nem mi lettünk volna harcosai és soha önös érdek, vagy személyes ambíció nem vezetett bennünket. Ha volt üzleti profitunk, az mindig az volt, és az marad a jövőben is: jó, érdekes, friss, nívós és igaz újságot adni. Ha irigység és rágalom igyekezet törekvéseinket befeketíteni, mi ezt mindig visszavetettük azokra az alantas okokra, amelyekből ezek fakadtak. A támadásokat álltuk, és nem törődtünk azzal sem, hogy törpe epigonok gáncsolnak, vagy utánoznak bennünket.”²⁶

A *Délbácska* – majd 1929. december elsejétől – a *Reggeli Újság* iránya és álláspontja a keresztény elkötelezettség és a kisebbségi magyarság ügyének a szolgálatára volt: „az első tíz évben, ebben a politikai légkörben a magyar lélek ébredését végezte” – írta Kende Ferenc. Lényegesen megváltozott a helyzete 1929-ben, amikor Sándor király rendelete alapján a Živković kormány bevezette a katonai diktatúrát. A politikai élet megszűnt, közigazgatási, társadalmi kritikát, elemző vagy helyzetismertető cikket közölni többé nem lehetett. Ettől kezdve a cenzúra szigora könyörtelenül lesújtott a renitensnek vélt lapokra. 1929-től a *Reggeli Újság* tere fokozatosan beszűkült, helyzete oly nagymértékben ellehetetlenült, hogy a lap 1934 őszére válságba jutott. Tulajdonosa, az újvidéki katolikus közösség döntés előtt állt: vagy beszünteti az újságot, vagy átadja olyan vállalkozónak, aki megpróbál lelket lehelni a napilapba. Ekkor jelentkezett lap egyik szerkesztője Andrée Dezső, aki vállalta a *Reggeli Újság* anyagi átszervezését és erkölcsi megújítását. Kende Ferenc visszaemlékezése szerint – aki lap- és könyvterjesztői vállalkozásának bukását követően ekkor lépett a szerkesztőség kötelékébe²⁷ – „Andrée elképzelése az egész országot behálózó magyar napilap volt, és e célból mindenekelőtt Észak-Bácskát, az egész bánáti és baranyai részt, később a Horvátországban és Boszniában élő magyar szórványokat szerveztette és nyerte meg olvasóknak a *Reggeli Újság* számára.” Megoldotta továbbá a Szabadkától Óbecséig terjedő tanyavilág magyarjainak a lappal történő ellátását is.

A nyílt politikai színvallás ellehetetlenülését követően az újvidéki napilap kiváló érzékkel taktikát váltott:

„A jugoszláviai magyar kisebbség társadalmának összetételét tanulmányozva megállapítást nyert, hogy ha valamilyen összefogó magyar életet akarunk Jugoszláviában felvirágoztatni, azt csak az egymástól elszigetelten élő, gyöngeségükben bukdácsoló magyar egyesületek útján lehet elérni. Ezért a *Reggeli Újság* hozzájárított a magyar egyesületi élet megszervezéséhez, tekintet nélkül az egyesületek működési körére, vagy célkitűzésére (gazdakörök, legényegyletek, dalkörök, felekezeti társulatok, sportegyletek, szívgárdák, kongregációk).”²⁸

1936 és 1941 között vasárnaponként *Egyesületi Közlöny* címmel külön mellékletet adtak ki, amelynek célja a magyar egyesületi élet felkarolása, fejlesztése volt. A nyilvánosság megkerülésével a szerkesztőségen belül jogi tanácsadó irodát hoztak létre, ahol minden

26 Előfizetési felhívás. In: *A Bácsmezei Napló jubiláris almanachja 1924*. 151–152.

27 BÁRDI Nándor: Sajtóterjesztés és társadalomszervezés – Kende Ferenc a vajdasági magyar közművelődés szervezésében (1935–1940). In: *Egyén és közösség*, Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012. 195–252.

28 [KENDE] i. m. (1. lj.) 2–3.

hozzájuk forduló vagy rászoruló magyar embert ingyenesen láttak el tanácsokkal. A falusi és a tanyai lakosság között egészségfelvilágosító munkát végzett, *Fő az egészség* címmel 25.000 példányban, kétkötetes tájékoztató jellegű könyvet jelentetett meg, és térítésmentesen osztotta szét a magyar olvasók között. A napilap gyakran rendezett gyűjtést az elesett magyar családok részére. Útjára indította a Gyöngyösbokréta elnevezésű hagyományörző és hagyománynépszerűsítő mozgalmat, amely hamarosan magyar nemzeti tömegmozgalommá vált. Számos útmutató írása mellett a lap az első Gyöngyösbokréta ünnepet 1936 nyarán, Gomboson rendezte meg. „Ez a mozgalom magyar népünk nemzeti érzését nagyban növelte, és olyan népszerűsége tette, hogy a legtöbb helyen időhöz kötött, és ismétlődő magyar ünneppé változott. A Gyöngyösbokréta a jugoszláv uralom alatt nem egyszerű népnepélyt jelentett, hanem ízig-vérig magyar nemzeti megmozdulást” – emelte ki visszaemlékezésében Kende Ferenc.²⁹ A nemzetnevelő színjátszás jelszavával a lap nemcsak megszervezte, de mindenkor tanácsokkal is ellátta a vidéki magyar műkedvelő egyesületeket.

A napilap 1936-ban nótapályázatot hirdetett, amelynek eredményét a *Nótát küld a Duna-Tisza tája* címmel kötetben is megjelentették. Ennek sikerén fölbuzdulva a *Reggeli Újság* hetente közzé adott magyar dalokat közölt. Központi szerv, magyar kultúrszövetség hiányában a vidéki egyesületek népnevelő tevékenysége ki sem bontakozhatott. Ezért a *Reggeli Újság* szerkesztőségén belül a Közművelődési Tanács vette a kezébe az irányítást és a kultúr munka megszervezését. A Közművelődési Tanács nem volt „engedéllyel vagy alapszabályzattal működő szervezet. A *Reggeli Újság* szerkesztőségén belül alakult meg, ahol helyet kapott minden népművelői szándék, törekvés vagy igyekezet. A napilap »egyik osztálya« volt, amely kulturális kérdésekkel foglalkozott”. Működése során több mint száz népművelői előadást jelentetett meg, és küldött szét a magyar egyesületeknek felolvasás céljából. Kísérletet tettek a *Magyarország történelme* című előadásorozat öt füzetben történő megjelentetésére is, és annak ellenére, hogy a cenzúra a terjesztését nem engedélyezte, „kézirát gyanánt” mégis eljutott az olvasókhoz. „A Közművelődési Tanács első 1937–1938. évi munkájának értékelésekor kiderült, hogy az általa kiadott népszerű előadásokat 47 215 személy hallgatta meg. Később ez a szám meghaladta a 100 ezret is.”

Két éven át minden vasárnap egy ívnyi terjedelemben tájékoztató és ismeretterjesztő anyagot közölt, s 1939-re ebből állt össze a 832 oldalas *A Reggeli Újság mindentudó lexikona és idegen szavak szótára*. Nem volt viszont ilyen sikeres a Műveltség Könyvtára sorozat terve, mint ahogyan a cenzúra megakadályozta a magyar irodalom népszerűsítését is. Arany János *Toldiját* ugyan még sikerült füzet formájában megjelentetni, a kezdeményezés kiteljesítésére azonban már nem volt lehetőség. Ezzel szemben sikeres volt a magyar írástudatlanság elleni küzdelmük; Kristály István padéi igazgató-tanítóval – Vető György álnéven – *Betűvető* címmel ábécéskönyvet írtak, és ennek segítségével falun megszervezték az analfabéták oktatását. Szenteleky Kornél szerkesztésében a *Reggeli Újság* heti mellékleteként jelent meg *A Mi Irodalmunk* című „belső folyóirat”, amelynek első, 1930. december 14-én napvilágot látott száma még a *Karácsony* címet viselte, utolsó számával 1933. április 2-án szűnt meg. *Tündérország* címmel Andrée Dezső a gyermekeknek szánt mellékletet szerkesztette, a *Reggeli Újság Naptára* pedig évente 30.000 példányban jelent meg. Kende Ferenc kiemeli:

29 Uo., 4.

„A *Reggeli Újság* hervadhatatlan érdeme, hogy messze túlmenően a napilap feladatán, hivatásának legmagasabb szintjére emelkedett. Mellőzve a napilap adta kényelmes kereteket, sikerült megvalósítania a hatóságok által nem engedélyezett központi kulturális irányítást. Ezt a törekvését nem csak elméletben, útmutató cikkeiben valósította meg, hanem a lap hasábjain kívül, személyes munkával és gazdag kulturális anyaggal.³⁰

A *Reggeli Újság* 1941. december elseje és 1944. június 30. között *Újvidéki Reggeli Újság* címmel jelent meg. Főszerkesztőjét, Andrée Dezsőt az újvidékre bevonuló szerb partizánok nyomában a titói hatalom hadbírósa 1944. december 29-én halálra ítélte és kivégezte.

4. Laptársak a pályán és a pálya szélén

Zomborban 1865-ben *Ipar* címmel jelent meg az első újság, Bács-Bodrog vármegye korabeli történetének igazi krónikása a Tiszáékhoz hű *Bácska* (1878–1914), az ellenzéki *Zombor és Vidéke* (1881–1901 és 1905–1908) volt. A Radics György szerkesztette és Bittermann Nándor nyomdájában készített *Bácskát* 1879 áprilisában a megyei főispáni hivatal megbízta, hogy legyen a megye hivatalos közlönye. A lap vezércikkben emelte ki:

„ha eddig is azon munkások közé tartoztunk, kik múlhatatlan kötelességnek ismerik el hatáskörükben a megye érdekeit előmozdítani, s ezáltal közvetve a haza felvirágoztatásán fáradozni: annyival inkább tartozunk [ezután] azok közé, midőn lapunk arra van hivatva, hogy a megye érdekeit kiváló módon képviselje.”

És valóban, a történelmi Magyarország összeomlásáig a *Bácska* című lap támogatója volt minden politikai, gazdasági és közművelődési törekvésnek, hasábjain jelentek meg az irodalmi és tudományos élet eseményei, évről évre nyomon követhetők a polgárosodási és polgárosítási törekvések. Zombor akkori központi helyzetéből eredően pedig a hírlapban megjelentek a délszláv nemzeti törekvések eseményei is – a *Bácska* magatartása e tekintetben is példaértékű, és mint ilyen, megkerülhetetlen támasza és forrása az egykori magyar állam máig tisztázatlan nemzetiségi kérdéseinek megválaszolásában. A hírlap 1914-ben történt megszűnésével azonban a város egy évtizedig magyar újság nélkül maradt.

Merész kezdeményezésnek tűnt Bosnyák Ernő vállalkozása, amikor a szabadkai *Bács-megyei Napló*, az újvidéki *Délbácska*, az óbcesei *Tiszavidék* és a zentai *Sentai Újság* mellett lapot alapított, és a szabadkai *Hírlap* betiltását követően állás nélkül maradt Gyöngyösi Dezsőt bízta meg a *Sombori Újság* (1925–1931) című négyoldalas hetilap szerkesztésével. Herceg János így emlékezik vissza:

„Pedig tudnia kellett volna, hogy sehonnan semmiféle anyagi támogatásra nem számíthat. Nem úgy, mint elődei, Bittermann [Nándor] és Obláth Károly, akiknek azért csurrant és cseppent némi szubvenció a város és a vármegye rejtett alapjaiból, főként a választások előtt. Bosnyák Ernő kizárólag a maga keserves keresetére számíthatott.”³¹

30 Uo., 7.

31 HERCEG JÁNOS: Egy régi hetilap (Sombori Újság). *Magyar Szó – Dunatáj* (Zombor), 1975. május 14. 6.

A *Sombori Újság* a helyi ügyeken túl igazi magyar lapként szóvá tette a bezárt magyar gimnázium, az elbocsátott tanítók és tanárok ügyét, vissza-visszatért a megroppant egzisztenciák kérdéséhez. „Igyekezett egyéniség lenni a *Sombori Újság*, mint minden valamire való lap, ha csak egy kicsit is ad magára.” 1928 novemberében vezércikkben köszöntötte az *Óbecsei Helikont*, és az első pillanattól kezdve támogatta Szenteleky Kornél irodalomszervező tevékenységét. Ezért, ha kellett bátran szembeszállt a *Bácsmegyei Naplóval* is. A magyar szellemiségű lapok kérdésében pedig a *Délvidék*, majd a *Reggeli Újság* pártjára állt. „A klerikális támogatásból éldegélő újvidéki újság, amelynek belső munkatársa az a Csuka Zoltán volt, aki szellemi mozgalmunkat szervezte”, Fenyves Ferenc lapjával szemben ugyancsak kiállt a *Vajdasági Írás* című folyóirat ügye mellett, s mindeközben „egy-egy oldalvágást minduntalan megreszkírozott a *Napló* ellen” is. Akárcsak a szabadkai *Hírlap*, de „ilyen hévvel s ilyen éles hangon nem kelt ki ellene egyik sem” – mutatott rá Herceg János a *Sombori Újság* kapcsán.

A *Bácska* 1914-ben történt megszűnését követően két évtizedet kellett várni arra, hogy Zombornak újra magyar napilapja legyen. A *Friss Újság* című 1929 decemberében indult napilapnak a nyomdatulajdonos Sava Miladev volt a kiadója, aki a főszerkesztői feladattal Deák Leót bízta meg. A lap azonban még azon a télen megbukott, és helyébe lépett az *Új Hírek*, amely azután Gyöngyösi Dezső és Markovich (Majtényi) Mihály – 1936-tól pedig Illés Sándor – szerkesztésével 1941-ig szolgálta a város magyar közönségének tájékoztatását. „A szabadkai *Napló* kitűnően szerkesztett újság volt, felvette a versenyt a fővárosi lapokkal. A *Reggeli Újság* Újvidéken a katolikus klérus befolyása alatt állt, ennél fogva bunyevác és sokak olvasói is voltak. Az *Új Hírek* délután ötkor már kinn volt a zombori utcákon” – és ez feltétlenül az előnyére vált.³²

Meghatározó szerepet vállalt a kisebbségi magyarság tájékoztatásáért vívott küzdelemben az Óbecsén Draskóczy Ede szerkesztésében megjelenő *Tiszavidék* című hetilap is. Elődje a Bácskay Bódog szerkesztette szépirodalmi, közgazdasági és társadalmi hetilap, az *Óbecsei Újság* volt, amelynek első száma 1911. október 1-én jelent meg. Nemes küzdelemben edződött a lap, hiszen az 1888 óta folyamatosan megjelenő *Óbecse és Vidéke* által uralt területen kellett riválisként felkeltenie az olvasói érdeklődést. Úgy tűnik, ez sikerült, hiszen a világháború utolsó két évében – 1917-ben és 1918-ban – ugyan szüneteltette a megjelenését, de 1919. június 22-én ismét köszönthette az olvasóit. A hetilap Radoszavlyevits Vladimir könyvnyomdájában készült Óbecsén. Felelős szerkesztője, Bácskay Bódog az újság VIII. évfolyamában, 1920. február 1-én *Tiszavidékre* változtatta a nevét, és a megváltozott helyzetre utalva azt is föltüntette: „cenzúráztatott St-Bečej-en”. Bácskay Bódog azonban 1922. szeptember 2-án meghalt. Az elkövetkező néhány számot Tihanyi Ernő jegyezte, 1922. október 22-én azonban a *Tiszavidék* már Dr. Draskóczy Ede felelős szerkesztő irányításával jelent meg, egészen az 1934. április 15-én történt megszűnéséig.

Draskóczy Ede óbecsei ügyvéd Szenteleky Kornél, Csuka Zoltán és Kende Ferenc társaságában szervezője és irányítója volt a „vajdasági” magyar irodalmi élet megszervezésének, intézményes alapjai megteremtésének. Ehhez lapja a *Tiszavidék* mindenkor fórumot, megszólalási lehetőséget biztosított. 1928. november 17-én és 18-án Draskóczy, az óbecsei Magyar Népkör fennállásának hatvanadik évfordulóján, a patinás egyesület elnökeként több mint negyven délvidéki magyar író-t hívt meg a Tisza-parti városba, és az ünnepség keretében megtartott tanácskozáson együttesen megfogalmazták a magyar kisebbségi közösség közmű-

32 HERCEG JÁNOS: *Visszanéző. Újvidék*, Forum, 1979. 425.

velődési és irodalmi törekvéseinek programját. Másnap a lapok már Óbecsei Helikonként üdvözölték a kezdeményezést.³³ Hogy 1928-tól a lapok, folyóiratok, irodalmi megmozdulások, tanácskozások és végül két könyvsorozat formájában a délvidéki magyar irodalom is hírt adhatott magáról, nagyban segítette a Draskóczy által életre hívott óbecsei írói találkozó. Az ott fölfedezett közösségi élmény hatása feltétlenül bátorította az írói törekvéseket is, ami azután a magyar folyóirat és a könyvek egyre gyakoribb megjelenésében is megmutatkozott.

Zentán a magyar nyelvű hírlapkiadás újraindulási kísérletére 1921-ben került sor, amikor a helyi erők megjelentették a *Tiszamellék* című politikai napilapot. Az újság mindössze 78 számot ért meg, az új délszláv állam nem adta meg számára a bizonyítási lehetőséget. Egy évvel később, 1922-ben azonban már *Sentai Újság* néven jelentkezett az új, hetente háromszor megjelenő lap, amely 1941-ig tett eleget nemes küldetésének. 1941 és 1944 között már *Zenta Újság* néven jelent meg. 1929-ig, a királyi diktatúra bevezetéséig impresszumában ott szerepelt elkötelezettségének jelzéséként: a Magyar Párt lapja. S hogy kétség ne férjen a hitelenségéhez, a szerkesztőség feltűnő helyen hirdette: a *Sentai Újság* a Vidovdani Alkotmány 13. szakasza értelmében jelenik meg.³⁴

Amíg a Bácskában az 1870-es évektől kezdődően sorra indultak a heti- és a napilapok, hogy többnyire gyertyalángként lobbanjanak el az olvasók közönyében, addig Torontál vármegyében egészen más volt a helyzet: azon a vidéken mintha takarékosabban bántak volna anyagi eszközzel és emberi energiával egyaránt. „A régi Torontál a nábobok megyéje volt, a Deák-párti birtokos osztály erősen a kezében tartotta a vármegyét” – mutatott rá Kalapis Zoltán –, így a politikai küzdelmek sem voltak olyan élesek, hogy a választások a sajtó világát is fölbolygatták volna.³⁵

Nagybecskereken 1872. április 7-én jelent meg a *Torontál* első száma. Szerkesztője és tulajdonosa a *Pesti Napló* egykori tárcaírója és a *Hölgyfutár* ismert szerkesztője, Balás Frigyes volt. A sajtótermék 1876-tól a vármegye hivatalos közlönye lett. 1892. január 30-án kifelé független politikai hírlapként – valójában továbbra is a vármegye „védőszárnyai alatt” – áttért a napi megjelenésre. Története során a *Torontált* Lauka Gusztáv (1882–1892), Brájjer Lajos (1892–1908) és Somfai János (1908–1917) is szerkesztette, és olyan meghatározó írók dolgoztak a lapnál, mint Szentkláray Jenő, Stassik Ferenc, Scossa Dezső, Menczer Lipót, Streitmann Antal, Sz. Szigethy Vilmos, Borsodi Lajos, de a becskerekai újság közölte id. Bartók Béla néhány írását is. A *Bánáti magyar nyelvű polgári társadalomtudomány a századforduló idején 1880–1918* című monográfia a társadalmi kérdések, egyáltalán a társadalomtudományok iránt fogékony hírlapnak tekintette a *Torontált*, ami a sajtó akkori körülményei közepette egészen egyedülálló volt.³⁶ 1912-ben megjelenésének negyvenedik évfordulóján az akkori felelős szerkesztő, Somfai János *A negyven éves Torontál* című tanulmányában foglalta össze a hírlap történetét.³⁷ Az ünnepen rész vett Brájjer Lajos is, az egykori főszerkesztője és tulajdonosa – aki akkor már a *Fiumei Estilap* felelős szerkesztője volt – és lapjában beszámolt az ünnepről.

33 Ennek történetét l. MÁK Ferenc (szerk.): *Bizonyítás egyszerű utakon*. Draskóczy Ede válogatott írásai. Zenta, Magyar Művelődési Intézet, 2011. 333.

34 Erre vonatkozóan lásd: PEJIN Attila: *A zentai hírlapok történeti bibliográfiája (1875–1962)*. Zenta, Thurzó Lajos Közművelődési Központ (gépirat), 2004. 67.

35 KALAPIS i. m. (3. j.) 81.

36 LŐRINC Péter: *Bánáti magyar nyelvű polgári társadalomtudomány a századforduló idején 1880–1918*. Újvidék, Hungarológiai Intézet, 1973. 12.

37 SOMEFAI János: *A negyven éves Torontál*. *Nagybecskerek, Torontál*, 1912. június 1. melléklet 1–4.

Tőle tudható, hogy a *Torontál* a jubileum alkalmából terjedelmes ünnepi számot adott ki, ismertetve a lap alapításának történetét, és „rámutatva arra a hazafias tevékenységre, amelyet a *Torontál* négy évtizedes fennállása alatt kifejtett”.³⁸

A *Torontál* 1930 és 1941 között *Híradó*ként jelent meg. 1941 után – egészen 1944. október 1-én történt megszűnéséig – ismét *Torontál*ként került az olvasók kezébe. A Délvidék egyik legjelentősebb hírlapjának története azonban máig feldolgozatlan. Németh Ferenc 1992-ben *Egy régi lap törzsgárdája – A becskerekeli Torontálról indulásának 120., napilappá alakításának 100. évfordulója kapcsán* című tanulmányában bemutatta ugyan a lapot, annak legjelesebb szerkesztőit és munkatársait, az 1920 utáni történetével azonban ő sem foglalkozott.

5. A folyóiratok

Az államfordulat után közel egy évtizednek kellett elmúlnia ahhoz, hogy a jugoszláviai magyarság végre fölcusúdjon a tétlenségből, és ráébredjen arra, hogy kizárólag magára van utalva. Budapest és az anyaország már semmit sem tehet az érdekében, a délszláv állam intézményesült elnemetlenítési politikája, valamennyi hivatalával és hivatalnokával együtt pedig minden lehetségest elkövet annak érdekében, hogy kezelhető és terelhető kisebbséggé faragja az ország nem szláv közösségeit. Az 1928. november 17-én és 18-án Óbecsén megtartott írói találkozón elhangzott előadásában Draskóczy Ede határozottan rámutatott: a délszláv állam részéről a magyarság semmilyen támogatást nem kap nemzeti kultúrája megőrzéséhez, mint ahogyan nem támogatja a „vajdasági” magyar irodalom intézményesülésére irányuló törekvéseket sem. A magyarságnak egyéb lehetősége nincs, mint a meglévő művelődési egyesületeken belüli hagyományápolás és közösségi építkezés. Ezért sürgette az egyesületi tevékenységek céltudatos összehangolását, egy – szándéka szerint programadó – irodalmi folyóirat létrehozását, valamint a Vitkovics Mihály Irodalmi Társaság létrehozását. Törekvéséhez Szenteleky Kornél és Csuka Zoltán személyében társakat is lelt. Óbecsén elhangzott javaslataira pedig írásaiban és előadásaiban – egészen 1941-ig – rendre visszatért.

1918 utáni évtizedben a *Bácsmegyei Napló* tekintette magát a „vajdasági” magyar irodalom egyetlen letéteményesének. Irodalomszemléletére és irodalompolitikájára a regionális irodalmak létjogosultságának a tagadása volt a jellemző, és ezt a nézetét Szenteleky Kornél programjával szemben is érvényesítette mindaddig, amíg erre lehetősége volt. Fenyves Ferenc szerkesztői és lapkiadói meggyőződésének rendre Haraszi Sándor vagy Havas Károly adott hangot, vitáiraik ma is a vajdasági magyar irodalom genezisének legfontosabb dokumentumai.

1928-ban Csuka Zoltán *Képes Vasárnapjának* mellékleteként Szenteleky Kornél szerkesztésében azután mégis megjelent az államfordulatot követő idők első magyar folyóirata, az irodalomtörténeti jelentőségű *Vajdasági Írás* (1928–1929). Megszűnése után helyét a *Reggeli Újság* irodalmi mellékleteként megjelenő – ugyancsak Szenteleky szerkesztette – *A Mi Irodalmunk* (1930–1933) vette át, hogy a két rövid életű kísérlet után a Szenteleky és Csuka Zoltán megálmodta *Kalangya* (1932–1944) már a saját kora magyar irodalmának számon tartott, ma már történelmi jelentőségű folyóirata legyen.³⁹ *A Mi Irodalmunk* első (*Karácsony* című) száma 1930. december 14-én, utolsó száma pedig 1933. április 2-án jelent meg.

38 A *Torontál* ünnepe. *Fiumei Estilap*, 1912. június 4. 1.

39 Történetét I. UTASI Csaba: *Irodalmunk és a Kalangya*. Újvidék, Forum, 1984. 210.

Megszületését sajátos körülmények segítették: Szenteleky ekkor már egy napilap, a *Reggeli Újság* 5000 fős olvasótáborához szólhatott, és voltak már törekvéseinek hű támogatói is: Csuka Zoltán, Draskóczy Ede és Kende Ferenc hűségesen kitartottak mellette. Az sem elhanyagolható körülmény, hogy „a *Reggeli Újság* kisebbségpolitikai iránya 1930–1933-ban azonos volt Szenteleky kisebbségvédelmi programjával” – mutatott rá Hornyik Miklós.⁴⁰ Szenteleky már a húszas években, a „vajdasági” magyar irodalomról hangoztatott nézeteit ért támadások során megtapasztalhatta a *Bácsmegyei Napló* ellenséges magatartását. A *Vajdasági Írás* és *A Mi Irodalmunk* megjelenésekor Fenyves Ferencék előbb közömbösen, majd egyre ellenségesebben fogadtak minden magyar kisebbségi kulturális megmozdulást, minden „politikai vagy művelődési önszerveződésről tanúskodó kezdeményezést és mozgalmat”. Sokat elárul annak a levélnek a részlete, amelyet 1931. február 28-án Szenteleky Csuka Zoltánhoz intézett, s amelyben szót emelt *A Mi Irodalmunk* már megfogalmazott és célként kitűzött kisebbségpolitikájának megőrzése érdekében: „A *Napló* gerinctelenségét és feltétel nélküli megalkuvását mindenki elítéli. Ha mi is ezt a megalkuvó politikát követjük, akkor nemcsak erkölcsileg, de üzletileg is súlyos hibát követünk el” – írta a küzdőtársnak.⁴¹

Szenteleky akkor is kiállt a *Reggeli Újság* mellett, amikor a pályatárs, Kende Ferenc 1933 júliusában a *Napló* megújulásának reményében őt is a hírlappal való együttműködésre kérte fel. A távolmaradását így indokolta meg:

„nemcsak jóindulatú semlegességgel, de őszinte örömmel veszem, ha íróink egy napilapban becsületes hajlékot kapnak. Én persze nem vehetek részt e hajlék megteremtésében, (...) nem akarom agóniájában otthagyni a R. Ú.-ot. Belátom, hogy a R. Ú. nívtlan, rosszul szerkesztett lap, mégis be kell vallanom, hogy nekem ez a ványadt sajtótermék legközelebb a szívemhez.”

Ugyanakkor nem rejtette véka alá a *Naplóval* szembeni ellenérzését sem:

„Ha egy lap sohasem foglalkozik a kisebbségi magyar kultúrproblémákkal, a kisebbség kulturális és gazdasági bajaival, az nem érdemli meg a magyar sajtótermék elnevezést (...) A jugoszláv sajtóviszonyok igenis lehetővé teszik, hogy öntudatos kisebbségi magyar szellemben szerkesszenek egy lapot (...) Talán megértheted, hogy amíg a R. Ú. él, addig nem lehetek hűtlen hozzá.” [Kende Ferencnek, Szabadka. 1933. július 12-én].⁴²

Harcukat azonban Szenteleky Kornél 1933. augusztus 20-án bekövetkezett halála új szereplőkre osztotta ki.

A *Hétről–Hétre* című irodalmi hetilap első száma 1934 áprilisában jelent meg, Pató Imre szerint akkor, amikor Szenteleky halálát követően Szirmai Károly szigorított a *Kalangya* szerkesztési elvein, és ezzel sok feltörekvő fél-tehetség előtt elzárta a megjelenési lehetőséget. Magiszter (Kiss Vilmos) lapja 1935. március 24-én szűnt meg.⁴³ Más úton járt a baloldali ifjúság:

40 HORNYIK Miklós: *A Mi Irodalmunk története és repertóriuma (1930–1933)*. Újvidék, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 1986. 167.

41 *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933*. Bisztray Gyula és Csuka Zoltán (s. a. r.), Szenteleky Társaság, Zombor, Budapest, 1943. 200.

42 Uo., 381–382.

43 PATÓ Imre: *A Hétről–Hétre repertóriuma*. Újvidék–Szabadka, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete és Életjel, 1984. 333–447.

1934-ben a szabadkai Népkör fiataljai, Lévay Endre szerkesztésében megalapították a *Hídat*, amely szinte folytatta az *Őrtűz* (1931–1933) és a *Vajdaság* (1932) szándékát. A *Hídat* azonban 1940-ben betiltották, helyébe a Laták István szerkesztette *Világkép* lépett. 1945 után a kommunista ideológia szellemében újra megjelent a *Híd*.

6. Sajtószabályozás a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területén

1918 után a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területén a lapszerkesztők, a lapkiadók, az írók és a publicisták életét és munkáját a cenzúra és a szélsőséges erők támadásai egyformán fenyegették. Az 1921. június 28-án elfogadott délszláv állam [Vidovdáni] alkotmánya 4. § kimondta ugyan, hogy az államban „valamennyi polgár a törvény előtt egyenlő”,⁴⁴ a mindennapi életben egészen másfajta voltak a körülmények. Ha az alkotmányban foglalt elvek irányították volna a királyi Jugoszlávia valóságát, nem került volna sor a „szociális” agrárreform jogsértéseire, a magyar tulajdonú gyárak, üzemek, mintagazdaságok és kereskedelmi cégek kisajátítására, a magyar iskolák fölszámolására, a tanítói, tanári és hivatalnoki kar elbocsátására, az egyházak vagyonának elkobzására, és a magyar civil és egyházi intézmények, egyesületek, társaságok működésének betiltására. Ha a kisebbségek ugyanolyan jogokat élveztek volna, mint az államalkotó nemzetek fajai, nem kényszerítették volna optálásra a nemkívánatos elemeket, nem korlátozták volna a Magyarországgal történő kapcsolattartást, nem akadályozták volna meg az utazást, és nem lett volna rendőrségi zaklatásnak kitéve mindenki, aki bármilyen formában a történelmi múltra emlékeztette a nemzeti közösséget.

A magyar lap- és könyvkiadás szabályozásának történetét Csáky S. Piroska *Sajtóviszonyok vajdaságban (1918–1929)* című munkájában dolgozta föl. Kutatásai nyomán vált ismertté, hogy az új délszláv állam egész területére vonatkozó sajtótörvényt csak 1925-ben fogalmazták meg és hirdették ki.⁴⁵ Egészen addig, az ország területein több sajtótörvény volt érvényben – mindenütt tovább élt annak az országnak a szabályozása, amelytől a területet elszakították. Szerbiában az 1904. január 12-én jóváhagyott sajtótörvény szabályozta a könyv- és lapkiadást, Vajdaság területén pedig az 1914. évi magyarországi sajtótörvényt alkalmazták, és tekintetben a sajtóra vonatkozó 1914. március 28-án az Országos Törvénytár 8. számában megjelent XIV. törvénycikk volt az irányadó.

1920 után különös előszeretettel alkalmazták a cenzúrára vonatkozó rendelkezéseket. A XIV. törvénycikk 7. §-a szerint: „Minden politikai napilap köteles ezentúl számainak kinyomása után, de még expedíció előtt, azaz az utcai terjesztés előtt két példányt betervezni a főispáni hivatalhoz az aznap kinyomott lapból, és csak az expedíció és a terjesztés jóváhagyása után küldheti szét a lapokat.” Ugyanez a rendelkezés volt érvényben a hetilapok és az időszaki kiadványok tekintetében is. A vonatkozó rendelkezésből (VI. fejezet, 30–32. §) kitűnik, hogy eredetileg a cenzúrát csak háború vagy mozgósítás esetén lehetett bevezetni – a délszláv állam pedig a háborús körülmények továbbélésének tekintette a konszolidáció éveit, és a cenzúrát a mindennapok gyakorlatává tették. Milyen ördögien ellentmondásos volt a helyzet: a királyi Jugoszláviában az átmentett magyar sajtótörvény szerint szankcionálták a magyar sajtó magatartását.

⁴⁴ *A Szerbek, Horvátok, Szlovének királyságának alkotmánya*. A magyar szöveget fordították Dr. Gráber László és Dr. Kalmár Elemér ügyvédek. Subotica, Minerva, [1921] 3.

⁴⁵ Službene novine. Belgrad, 1925. augusztus 8.

Sándor király azonban 1929. január 6-i keletkezéssel „az országhatalom és a közbiztonság megvédése érdekében” új törvényeket fogalmazott meg.⁴⁶ A királyi diktatúrát szentesítő törvény 1. § kimondta, hogy bűncselekménynek számít minden olyan mű – könyv, sajtótermék, aprónyomtatvány – megírása, kinyomtatása, megjelentetése, kiadása és terjesztése, amely az államhatalom ellen lázít, s amely veszélyezteti a közrendet, a közbiztonságot és az országhatalmat, vagyis „erőszakra bujtogat”. Ez a rendelkezés vonatkozott minden szóbeli vagy írott formában terjesztett propagandára. A vétkes lap véglegesen betiltható: 1. ha egy hónap alatt legalább három számát betiltották; 2. ha a hatósági helyesbítéseket nem közlik a következő számban; 3. ha a pénzbírságra ítélt személy három napon belül nem fizeti be a büntetést.

Kolozsi Tibor is idézte a délszláv állam demokratikus alkotmányának rendelkezéseit, és ő is rámutatott, hogy a gyakorlatban egészen másként valósultak meg a törvényes előírások.

„Szerbia alkotmánya ugyan szavatolta a sajtószabadságot, de a kormány a háborús körülményekre való tekintettel (...) mégiscsak előszedte a lomtárból ezt a megszorító intézkedést. Igaz, hogy megszűnt a politikai lapoknak a háború előtti Magyarországon bevezetett kauciója, viszont a cenzor ceruzája igen gyakran beleszabdalt az újságcikkekbe, sőt nem volt ritka az elkobzás sem. Az első időben nagy fehér foltok jelezték az újságban a cenzor működését, később azonban elrendelték, hogy a kicenzúrázott részek helyét nem szabad üresen hagyni, hanem be kell tölteni más anyaggal.”⁴⁷

Kende Ferenc is fontosnak tartotta kiemelni: a Živković kormány egyik első lépése

„a sajtó teljes elnémítása volt. Új intézkedései két fő pilléren nyugodtak, az előzetes cenzúrán és a belgrádi sajtóiroda által kiadott, sugalmazott közlemények *kötelező megjelentetésén*. A diktatórikus kormány erre a célra külön kinevezett ügyészi karával drákói szigort gyakoroltatott. Különösen a *Reggeli Újsággal* szemben érvényesítették a bosszantás minden fajtáját, melynek csúcspontjaként a betiltás damokleszi kardját lebegtették.”⁴⁸

De a cenzúra a hírlapokon kívül a könyvekre is éberrel ügyelt. Hornyik Miklós emlékeztetett rá, hogy 1931. karácsonyára megjelenik a *Reggeli Újság* ingyenes könyvmelléklete, *A Mi Irodalmunk Almanachja*, amelyet az ügyészség nemes egyszerűséggel megcsönkített: kivágatta az almanach 9–10. lapját, amelyen Adorján András „Tiszai ének” és „Két halott” című verse megjelent.⁴⁹ Ma sem tudjuk, mi szerepelt a kifogásolt versekben.

A hírlapok és sajtótermékek előzetes cenzúrája a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban már 1919-ben, a megszállás első napjaiban a közigazgatási hatóságok és az ügyészségek hatáskörébe került. Ettől kezdve már nem a kinyomtatott sajtóterméket kellett bemutatni, hanem az újságok kefelenyomatát kellett az ügyészséghez benyújtani engedélyezés végett. „Az időszaki sajtót a Vajdaság területén a közigazgatási hatóság és az ügyészség legjobb belátása szerint cenzúrázta, arról nem is beszélve, hogy a kisebbségi lapok szerkesztőségét a nacionalista szer-

46 Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi. Službene novine, god. XI. br. 9. Belgrad, 1929. január 11.

47 KOLOZSI Tibor: *Szabadkai sajtó (1919–1945)*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1979. 9.

48 [KENDE] i. m. (1. lj.) 1.

49 HORNYIK (1986) i. m. (40. lj.) 169.

vezetek támadásaitól a rendőrség nem védte meg” – írta Hornyik Miklós a *Délbácska történetében*.⁵⁰ A kor tanúja, Herceg János némileg árnyaltabban mutatta be a cenzúra működését: „A január hatodik diktatúra után ugyan kegyetlenebbül gyakorolta hatalmát a nagyszerb osztályuralom, de következetesebb is volt, s kisebbségi kérdések helyett sokkal inkább foglalkoztatta a szerb-horvát ellentét, s az erősödő munkásmozgalom.”⁵¹ Azért a magyar lapok betiltására havi gyakorisággal került sor. A cenzorok persze nem voltak lángelmék, s ezért jelentettek különös veszélyt a magyar sajtóra.

„A szájukba kellett rágni, hogy mit szabad a lapoknak közölniük. Az ügyészek naponta kapták a leiratoikat, tilalmakkal tele. Nem volt például szabad soha semmiféle formában bírálni a Párizs környéki békeszerződéseket, s ezt a szót: Trianon törölni kellett a magyar lapok szótárából. A horvát nemzeti mozgalom egy-egy megnyilvánulásáról éppúgy nem volt szabad írni, mint a macedón komité merényleteiről. Belpolitikai eseményekről tájékoztatni csak a hivatalos távirati iroda, az Avala anyaga alapján lehetett.”⁵²

Hogy mindezekkel szemben miről szabad írni, arra nézve nem kapott utasítást a cenzor, s ez fölöttébb óvatossá tette őt – ébersége olykor túlment a józanész határán. Így történhetett meg, hogy a Ferenc József keserűvíz hirdetése is szankciókat vont maga után.

7. 1941–1944 és ami utána következett

A háborús idők sajtója – tekintettel a körülményekre – a hagyományos civil értékekkel nehezen mérhető és csak sajátos kitekintésekkel értékelhető. Amíg az 1941. április 11-i délvédeli bevonulást követően a civil élet hamarosan konszolidálódott, addig a sajtó a háborús propaganda szolgálatába került. Már 1941 őszén az egyetemes magyar oktatási rendszer részeként kezdték meg működésüket az általános- és középiskolák – visszaállítva a magyar polgári leány- és fiúiskolák, valamint a gimnáziumok hagyományos intézményeit is –, és újjászerveződött a magyar kulturális tevékenység is, a sajtó azonban nem talált vissza, mert nem találhatott vissza a maga civil, polgári rendjéhez. Mindössze néhány bátortalan lapalapítási kísérletre került sor: Szabadkán 1941 elején Csuka János kért és kapott engedélyt az 1929-ben betiltott *Hírlap* újbóli elindítására. 1941. április 2-től *Délmagyarország*, illetve két szám után *Délvédeli Magyarság* címmel indult Szabadkán egy „keresztény politikai napilap”, amely 1944 őszéig szolgálta a „nemzeti ügyet”. A becskerek *Híradó* újra *Torontál* néven jelent meg, az *Új Hírekből Délvédel* (1941–1944) lett, a *Reggeli Újság* pedig *Újvédeli Reggeli Újság* lett. 1942. február 14. és 1944. szeptember 30. között jelent meg az *Óbecsei Járás*, a *Sentai Újság*-ból pedig *Zentai Újság* lett. 1944. december 24-én a partizán szabadcsapatok a magyar civilek ezreit lőtték a tömegsírokba, amikor Keck Zsigmond főszerkesztésében, Gál László, Léway Endre és Majtényi Mihály közreműködésével – az új világ hírnökeként – megjelent a *Magyar Szó* című napilap előde, a *Szabad Vajdaság*. A titói Jugoszlávia kommunista sajtótermékének „szabadságából” arra sem futotta, hogy a sajtó mindazon munkatársait számba vegye, akik az 1944–1945-ös tömeggyilkosságok mártír áldozataivá váltak.

50 HORNYIK (1985) i. m. (24. lj.) 22.

51 HERCEG (1975) i. m. (31. lj.) 6.

52 HERCEG (1979) i. m. (32. lj.) 322–323.

A memoárok rendre a kisebbségi sors keserűségéről számolnak be, a politikai-hatalmi kényszerek valóban béklyóba kötötték a kisebbségi közösségek életét, maga a pusztaság túlélés is olykor megoldhatatlan feladatot jelentett. Volt, aki belehalt a küzdelembe – mint Szenteleky Kornél –, volt, aki sikeresen megvívta a maga harcát – mint Draskóczy Ede, aki 1945 tavaszán Budapest ostromának idején tűnt el –, ám akadt olyan is, aki hírmondóként hatalmas életművével maradt tanúja az elmúlt időknek, mint Herceg János. Mindahány írástudói sors, amely a közösségteremtés küzdelmében teljesedett ki. Ám közöttük is egyedülálló az a Ligeti Ernő, aki 1924-ben a *Bácsmezei Napló* jubileumára írt üdvözlő levelében fogalmazta meg: van valami felemelően szép abban, hogy az ember kisebbségi újságíró. Ha semmi egyéb, hát az, hogy nincs módja az elfásultságra, a megöregedésre. Az osztozkodást követően ugyanis már nem közömbös, hogy szolgálja az írást. Így ír az erdélyi lapíró:

„A felelősségérzés, egy egész néprész élete-halála a mi vállainkon nyugszik, a kötelesség, hogy népünknek parlamenti képviselői is mi vagyunk, a feladat átmenti a múltból a jövőbe a szellemi birtokállományunkat, mindez oly gazdagodás, ható területünk oly kiszélesbedése, amelyről soha álmodni nem mertünk. A kisebbségi újságíró nemcsak riportot ír, nemcsak regisztrál, hanem kopolyút is ad a népének, hogy lélegzeni tudjon.”

Ott, ahol a sajtó egyedül jelenti a közélet színterét, bensőségessé válik az írás szolgálata.

„Egészen új élet kezdődött, a járnai tanulás, a felszabadulás, az életbe átlépés rejtelmes évadja, ahol minden nap új meglepetést, új erőmegfeszítést, új horizontokat ígér és parancsol. Minden kisebbségi lap jelentősége százszorososan felfokozódik, minden leírt szó egy óriási koncertterem akusztikájával zeng szét. (...) Nem a kisebbségek csinálják a sajtót. A sajtó formálja, hívja életre a bizonytalan utakra tévedt utódállami magyarságot, és újjáteremtve azt, keresi meg számára intellektuális alapon a továbbélési tudás lehetőségét, és menti meg az oldott kéve sorsától.”⁵³

Hogy immár évszázadnyi keserves sorsa után is van ereje a délvidéki magyar közösségnek a magújulásra, az a családi emlékezet őrízte hagyománytudat mellett az örökség vállalásának felelősségére folyamatosan emlékeztető magyar sajtónak köszönhető. Mindamelllett a száz év történetének eleven emlékeit is őrzik a lapok.

53 LIGETI ERNŐ: Erdélyi levél az öreg lapírók megifjodásáról. In *A Bácsmezei Napló jubileáris almanachja 1924*. 99–100.

Sajtószabályozás Magyarországon (1945–1960)

RÉVÉSZ T. MIHÁLY*

1. Prológus

A sajtójog XX. századi hazai történeti tablójának megfestése jó ideje várat magára. A „nagy háború” előtti évek sajtószabadságának monografikus igényű feldolgozásával a jogtörténet éppen úgy adós maradt, mint ahogy a két háború közötti évtizedek idevágó szakpolitikájának, jogalkotásának bemutatására sem vállalkozott eddig a szakma munkásai közül senki. Ha az 1945 utáni évtizedek sajtótörténetének bibliográfiája fölött tartunk szemlét, a föltárolt kép meglehetősen hasonló lesz az imént láttatott tablóhoz. E korszakról ugyanis még határozottabban mondható el az, hogy a közbeszédben „fordulat évének” titulált periódustól a szakirodalom jószereivel alig szentelt figyelmet a sajtószabályozás történeti kérdéseinek.¹

Ám nem csupán a történetírók maradtak adósok a nyomtatott betű világa legújabb kori építményének teljes körű feltárásával.² A jogtudomány 1945 utáni művelői a vélemény szabadság aktuális problematikáját sem bontották ki a maga mélységében. Olyannyira, hogy a kérdés elnagyolt – s a korszellemnek, vagyis a leninizmus legdogmatikusabb szemléletű változatának megfelelő – láttatására legelőbb 1951-ben a *Magyar alkotmányjog* című tankönyvben a jogelmélet tudományának művelője, Szabó Imre vállalkozott.³ A joghallgatók szükséges okulására szánt kötet sajtóságtól való jogintézményünk problematikáját jó néhány alapjoggal összevonva tárgyalta, s igencsak szűkszavúan, mondhatni semmitmondóan szövegezte: „a dolgozók társadalmi tevékenységével” összefüggésben tárgyalt sajtószabadságról.⁴

* Címzetes egyetemi tanár, ELTE ÁJK, Állam- és Jogtörténeti Tanszék

1 A kérdéskör vázlatos ismertetésére L. FICZERE Lajos: Szólás- és sajtószabadság. In: HALÁSZ József – KOVÁCS István – SZABÓ Imre (szerk.): *Az állampolgárok alapjogai és kötelességei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 426–458. Uő.: A szólás- és sajtószabadság. *Állam- és Jogtudomány*, 1964/4. 597–630.

2 Állításunk annak ellenére sem szorulhat korrekcióra, hogy nem feledkezhetünk el az ezredforduló előtti és utáni esztendőkből napvilágot látott kiváló rész tanulmányokról. Ezek sorában említjük: VASS Henrik – ZALAI K. László: Tájékoztató és hatalmi harc 1944–1948. *Múltunk*, 1993/ 2–3. 202–218. HEGEDŰS István: Sajtó és irányítás a Kádár-korszak végén. *Médiakutató*, 2001/2. 45–60. illetve TAKÁCS Róbert: A sajtónyilvánosság szervezete. *Múltunk*, 2008/3. 157–172. Uő.: A sajtóirányítás szervezete a Kádár-korszakban. *Médiakutató*, 2009/3. 93–116.

3 BEÉR János (szerk.): *Magyar Alkotmányjog*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1951. 375–380. A joghallgatók számainak érdeklődésére kötelezően igényt tartó tananyag keményvonalas irányultsága már az alábbi kitérő szöveg okán is bizvást megelőlegezhetőnek tűnik: „Ez a mű a Közoktatási Minisztérium felsőoktatási tankönyvkiadási terve keretében készült 100. egyetemi tankönyv, mely a Nagy Október Szocialista Forradalom 34. évfordulójára jelenik meg.” (A továbbiakban: Tk.)

4 „Az állampolgári jogoknak Alkotmányunk által biztosított külön csoportját alkotják a szólásszabadság, a sajtószabadság, a gyülekezési szabadság, és az egyesülési szabadság. E jogok közös összekötő eleme az, hogy segítségükkel az állampolgárok bekapcsolódnak a társadalmi életbe...” Tk. (3. l.) 377.

Az elvtelve fellelhető irodalmi megnyilvánulások uralkodó kánonjában váltakozva idézték a két megkerülhetetlen „klasszikust”, Sztálint és Lenint. S ez azzal járt, hogy az előbbieket szellemében egyrészt éles szavakkal támadták a korábbi évszázadok, a polgári korszakok egyetemes sajtószabályozását,⁵ másrészt – az ezekre vonatkozó engesztelhetetlen kritikával összhangban – a szocialista tartalommal megtöltött újfajta szabadságfogalom himnuszát visszhangozták.⁶ Az új minőségben tételezett jogintézmény, a nyomtatott gondolat valódi felszabadítását hozta, vélekedtek, és szentenciaszerűen hozzátették: a proletárdiktatúra alaptörvényében rögzített politikai jogok, s így a sajtó szabadságának joga is, „új, szocialista tartalmat”⁷ nyertek.

2. Szabályozástörténeti körkép (1945–1956)

A második világháború után Magyarország polgárai merőben új korszakra ébredtek. A lapok munkatársai, de maguk az olvasók is megváltozott körülmények között, s átalakuló jogi környezetben gyakorolhatták a tájékoztatás és tájékozódás szabadságát.

A hadicselekményeket kísérő impériumváltás folyamatosan és fokról fokra rendezte át a nyilvánosság teljes rendszerét. A Szálasi-féle hangos és agresszív propagandagépezet elnémulásával lassan bontakoztak ki az új világ orgánumai. A korszak sajtótörténetének kutatói közül többen is meggyőzően láttatták: a történések „tájékoztatási vákuummal jártak együtt”, hiszen „1944. december 21-ig a megjelenő lapok száma nem érte el a tízet”, ugyanakkor a médiarendszer későbbi másik fő szereplője, a rádió még hónapokig néma maradt, illetve a korábban professzionálisan működtetett hírszolgáltatás, s annak zászlóshajója, az MTI, ez idő tájt szintén romokban hevert.⁸ De a sajtó létformáit rendező, a véleményszabadság érvényesülését biztosító jogi környezet is ellentmondásos, következképp nyugtalanító képet mutatott. Az új magyar államiság szerveinek megszületéséig, a Debrecenben összeülő Ideiglenes Nemzetgyűlés, s az ugyancsak provizórikus jellegű nemzeti kormány létrejöttéig a benyomuló szovjet hadsereg illetékes osztályának tagjai, majd az egyes települések parancsnokságai teljesítették a sajtó életre hívásának, majd regulálásának feladatát.

A nyilvánosság színtereinek elfoglalása a demokratikus állam megteremtésére törekvő politikai erők fontos prioritásának számított. Ékes bizonyíték erre, hogy a Dálnoki Miklós Béla elnökletével összeülő kabinet már első, 1944. december 23-i ülésének napirendi pontjai között szerepelt a sajtó ügye.⁹

5 A burzsoá alkotmányok – hangoztatta a generalisszimusz – „beszélnek a szólási-, gyülekezési- és sajtószabadságról, de elfelejtik azt, hogy a munkásosztály számára mindezek a szabadságjogok pusztán szavakká válhatnak, ha ez az osztály meg van fosztva annak lehetőségétől, hogy a gyűlések számára megfelelő helyiségek, jó nyomdák, megfelelő mennyiségű papír stb. álljanak rendelkezésre”. L. I. V. Sztálin: *A leninizmus kérdései*. Budapest, Szikra, 1949. 612. Míg a többször is hivatkozott tankönyv mindehhez hozzátette, hogy a „burzsoázia legfeljebb elvileg fejezi e jogokat, érvényesülni, azonban csak az uralkodó osztály számára engedi azokat. Burzsoa viszonyok között tehát e jogok burzsoa szólásszabadsággá, burzsoa sajtószabadsággá, vagyis a burzsoa sajtó szabadságává (...) válik”. Tk. (3. lj.) 377.

6 „A munkás- és parasztkormány a sajtószabadság alatt a sajtó felszabadítását érti a tőke járma alól, a papírgyáraknak és nyomdákknak az állam tulajdonába kerültét...” *Lenin Összes Művei*, 4. kiad. 26. köt. 250.

7 Tk. (3. lj.) 378.

8 VASS Henrik – ZALAI K. László: A tájékoztatás intézményrendszere 1944–1948. *Múltunk*, 1992/1. 76.

9 G. VASS István (szerk.): *Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek Napirendi Jegyzékai, 1944. december 23. – 1947. május 31.* Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2003. 17. „Határozat a sajtóügyek irányításáról”.

Törvényi szinten legelőbb a köztársasági államformáról rendelkező 1946. évi I. törvény preambulumban az állampolgárok „természetes és elidegeníthetetlen” jogai között deklarálták „a gondolat és vélemény” szabad nyilvánításának jogát.¹⁰ Ezt megelőzően is, de különösen majd a későbbi hónapokban és években a kormány számos intézkedést hozott az időszaki sajtótermékek világról, s egészen a „fordulat évéig” arra törekedett, hogy rajta tartsa kezét a médiarendszer ütőerén.¹¹ Összefoglalóan elmondható az idevágó jogszabályi terméstről, hogy egy része ugyan meglehetősen marginális jellegű és technikai tartalmú döntés volt, ám nem egy a véleményszabadság érvényesülését alapvetően behatárolta, korlátozta.¹² Fogalmazhatnók úgy is, hogy a felhatalmazási törvények nyomán született sajtórendeleti jogalkotás legkevésbé sem járult hozzá a kiegyensúlyozott, plurális sajtóviszonyok kialakulásához.¹³ Ez azt eredményezte, hogy a hatalom minden rendelkezésére álló eszközzel gátolta a koalíción kívüli ellenzéki pártok nyilvánosságbeli megjelenését, sajtóorgánumaik megszületését, s akadálytalan működését, illetve hátráltatta vagy alkalmanként el is lehetetlenítette megjelenésüket.¹⁴

A proletárdiktatúra kiteljesedésével, a kommunisták hatalmi monopóliumának beköszöntével a koalíciós médiarendszer – még oly csökkent – szabadságfokát is felszámolták.¹⁵ A 1949-es sztálini alkotmány hipokrita, semmitmondó és szabadságellenes passzusa a véleményszabadság érvényesülésének egyik legdrasztikusabb hazai mélypontját példázta. Az ügyeket, így a nyomtatott sajtó mindennapjait érintőket is, anyagi és eljárási normák híján „adminisztratív úton intézték, a sajtótörvény megalkotásának szükségessége fel sem merült”.¹⁶

3. Sajtó és politika 1956 után

A forradalom utáni megtorlásokkal terhelt hónapok a politikai jogok újraszabályozásának apályát hozták magukkal. A kardcsörtetés és a magabízó osztályharcos retorika sodrában éppen ezért is hathatott a meglepetés erejével a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány tagjának, s egyben az illetékes szakárca vezetőjének, Nezvál Ferencnek a nyilatkozata, amelyben – 1957 nyarán, a *Népszabadság* hasábjain – a sajtótörvény előkészületeiről informálta a

10 AUER György (szerk.): *A Magyar Köztársaság Törvénytára, 1945–1946. évi törvénycikkek*. Budapest, Athenaeum, 1947. 101.

11 SZEGŐ Tamás: A sajtószabadság. In: KATONÁNE SOLTÉSZ Márta (szerk.): *Emberi jogok hazánkban*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Jogi Továbbképző Intézet, 1988. 199–200. és VASS–ZALAI K. (1993) i. m. (2. lj.) 202.

12 A jogszabályi környezet katalógusára l. FICZERE (1965) i. m. (1. lj.) 619.

13 Figyelemre méltó, hogy a proletárdiktatúrához vezető út éveiben, az első világháború előtti esztendőben Balogh Jenő igazságügyi miniszter által szerkesztett sajtótörvény meghaladására komoly politikai szándékkal nem találkozhatunk, „így tájékoztatásra vonatkozó törvény 1944 és 1948 között nem születik”. VASS–ZALAI K. (1992) i. m. (8. lj.) 74.

14 A polgári politikusok a Nemzetgyűlés plenumán nem egyszer keltek ki a hazai sajtószabadság nem kielégítő akciórádiusszal történő megvalósulása miatt. L. erre Szent-Iványi Sándor felszólalását 1946. január 30-án, Sulyok Dezső 1946. július 24-én elmondott beszédét, Pászthory István 1947. március 12-i megszólalását, Futó Dezső 1947. június 20-i tiltakozását és különösen Barankovics István 1947. október 30-án elhangzott nagy ívű okfejtését.

15 BÁNYÁSZ Rezső: Sajtó és sajtószabadság Magyarországon. *Külpolitika*, 1986/4. 38.

16 Uo., 38. A korszak országgyűlési naplójából kitűnően a sajtószabadságról csupán elvétve esett szó, s ha ez megesett, akkor mint meglévő és akadálytalanul érvényesülő alapjogról emlékeztek meg. Így volt ez akkor is, amikor Nagy Imre, majd később Non György beszélt a törvényhozás plénuma előtt. KN-1953-14/1953-I-585-86, ill. KN-1953-29/1953-II-1439-40.

nyilvánosságot, hozzátéve, hogy azt az Országgyűlés következő ülészakán a képviselők meg is tárgyalhatják.¹⁷

A kodifikáció közvélemény elől elzárt műhelyében zajló koncipiálás és „pennázás” folyamatával párhuzamosan, távolról sem öltött markáns formát a sajtóval, a nyilvánosság kérdéseivel való törődés. Ehelyett inkább az volt szembeűnő, hogy a döntéshozók, a politika aktív alakítói e területtel csupán szórványosan és érintőlegesen foglalkoztak. A sajtó forradalom előtti, s különösen alatti magatartásáról, a sajtó munkásainak „viselt dolgairól”, s az újságírókkal szembeni elvárásokról a Központi Bizottság ülésén csupán elvtette néhány szót, Kádár János pedig 1958 januárjában ugyancsak sommásan szolt a lapok helyzetéről.¹⁸ A hivatalos politika centrális szerve, a Politikai Bizottság pedig figyelemre méltó késedelemmel előbb ’58 elején, majd ’59 februárjában szánta rá magát, hogy napirendjére tűzze „a sajtó helyzetéről, feladatairól” szóló előterjesztést.

A tárgyalások nyomán meghozott „sajtóhatározatok” aztán a nyilvánosság peremfeltételeit hosszú időre meghatározták.¹⁹ Ugyanis a dokumentumok – az orgánumok funkció-meghatározásán túl – hosszsan ecsetelték az újságírással és a lapok munkatársaival szembeni elvárásokat, meghatározták az „építő kritika” lehetőségeinek kereteit és tónusát, s mi több, egyenesen tematizáltak is a sajtóban kívánatos diskurzusokat.²⁰

A nyilvánosság-politika szempontjából fontos dokumentumok helyzetelemzése, következtetései, s végül határozatai mind-mind árulkodó kortörténeti forrásoknak tekinthetők. Ezek a pártirányítás eszközét újból kategorikus imperatívusként jelölték meg,²¹ az mindkét döntés immanens részeként köszönt vissza: „mert csak így biztosítható a sajtó állásfoglalásának pártossága, csak így kerülhető el a marxizmus-leninizmustól idegen nézetek érvényesülése” – hangoztatták a Párt csúciszervének döntésében.²² Ebből következően a dokumentumok a sajtóval kapcsolatos elvárásokból kiindulva a különböző pártszervek és azok tisztségviselői számára az operatív teendők egész sorát prezentáltak a teljességre törekvő szándékával.²³ Ám sem első alkalommal, sem az esztendő múltával, 1959 februárjában, egy mondattal sem jeleztek, hogy a politikai mező e fontos alrendszerében a jogalkotástól, s különösen a korábban minden bizonnyal elvárt törvényi intézkedésektől bármit is reméltek volna.

17 *Népszabadság*, 1957. július 2. A sajtó – törvényi szintű – szabályozásának első felszabadulás utáni kodifikációs kísérlete a maga huszonöt szakaszával az esztendő második felére el is készült, s megindulhatott az egyeztetések szokásos folyamata.

18 „Felmerültek kisebb kérdések, a Kossa elvtárs javaslata, hogy az Országgyűlésen a sajtóról beszéljünk. Az a téma, amit itten felvetett, egy kicsit szűk, ebben a formában, azt hiszem, nem célszerű a sajtóval foglalkozni. Egyébként most a tervben nem szerepel az, hogy a sajtót értékeljük, most nem akarunk a sajtóval foglalkozni. Lehet, hogy most a sajtó olyan állapotban van, hogy se rosszat, se jót nem mondunk, és már ez is valami nehéz idők között. Mert nagyon nehéz volna ebbe a kérdésbe belemenni, és ottan külön elemezgetni.” *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei*. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1997. 216.

19 Az MSZMP PB határozata a sajtó helyzetéről és feladatairól, 1958. január 21. VASS Henrik – SÁGVÁRI Ágnes (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Budapest, Kossuth, 1979. 195–202. és 354–361. (Továbbiakban: PB Határozat).

20 TAKÁCS Róbert: A sajtónyilvánosság szerkezete. *Múltunk*, 2008/3. 160.

21 HORVÁTH Attila: A sajtószabadság korlátozása a szovjet típusú diktatúrában. In: MÁTHÉ Gábor – MEZEY Barna (szerk.): *Ünnepi Tanulmányok Révész T. Mihály 65. születésnapja tiszteletére*. Budapest, Gondolat, 2010. 127.

22 PB Határozat (19. lj.) 197.

23 Ezek gyakorlati megvalósulásáról l. TAKÁCS (2008) i. m. (20. lj.) 157–172.

4. A sajtótörvény kálváriája

A nyilvánosság számára is megfogalmazott médiapolitikai elképzelések artikulálását, amint az a fentiekben jelzésszerűen felvillantott politikai dokumentumokból kiolvasható volt – nem számítva a Politikai Bizottság egy korábbi, s nyilvánosságra nem hozott döntését – nem kísérte a korábbi sajtószabályozás megváltoztatásának igénye. Ebből következően feltételezhető, hogy a még a dualizmus utolsó éveire eső 1914-es sajtótörvény, majd annak háború közötti módosításai, valamint a felszabadulás utáni évek idevágó rendeleteinek fölülírása ez idő tájt elsősorban szakmai, legfeljebb szakmapolitikai igény lehetett. Ám akármiféle motívumból is, de a Párt sajtóra vonatkozó politikai állásfoglalásait megelőzve, elkészült – úgy jó esztendővel a forradalom leverését követően – a *Törvényjavaslat a sajtóról* címet viselő tervezet.²⁴ Az éppen kéttucat érdemi paragrafusra rugó normaszöveget²⁵ a törvényelőkészítők terjedelmes, tartalmas indoklással szerelték fel, részletesen megmagyarázták a szabályozás jelentőségét, ideológiai hátterét, megvilágították a sajtójog korábbi forrásainak egyetemes és hazai csomópontjait²⁶ és körültekintően körbejárták a nyomtatott betű szabályrendszerének egyes intézményeit.²⁷

Ugyanakkor a plánium – amelynek vázlatos bemutatására kisvártatva kísérletet is teszünk – a parlament elé terjesztést kötelezően megelőző közigazgatási egyeztetési processzus során az ügyben illetékes további két főhatóság részéről kemény ellenállába ütközött.²⁸ A Művelődésügyi Minisztérium és a Tájékoztatási Hivatal lényegi kifogásai a tervezet korlátozó intézkedéseit érintette,²⁹ s kertelés nélkül jegyezték meg, hogy „az új törvény nemzetközi szempontból káros lenne, és támadásoknak tenné ki” Magyarországot.³⁰ Mindezekre tekintettel a fenntartásaikat hangoztató partnerek – az igazságügyiek tapintható megütközésére – aláhúzták, hogy „a régi sajtótörvény felhasználásával vagy annak megfelelő módosításával kellene megoldani a gyakorlati problémákat”.³¹

A jogalkotás terebélyesre odatlanul betévedő, s ráadásul még jogi recepturával is operáló szakvéleményeket a Törvényelőkészítő Főosztály indulatosan elutasította. Jelentős intellektuális energiát mobilizálva, a munkaszervezet vezetője, Tímár István³² – a Párt illetékes

24 MOL M – KS – 288f. 30. cs. (1958) 11. ő. e. 529/1957. I.M. II/1. (Továbbiakban: MOL.) A plániumot, amint arra a Központi Bizottság Adminisztratív Osztálya – szigorúan bizalmas – belső iratában említést is tesz, „az Igazságügyminisztérium a Politikai Bizottság határozata alapján” készítette el. Ad/464/2/1958.

25 A tervezet 25. szakasza „A törvény hatálybaléptetése” szabályait, s a korábbi törvényi rendezések hatályon kívül helyezését rögzítette. MOL (24. lj.) 42–43.

26 L. erre a plániumhoz fűzött általános indoklást. MOL (24. lj.) 43–47. A javaslat kidolgozását, a szöveg pen-názását minden bizonnyal az igazságügyi tárca az idei főkodifikátora, Tímár István irányította és felügyelte.

27 MOL (24. lj.) 48 – 65., „II. Részletes Indoklás”.

28 MOL (24. lj.) 31.

29 A tervezet a lapengedélyezések kompetenciájának szabályozását egy később kiadandó minisztertanácsi ren-deletre bízta.

30 MOL (24. lj.) 35. A kormány által 1956 decemberében létrehozott Sajtótanács – mint a Tájékoztatási Hiva-tal véleményező testülete – 1957 februárjában tárgyalta a plániumot. ТАКАКС (2009) i. m. (2. lj.)

31 MOL (24. lj.) 35.

32 Tímár 1947-től Péter Gábor helyetteseként teljesített szolgálatot az ÁVH kötelékében, 1948-tól az igaz-ságügyi tárca főosztályvezetője, 1953-ban letartóztatták, egy évvel később jogerősen 11 évi börtönbüntetés-re ítélték. Később, 1957 februárjában rehabilitálták, s rögtön az igazságügyi minisztérium törvényelőkészítő főosztályának vezetésével bízták meg, 1962. januártól szeptemberig a legfelsőbb Bíróság elnökhelyetteseként működött, majd a Szerzői Jogvédő Hivatal elnökéként vonult nyugdíjba.

országos vezetőinek címezve – hosszas okfejtésben, a formális logika szabályaira támaszkodva, igyekezett meggyengíteni a két szakhatóság igencsak elnagyolt, s távolról sem szakmai érveket sorjázó proposícióját.

A szikár érvekkel operáló szakvélemény elébb a társhatóságoknak a második magyar sajtótörvény, vagyis az 1914. évi 14. törvénycikk részleges életben tartását, s annak novelláris kiegészítését megpendítő elképzelését vette célba. Leszögezte, hogy az eredetileg „liberálkapitalista szellemben készült” joganyagot a két háború között „fasiszta szellemben” módosították, s kiegészítették, megsemmisítve annak „liberális elveit”. Az így kifejlesztett sajtójog, amint azt a törvényszerkesztő kifejtette „egymásnak teljesen ellentmondó elveken nyugszik”, amelyeknek „érvényesítése roppant nehéz volna és veszélyeztetné a törvényességet”.³³

Tímár a véleményszabadság szabályozásában kialakult helyzetet tovább árnyalva, s burkoltan a törvényi szintű szabályozás mellett érvelve, kiemelte, hogy az 1956-ot megelőző esztendőkből a „népi demokratikus” viszonyokhoz való alkalmazkodás szándékával a sajtórendészeti szabályok utasítások formájában alapvetően módosultak. „Ez a helyzet legalizálásra szorul” – jegyezte meg a szakvéleményében.³⁴

Az anyag – amely a hivatalos politika sajtóval kapcsolatos *jogi álláspontjának* leghitelesebb rezüméjeként értékelhető – a nyomtatott betű világában érvényesíthető felelősség kérdéseit is mérlegre tette, s megállapította, hogy az e téren tétélezett rendszer helytelen, „a helyreigazítási jog szabályozása pedig olyan formális, hogy a gyakorlatban nem alkalmazható”.³⁵

A kodifikátorok vezetője – álláspontját kidomborítva – kategorikusan ismételte meg, hogy „a régi sajtótörvények kiegészítésének és módosításának útja” nem járható, mert:

- „1.) népi demokratikus társadalmi rendben elfogadhatatlan jogi alapokra kellene szocialista szabályozást ráépíteni,
- 2.) A módosításnak úgyszólván mindenre ki kellene terjednie,
- 3.) A törvényalkotásnak elvi – politikai szempontjai is (...) az újraszabályozást indokolják.”³⁶

A Párközpont illetékeseihez adresszált feljegyzés, az igazságügy merev álláspontját tompítva, a „közvetett megoldás” lehetőségére utalva, egy lehetséges „B”-tervet is megpendített.³⁷ Eszerint kompromisszumos megoldásként azt javallotta, hogy minisztertanácsi rendelettel a „felszabadulás” előtti valamennyi jogszabály hatályon kívül helyezésével orvosolják a helyzetet, vagyis a sajtórendészet és helyreigazítási jog aktuális reguláit rendeletben fogalmazzák újra. Ezzel a megoldással „azt a valóban helytállóknak látszó kifogást” is megelőzheti a jogalkotó – hangoztatta a szakvélemény – amely szerint „a törvénytervezet a sajtórendészeti szabályok vonatkozásában több helyen a részletes szabályok megalkotására

33 MOL (24. lj.) 35–36. Jóllehet a feljegyzés a törvényesség követelményének kifejtésével adós maradt, annyit azonban ellentmondástól nem tartva rögzített, hogy az 1914-es törvény, s az annak módosításaival terhelt jogterület „a szabályozás jellegénél fogva (...) elavult.” A szakvélemény másutt mindezt további érvekkel is megtoldotta: „A jelenlegi sajtójogi szabályoknak nem lehet valóban teljes tekintélyük, mert azok Tisza István és Horthy idejéből valók. Ilyen szabályok propagálása, megismertetése, megkedveltetése, ami alkalmazásuk fontos feltétele, aligha lehet kívánatos és sikeres.”

34 MOL (24. lj.) 35. Tímár egyébiránt helyesen jegyezte meg, hogy „A sajtótörvény rendészeti rendelkezéseit (...) a törvényesség formai sérelmével” alakították ki.

35 MOL (24. lj.) 36.

36 Uo.

37 Erre a nemzetközi közvélemény várhatóan és vélhetően elítélő magatartása miatt kerülhet sor. Uo.

a Minisztertanácsot hatalmazza fel”.³⁸ A kormány által kibocsátandó rendeletben – a törvénytervezet nyilvánvaló csonkításával – nem kapnának helyet a társszervek által eminens módon bírált általános rendelkezések, s a büntetőjogi felelősség külön szabályai is okafogyottá válnának.³⁹ „A minisztertanácsi rendelet tehát mindazt magában foglalná, amire feltétlenül szükség van ahhoz, hogy a sajtó terén a Kormány rendet teremtsen” sommázta véleményét a főosztályvezető.⁴⁰

A pártapparátus két munkaszervezete, az Adminisztratív és az „Agit-prop” osztály Marosán Györgyöt, a hivatalos politika második emberét, a KB titkárát tájékoztatta a minisztériumi álláspontokról, amelyről két változatban összefoglalót is készítettek.⁴¹ Egyrészt kivonatolták a Tímár István megfogalmazta érvrendszert, másrészt – az aláírt, s elküldött anyagban – magukévá tették a terület szabályozásának kormányrendeleti formában történő proposícióját.⁴² Marosán a papírra egy kereszttel, s egy lakonikus „egyetértek” megjegyzéssel reflektált, amiből következően május 16-i keltezéssel Kaszás Ferenc⁴³ arról értesíthette a minisztert, hogy a legfőbb pártszervek, s elsősorban az illetékes központi bizottsági titkár állásfoglalása szerint az „új sajtótörvény meghozatala helyett, a sajtórendészettel és a helyreigazítási joggal kapcsolatos kérdéseket minisztertanácsi rendelettel” kell szabályozni.⁴⁴

5. Plánum a sajtótörvényről, s ami később maradt belőle

Az ’56 októberét követő megfélemlítés, majd megtorlás, s az azzal párhuzamosan berendezkedő rezsim intézkedései a „proletárdiktatúra” intézményrendszere újbóli, immáron véglegesnek szánt megteremtését szolgálták. A külvilág és a hazai nyilvánosság az elvéve felhangzó önkritikus hang mellett a kormányrúd mellől megint egyszer magabiztos nyilatkozatokat, s kételyek nélküli kinyilatkozásokat hallhatott. Szó sem volt semmiféle liberalizációról – ezt vélhetően Moszkva sem tűrte volna el még nyomokban sem –, vagy a politikai pluralizmus akárcsak torz, s látszatformában történő felépítéséről. A forradalom leverése után visszatért tehát „a hibák kiküszöbölésére” törekvő, megtisztított leninizmus a Párt vezető garnitúrájának második vonalával, s a behódolt társutasok tarka seregével.⁴⁵

38 „[Í]gy a később megjelenő minisztertanácsi rendeletek nyilván számos vonatkozásban korlátozzák majd a törvény elvi deklarációit.” Uo.

39 Ez azt jelenthetné, hogy „az általános büntetőjogi szabályok érvényesülnének a sajtóban megjelenő és bűncselekmény tényállását kimerítő közleményekkel kapcsolatban”.

40 MOL (24. lj.) 37.

41 MOL (24. lj.) 33. Figyelemre méltó, hogy az 1958. március 21-i – rövidebb, cím nélküli, alig fél oldalas – változatban az adminisztratív osztály még a törvényi forma mellett tört lándzsát. „Véleményünk szerint a Művelődésügyi Minisztérium és a Tájékoztató Hivatal által felvetett politikai aggályok megfontolandók ugyan, azonban nem olyan jellegűek és súlyúak, hogy kizárnák az új sajtótörvény meghozatalát.”

42 „Az adminisztratív osztály az agit.-prop. osztállyal egyetértésben azt javasolja, hogy új sajtótörvény meghozatala helyett az Igazságügyminisztérium által javasolt második megoldást, tehát a kérdés minisztertanácsi rendelettel való szabályozását fogadjuk el.” MOL (24. lj.) 32.

43 Kaszás Ferenc 1952-től állt pártalkalmazásban, 1957 és 1961 között az MSZMP KB Adminisztratív Osztályának munkatársa, később vezetője.

44 MOL (24. lj.) 34. Ad/464/3/1958.

45 Azok listája, akik különböző okokból csatlakoztak az éppen berendezkedő establishmenthez, vagy behódoltak és kollaboráltak az új hatalommal, meglehetősen hosszú névsort adna ki. Dinnyés Lajos korábbi miniszterelnöktől Kovács Bélán át egészen Szakasis Árpádig sorjázunk a régi-új közéleti szereplők.

Mindez a sajtópolitikában – mint azt előbb felvillantottuk – a Párt vezető testületének a nyomtatott és elektronikus sajtót érintő elképzeléseiben, s határozataiban is tetten érhető volt. Állításunk igazolásául vessünk egy átható pillantást az ötvenhat utáni sajtóügy rendezési kísérletére, a sajtótörvény tervezetére, majd az azt követő szabályozásra, a sajtótörvényt pótló, azt helyettesítő jogforrásra, az 1959. május elsejére datált kormányrendeletre.⁴⁶

5.1. A sajtótörvény tervezete

A forradalmat követő esztendő vége táján az igazságügyi tárca szakfőosztályának műhelyében elkészült – a miniszter által még júliusban beharangozott – a szakirodalom által eddig csupán érintőlegesen vizsgált sajtótörvény-tervezet.⁴⁷ A plánomot terjedelmes indoklás kísérte, amelynek koncipiálása, az egyébként egysíkú szakirodalmi háttér összegyűjtése⁴⁸ már önmagában is magyarázhatja a munkálat készre jelentésében bekövetkezett néhány havi „csúsztatást”.

A javaslatot hat alkotói fejezetre és huszonöt szakaszra tagolták. Mindezeket összevetve a korábbi – hosszú évtizedekre szánt, s azokat meg is élt – sajtótörvényekkel,⁴⁹ megállapítható, hogy az alapjogok terén általánossá vált keretszabályozási filozófia, s az ebből következő kerettörvény alkotási gyakorlat e területen is megvalósítandó cél maradt. A jogalkotó csupán a nyomtatott sajtó mindennapjainak kereteit, szabályozásának a vázát óhajtotta megkonstruálni, midőn meghatározta a jogforrás alapelveit, rendelkezni szándékozott a rendészeti előírásokról, öt paragrafusban és huszonkét szakaszban célozta orvosolni a helyreigazítás terén mutatkozó anomáliákat, szólt a büntetőjogi felelősség, s az egyes sajtó által megvalósítható, s büntetendő tényállásokról. A tervezetet végül egy zárófejezettel tették teljessé, amely – azon túl, hogy a korábbi törvényi szintű jogforrások hatályának megszűntét deklarálta – kimondta, hogy a „törvény végrehajtásáról a Minisztertanács rendelettel gondoskodik”.⁵⁰

5.2. A sajtójog rendeletei

Mint az előbbieken láttuk a sajtójog részletesebb, s – a magukra valamelyest adó államok mintájára – törvényi szinten szabályozni óhajtó tervezetének országgyűlési megtárgyalása, majd elfogadása elmaradt, elveszett a korszak politikai útvesztőjében. Helyette az igazságügyi tárca konfliktusokat áthidaló, a társhatóságok kritikai megjegyzéseit kompromisszumos

46 DÉR Ferenc: *I. Magyar sajtójogi jogszabályok, II. Sajtójogi irodalmi katalógus*. Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Budapesti Szervezete, 1974. 10–27.

47 MOL (24. lj.) 38–43. 529/1957. I.M. II./1.

48 Szembetűnő, hogy az egyébként általános és részletes indoklásra tagozódó textus csaknem valamennyi oldalon egy-egy Lenin idézettel, mint megkérdőjelezhetetlen tekintélyvel kívánta meggyőzni a döntéshozókat a sajtó szabályozásának jogfilozófiai háttéréről, s a normatív szöveg azzal való konzisztenciájáról.

49 Az 1848-as forradalmi hevületben alkotott sajtótörvény 45, míg 1914-es utóda 64 paragrafust tartalmazott.

50 MOL (24. lj.) 42. Mint láttuk, az egyeztetésben résztvevő társhatóságok részéről a tervezetnek e szakasza váltott ki erős kritikát.

módon kezelő, javaslatának megfelelően, a kormány 1959. május elsejei hatállyal rendeletet adott ki, amely a tárgy fontosságát egyáltalán nem tükrözte „szerény igényű” címében.⁵¹

„A sajtóval kapcsolatos egyes kérdésekről” szóló jogforrás több ponton, s lényegi elemeiben is különbözött az igazságügyi tárca 1957 utolsó hónapjaiban készre jelentett plánumától.

A szöveg vizsgálatakor az már első pillantásra is megállapítható, hogy a kormány szintű jogforrásban néhol lakonikusabban fogalmaztak, mint az „őstervezetben”, másutt meg éppen ellenkezőleg, kazuisztikus részletességgel intézkedtek, különösen, amikor korlátozásokat, rendészeti jellegű intézkedéseket óhajtottak intézményesíteni.⁵²

A legszembetűnőbb, hogy a nyomtatott sajtó működésének, s működtetésének rendelete részben-egészben elhagyta a törvényjavaslat – „Bevezető rendelkezések” c. fejezetben tárgyalt – alapelveit, amelyekről egyébiránt összefoglalóan elmondható, hogy azok lényegében nem vállaltak egyebet, mint a proletárdiktatúra sajtója feladatainak sorjázását.⁵³ Figyelemre méltó, bár egyáltalán nem csodálható, hogy a jogalkotó a véleménynyilvánítás szabadsága alkotmányos kötelemének említése, s az annak való megfelelés helyett,⁵⁴ sőt azt inkább figyelmen kívül hagyva, a korábbi jogi rendezés, vagyis az 1914-es törvény meghagyott vázának „idejétmúlt és nehezen áttekinthető voltával okadatolta a kormányrendelet kibocsátását.”⁵⁵

A hajdanvolt klasszikus jogállami alapelvek kötöttségeitől nem korlátozva, a kormány a felszabadulás előtti törvények, s rendeletek egyöntetű hatálytalanítása mellett⁵⁶ „a felszabadulás óta kibocsátott jogszabályok összefoglalásával és részbeni módosításával” – mint a rendelet és végrehajtási jogszabályainak későbbi méltatói hangsúlyozták – a „szocialista sajtó jog kialakítására” vállalkozott.⁵⁷ A hatalmat nyilvánvalóan politikai megfontolások és praktikus

51 BENÁRD Aurél: A sajtójog új szabályozása a gyakorlatban. *Állam és Igazgatás*, 1960/7. 449. A rendelet előkészítésében – csakúgy, mint azt a törvényjavaslat esetében láttuk – a munka oroszlánrészét Tímár István végezte el, s ő másutt a korszak kodifikációs mérlegét megvonva a sajtójogi szabályozást a nagy jogágak törvénykönyveivel egy sorban említi. TÍMÁR István: A kodifikáció kérdéseiről. *Állam és Igazgatás*, 1960. július, 402.

52 Ezekkel bizonyosan a demokratikus világ hivatalosságai kritikájának élet óhajtották tompítani. Megjegyzendő, hogy az aprólékos, s különösen a rendészet terén részletes, szabályozást tetézte a kormányrendelet végrehajtását szolgáló 4/1959./VI. M.M. számú rendelet. A két jogszabály egységes szövegbe foglalt szövegét l. DÉR i. m. (46. lj.) 10–27.

53 MOL (24. lj.) 38. A törvényjavaslat 1. §-a az alapelvek fogalmát definiálva rögzítette: „A sajtó feladata, hogy a szocializmus építésének szolgálatában a valóságnak megfelelően tájékoztassa az állampolgárokat, részt vegyen a békének, a szocialista haza függetlenségének, a népi demokrácia vívmányainak megőrzéséért és a népek közötti együttműködésnek a proletárnemzetköziség szellemében való továbbfejlesztéséért vívott harcban, a népi demokratikus államrend ellen irányuló támadások leleplezésében és visszaverésében, segítse a haladó tudomány és művészet fejlődését, előmozdítsa a dolgozók művelődését, tevékenyen közreműködjék a szocialista építés eredményeinek népszerűsítésében és továbbfejlesztésében, valamint a hibák feltárásában és kijavításában.” Megjegyzendő, hogy e gondolatok, ha némileg megtisztítva is a kor osztályharcos patoszától, de halványan visszaköszöntek a kormány 1047/1974. (IX.18.) számú határozatában, amelyben a Magyar Rádió és a Magyar Televízió tevékenységének kívánatos céljairól értekeztek. *Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye 2.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978. 815.

54 Hangsúlyozandó, hogy ez idő tájt alkotmány, illetve törvény még nem kötelezte a jogalkotót az alapjogok törvényben történő rendezésére. L. az ezzel ellentétes véleményt: *Medvetánc*, 1987/2. (Fordulat és reform) 117.

55 L. erre a rendelet preambulumát, s általános indoklását. DÉR i. m. (46. lj.) 10.

56 A jogalkotó egy csapásra a jogtörténet gazdag tárházába utalt négy korábbi törvényt, tizenöt kormány- s négy miniszteri rendeletet, valamint egy minisztertanácsi határozatot. *Törvények és Rendeletek Hivatalos gyűjteménye.* Budapest, 1960. 219.

57 BENÁRD i. m. (51. lj.) 449. A témában készült első tudományos igényű írás szerzője a frissen elfogadott jogforrást méltatva megállapította: „a szocialista jogrendszerekben ez az első kodifikációs jellegű kísérlet a mi társadalmi viszonyainknak megfelelő sajtójogi átfogó jogszabály kialakítására”.

szempontok vezérelték, s – bevallottan is – távol állt tőle a nyomtatott sajtó világának nagy ívű, hosszú időre szóló, átfogó jellegű rendezésének céltételezése.

A politikai utilitarizmus diktálta a sajtóengedélyezési rendszer körültekintően megfogalmazott és részletesen kibontott szabály-együttesét. Az 1938-ban megfogalmazott,⁵⁸ majd 1945-től tovább éltetett intézmény,⁵⁹ vagyis az, hogy a lapalapítás korábban is erősen korlátozott lehetősége megszűnt állampolgári alapjogként funkcionálni, a „kádári” jogalkotásban változatlanul jelen volt.⁶⁰ Az ’57-es sajtótörvény-tervezet hipokrita szabálya, amely szerint „az állampolgároknak az Alkotmánnyal összhangban álló tevékenységet kifejtő politikai, társadalmi és gazdasági szervezeteit megilleti az a jog, hogy céljaik megvalósítása érdekében sajtóval rendelkezzenek”,⁶¹ a normatívá tett szövegből teljességgel hiányzott. Ehelyett – ironikus módon – a rendelet 4. passzusa már azt hozta ország-világ tudomására, hogy magyar honban, a „szocialista demokrácia” nagyobb dicsőségére, „időszaki lapot kiadni és terjeszteni (...) csak engedély alapján szabad”.

Az új szabályozás markáns eltérést mutatott az engedélyező jogkör allokálásában is. Míg ugyanis a tervezet az időszaki lapok, illetve más sajtótermékek jogszerű indítása peremfeltevéleinek meghatározását minisztertanácsi rendeletre bízta, addig ’59-ben ezt a jogkört a kodifikátorok sokkal részletesebb módon definiálták.

A sajtótermékek differenciálásával az engedélyezés öt különböző szintjét, s ezzel együtt egy nehezen áttekinthető, s bonyolult fórumrendszerét alakították ki. A legjelentősebb kategóriaként a belföldi időszaki lapokról szóltak, s ezek engedélyező hatóságaként a Kormány Tájékoztatási Hivatalát jelölték meg, a Művelődésügyi Minisztérium – többek között – a könyvek, s más véleményformáló eszközök előállítását, s terjesztését engedélyezhette,⁶² de e téren jogkörrel ruházták fel a Közlekedés- és Postaügyi,⁶³ a Honvédelmi- és a Belügyminisztériumot⁶⁴ is. S azokról a sajtótermékekről, amelyekről az imént felsorolt négy szint egyikén sem dönthettek, külön passzusa szólt, mondván: „A fővárosi, a megyei, illetőleg a megyei jogú városi tanács vb. osztálya: minden egyéb engedélyezés alá eső sajtótermékre” adja ki a zöld jelzést.

A sajtóügyben intézkedő, s az ötvenhetes törvénytervezetet – ideiglenesen, de legalábbis hosszabb időre – kiváltani rendelt jogforrás fontos intézményként szabályozta újra a helyre-

58 L. erre: 1938. évi XVIII. törvénycikk Az állami rend megóvása végett szükséges sajtórendészeti rendelkezésekről. E jogforrás 9. paragrafusa időszaki lap alapítását, jellegének megváltoztatását miniszterelnöki engedélytől tette függővé. Ez alól csupán a már létező, s „naponkint megjelenő” időszaki orgánumok esetében tett kivételt. DULIN Elek: *A hatályos magyar sajtójog szabályai*. Budapest, Stádium RT., 1940–1942. 113.

59 11.290/1947. Korm. számú rendelet „a sajtótermékek és terjesztésük engedélyezésének ideiglenes rendezése tárgyában.” E jogforrás a sajtótermékek engedélyezésének jogát a tájékoztatásügyi miniszterhez telepítette, s a tárgyi hatályt kiterjesztette „a már megjelenő időszaki és nem időszaki” lapokra. *1947. év hatályos jogszabályai*. I. kötet. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1948. 147.

60 MOL (24. lj.) 38. A tervezet három bekezdésből álló 4. §-a, feljogosította a tudományos és művészeti szervezeteket, hogy „a haladó tudomány, illetőleg művészet fejlesztését szolgáló művek kiadásáról gondoskodjanak, s mi több lehetőséget adott az íróknak és újságíróknak saját szervezetek létrehozására „a dolgozó nép érdekeivel összhangban álló közös céljaik előmozdítására, a sajtó ügyének hatékonyabb szolgálatára.”

61 MOL (24. lj.) 38. 4. §.

62 E fórumon engedélyezték a röplapokat, grafikai és rajzos kiadványokat, a zeneműveket, valamint a filmeket és a hanglemezeket.

63 Itt adták ki „a postai értékes nyomtatványokra, bélyegkatalógusokra (bélyegárjegyzékre), bélyegismertetőkre” vonatkozó engedélyeket.

64 E tárcák „szervei által belső használatra kiadott oktatási, kiképzési vagy nevelési célokat szolgáló” sajtótermékek engedélyezése történt itt.

igazítási jogot. A korabeli jogirodalom, s a gyakorlati szakemberek sokasága a valótlanságokat publikáló sajtóorgánumokkal szembeni védelem eszközeként üdvözölték az idevágó passzusokat. A rendelet a „megváltozott viszonyoknak” megfelelően, s az igazságügy törvény tervezetével harmonizálva, ugyanakkor azt több ponton pontosítva, kiegészítve arra törekedett, hogy a közérdek mellett „az egyes állampolgár jogos érdekét” is⁶⁵ védelemben részesítse.⁶⁶ A kortársak vélekedése szerint közben megtörtént ennek az 1914 óta élő intézménynek „szocialista tartalommal való megtöltése” is.⁶⁷ Ám ha a sajtórendelet vonatkozó passzusait, akár csak futó pillantásra méltatva, a kései krónikás a második magyar, ám még mindig liberális-ként aposztrofált sajtótörvény 20–23. paragrafusával, valamint az ötvenhetes tervezet idevágó passzusával veti össze, a jelszavas kinyilatkoztatás igazolására kevés bizonyítékot talál.

6. Epilógus

A múlt század derekán, a forradalom leverését követő esztendőök forgatagában az állandóság megteremtésének igényével fellépő régi-új *establishment* számos fontos jogterület újraszabályozására tett – nem is eredménytelen – kísérletet. Elég itt csak jelzésszerűen a polgári- és büntetőjogi kodifikáció hosszú évtizedekig meghatározó törvénykönyveire utalni. Ugyanakkor a sajtó életviszonyainak hosszabb távú rendezésére irányuló törekvések mérlegének megvonásakor igencsak felemás kép bontakozik ki.

A törvénytervezetet helyettesítő kormányrendelet ugyanis adós maradt a véleményszabadság leghalványabb lehetőségének tételezésével, s a törvényjavaslat mégoly keretjellegű intézkedéseinek elhagyásával pedig a sajtórendészet,⁶⁸ s a sajtóbüntetőjog lehetőségeinek tárházat gazdagította. Mindezekből következett, hogy a „szocialista sajtójogi intézmények kialakításának” kísérlete – még a kortársi vállaltan pártos vélemények szerint is – csak részben bizonyult sikeresnek”, s az a rendeleti szabályozási szintre kárhoztatott kora-kádári időszak sajtójogát „lényegében (...) átmeneti állapotban” hagyta.⁶⁹

65 BENÁRD i. m. (51. lj.) 452.

66 MOL (24. lj.) 46. A javaslat indoklása a helyreigazítási jog rendeltetéséről szólván hangsúlyozta: „Amennyiben a közlemény a valóságot nem híven tükrözi vissza, a jog erejével kell biztosítékot teremteni ahhoz, hogy a valótlan közleményt a valóságnak megfelelően helyreigazítsák.”

67 BENÁRD i. m. (51. lj.) 452.

68 Uo.

69 Megjegyzendő, hogy a törvényi szabályozás elmaradását a korabeli irodalomban óvatos kritika tárgyává egyedül Ficzer Lajos tette. „Emellett az a tény, hogy sajtójogi intézményeink általában ma sem törvényi, hanem rendeleti szinten kaptak szabályozást, valamint a rendeleteknek nagy száma is azt jelzi, hogy sajtójogunk lényegében ma is az átmeneti állapotban van.” FICZERE (1964) i. m. (1. lj.) 620.

A „szocialista sajtószabadság” vitái Magyarországon Sztálin halálától Helsinkig (1953–1975)

TAKÁCS RÓBERT*

1. A sajtószabadság eltérő értelmezései

„A sajtószabadság csak azok számára garantált, akik laptulajdonosok” – hangzik Liebling törvénye, amelyet Abbott Joseph Liebling (1904–1963) amerikai újságíró fogalmazott meg a *New Yorker* magazin hasábjain.¹ A nagyon hasonló véleményt közléte nyugatnémet publicista Paul Sethe (1901–1967) kijelentése az NDK propaganda kedvelt idézetévé vált: „A sajtószabadság 200 ember azon szabadsága, hogy véleményüket terjesszék”.²

Mindebből nem az következik, hogy a fent említett újságírók a sajtószabadság ellenfelei lettek volna, hanem az, hogy a sajtószabadságnak különböző tradíciói és megközelítései voltak és vannak. A sajtószabadság kérdésével foglalkozó munkák legtöbbször a 17. századi Angliáig – jellemzően Milton *Areopagiticájához* kanyarodnak vissza. Ám a sajtószabadság egy évszázaddal később, egy olyan korban vált hívo szóvá, amikor a polgárság részt kért magának a jogokból és a hatalomból. Ez a folyamat – és végpontján a sajtószabadság alkotmányos rögzítése – alapozta meg azt a *mainstream* liberális felfogást, amely a sajtót negyedik rendként, negyedik hatalmi ágként, öröktyaként határozta meg. A sajtószabadságot féltették a hatalom birtokosaitól – mint Jeremy Bentham – vagy a többség zsarnokságától – mint John Stuart Mill – ám e hagyományban közös, hogy a sajtószabadságot mint a sajtó szabadságát értelmezik, ellenőrzéstől, korlátoktól való mentességként és nem valamihez való jogként, mint egy másik – Spinozától és Kanttól az ifjú Marxon át egészen Habermasig és a MacBride-jelentésig ívelő – hagyomány. Ez utóbbi az egyének kommunikációs szabadságaként tekint a sajtószabadságra.³

A kapitalista gazdaság mintájára elképzelt nyilvánosságot, a szabad vállalkozásként működő sajtót – mint a gondolatok szabad piacterét – sokan a sajtószabadság elegendő biztosítékának vélték és vélik, azaz azt negatív szabadságként, a beavatkozás tilalmával azonosították. Mindeközben a 19. század végére az újságok a gondolkodó emberek vitateréből hírgyarak termékeit ontó tömegmédiákká váltak. E lapok tulajdonosai – és szerkesztői – szemében az olvasótábor nem racionálisan okoskodó polgárok voltak, hanem fogyasztók, akiknek minél szélesebb tömegét kell megszólítani.⁴ A lapok nem egy ideális környezetben, hanem adott társadalmi, gazdasági és politikai közegben működnek, ami azt eredményezi, hogy működésük során nem képesek saját gazdasági és intézményi érdekeik elé helyezni a község mint politikai közösség sokoldalú információkkal való ellátását, közéleti és egyéni

* Tudományos munkatárs, Politikatörténeti Intézet. E-mail: takrobi@yahoo.com.

1 A. J. LIEBLING: Do You Belong in Journalism? *The New Yorker*, 1960. május 14.

2 *Der Spiegel*, 1965. május 5.

3 L. erről: Slavko SPLICHAL: *Principles of Publicity and Press Freedom*. Lanham–Boulder–New York–Oxford, Rowman & Littlefield Publishers, 2002.

4 L. Habermas korai nyilvánosságelméletét: Jürgen HABERMAS: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Budapest, Gondolat, 1971.

döntéseik meghozatalának segítségét. A sok kritika és szembenézés közül a legismertebb a Robert Hutchins professzor által vezetett Sajtószabadság Bizottság 1947-es jelentése, amely megalapozta a média társadalmi felelősségének elméletét.⁵ Jellemző, hogy megjelenésekor a koalíciós pártokhoz kötődő hazai napilapok közül egyedül a Kis Újság mutatta be olvasóinak a bizottság jelentését.⁶

A fentiek mellett ekkor létezett a sajtószabadságnak egy további – ún. lenini – hagyománya, amelynek elveire épülő sajtórendszert Siebert, Peterson és Schramm 1956-ban megjelent médiaelméleti alapvetése szovjet iskolának nevezett.⁷

A Hutchins-jelentéssel egy évben, 1947-ben jelent meg magyarul David Joszifovics Zaslavszkij (1880–1965) szovjet publicista *A sajtó szabadságáról és felelősségéről* című rövid, mindössze 11 oldalas tanulmánya a Szikra Könyvkiadó gondozásában. Az esszé a szovjet és a polgári sajtó összehasonlításán alapult üzenete – az akkor még plurális, többpárti, a lapkiadás jogát ugyanakkor 1945 után a pártoknak, egyesületeknek, intézményi szereplőknek fenntartó – tehát az ún. európai iskolához sorolható – magyar nyilvánosságban egyértelmű. A többpárti-vitatkozó, illetve üzleti vállalkozásként kiadott sajtó helyett egy új, kívánatos modellt vázol fel – egyelőre a kommunista párt tagjai számára.

Zaslavszkij alaptézise, hogy a sajtóval kapcsolatban a 20. század közepén nem az az igazi kérdés, ellenőrzik-e a szerkesztőségek munkáját, hanem hogy az ellenőrzést ki gyakorolja. Hiszen – érvel – a kapitalista rendszerben a sajtó éppolyan vállalkozás, mint bármilyen más gyár, ahol a tulajdonos, általánosan a tőke – a kiadók mögött álló bankok, üzleti érdekeltségek, hirdető vállalatok – szabják meg a működés feltételeit. A szovjet rendszerben viszont társadalmi ellenőrzés valósul meg: a párt, a kormány, a szakszervezetek, tudományos, kulturális egyesületek, szövetkezetek – a szerző szavaival: a nép – felügyelik a sajtó munkáját. Vagyis csakis ez utóbbi tekinthető szabad sajtónak.

A fentiek következménye az ún. polgári sajtó „szigorú munkamegosztással, megszabott feladatokkal [működik], melyek közül az első, a legszentebb az, hogy – nyereséget hozzon a kiadó számára”. A fő szempont tehát a profit, amelynek minden egyéb funkció alárendelődik. A nyugati sajtóviszonyok kritikájában jócskán támaszkodik neves – a koruk sajtóviszonyait jól ismerő – baloldali értelmiségiekre, akik hazájuk nyilvánosságát élesen, de megalapozottan bírálták. Utal például Upton Sinclair oroszul Aranylánc címmel megjelent irodalomtörténetére,⁸ amely az ókortól a 20. századig 85 szerző műveit vizsgálva amellet érvel, hogy a művészet minduntalan a gazdagok és hatalmasok érdekeinek szolgálatába szegődik. Idézi John Swinton, a *New York Times* 1860-as évekbeli főszerkesztőjét, aki az 1880-as években indulatosan fakadt ki szerkesztőtársai ellen, miszerint képmutatás a sajtó függetlenségében hinni, hiszen aki a valódi véleményét akarja megfogalmazni, az vagy meg sem tudja jelenteni, vagy rögvest állás nélkül marad.⁹

5 Michael KUNCZIK: A demokratikus újságírás. *Médiakutató*, 2001/nyár. 7–21. A bizottság jelentése: The Commission on Freedom of the Press: *A Free and Responsible Press*. University of Chicago Press, 1947.

6 Amerikai vita a sajtó szabadságáról és a kinövésekről. *Kis Újság*, 1947. július 6.

7 Friedrich S. SIEBERT – Theodore PETERSON – Wilbur SCHRAMM: *Four Theories of the Press*. Urbana, University of Illinois Press, 1956.

8 A mű eredetije: Upton SINCLAIR: *Mammonart*. San Diego, Simon Publications, 1925. A könyv második fejezetének címe Zaslavszkijéhoz nagyon hasonló kérdést vet fel: „Ki birtokolja a művészeket?” (Who Owns the Artists?).

9 John Swinton (1829–1901) skót származású amerikai szerkesztő-újságíró legendássá vált beszéde online is olvasható: http://en.wikiquote.org/wiki/John_Swinton

A szovjet sajtó viszont nincs kiszolgáltatva sem a nyereségnek, sem szűk csoportok érdekeinek. Így – húzza alá Zaszlavszkij – a Szovjetunióban az újságíró nem kerülhet szembe a közvéleménnyel: „mindent megírnak ők, amit akarnak, és ugyanazt akarják, amit az egész nép akar.” Ám amennyire komolyan vehetők a nyugati sajtószabadságot érintő kritikái, olyannyira gyenge lábakon állnak a szovjet sajtószabadságot alátámasztó érvei: a legutóbbi négy választás alkalmával a „sajtó egy lélekkel támogatta a kommunisták és pártunkívüliek blokkjának jelöltjeit. Ezeket a jelölteket egyhangúlag választották meg.” A következtetés: a sajtó és a nép a legnagyobb összhangban áll.¹⁰

2. Sajtószabadság-viták az 1956-os forradalom előtt

1948-tól kezdődően Magyarországon is kiépült az egypárti sajtó, a más pártokhoz tartozó orgánumokat átszervezték, megszüntették. Államosították a nagy – majd 1949-ben a kisebb – lap- és könyvkiadókat, nyomdákat.¹¹ Az 1949-ben elfogadott alkotmány kimondta a sajtó szabadságát – a következő formulával: „A Magyar Népköztársaság a dolgozók érdekeinek megfelelően biztosítja a szólásszabadságot, a sajtószabadságot, a gyülekezési szabadságot.” Az 55. § 2. bekezdése emellett azt is garantálta, hogy az állam biztosítja a dolgozók számára az ehhez szükséges forrásokat.

A sajtó szabadsága ezzel az Magyar Dolgozók Pártja (MDP) vezetése számára befejezett tény, elért vívmány lett, amelyet 1954 őszéig nem ért komoly kihívás. A sajtószabadság kapcsán elegendő ideológiai alátámasztásnak számított néhány mereven értelmezett Lenin, illetve Sztálin idézet. Ráadásul mindez elszakadt attól a konkrét történelmi szituációtól és a bolsevik párton belüli vitáktól, amelyekben azok elhangoztak. Korántsem volt mindegy például, hogy Lenin egy-egy kijelentése 1917 novembere előtről származott, vagy későbből, amikor pártja a hatalmat nem ostromolta, hanem védelmezte.

Lenintől elsősorban a sajtó – az 1956 utáni évtizedekben is sokat emlegetett – hármas funkcióját vették át. A kollektív agitátor, kollektív propagandista és kollektív szervező formula a párt és az újságíró cselekvési egységét és pártnak alárendelt tevékenységét foglalta keretbe. Az újságíró politikus, aki a párt – vezető pártszervek által kijelölt – céljait szolgálja. A leggyakrabban elhangzó Sztálin-idézet a következő volt:

„Jó nyomdák, jó szerkesztőségek nélkül, a munkásosztály nyílt szervezetei nélkül, a legszűkebbektől a legszélesebb körűekig, amelyek a munkásosztály millióit ölelik fel, a legszélesebb körű szabadság nélkül – nincs sajtószabadság. Nézzék meg a Szovjetunióban fennálló életviszonyokat, járják be a munkáskerületeket, és meg fogják érteni, hogy a legjobb nyomdák, a legjobb szerkesztőségek, egész papírgyárak, a sajtóhoz szükséges egész festékgyárak, a gyűlések számára hatalmas paloták – mindez és sok más, ami a munkásosztály sajtószabadságához szükséges, teljes egészében és maradéktalanul a munkásosztály és a dolgozó tömegek tulajdonában van. Ezt nevezik nálunk a munkásosztály sajtószabadságának. Nálunk a burzsoázia számára nincs sajtószabadság!”¹²

10 D. ZASZLAVSZKIJ: *A sajtó szabadságáról és felelősségéről*. Budapest, Szikra, 1947.

11 L. KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Budapest, Balassi, 1997. 86–87.

12 Idézi VADÁSZ Ferenc: Néhány megjegyzés a sajtószabadságról. *Magyar Sajtó*, 1955/4. 151–152. Az eredeti idézet forrása: *Sztálin Művei. 10. kötet*. Beszélgetés a külföldi munkásküldöttekkel. Budapest, Szikra, 1952.

Az MDP 1954. évi októberi határozata után azonban – élén a Központi Vezetőség (KV) központi lapjával, a *Szabad Néppel* –, fellázadtak a fővárosi szerkesztőségek. Ez jelentette az első valódi alulról jövő támadást a sztálini sajtóstruktúra ellen.¹³ A *Szabad Nép* szerkesztőségében csak egyetlen újságíró, Kövesi Endre fogalmazott úgy, hogy „az állami szervektől független lelkiismerete lehet az államnak a sajtó”.¹⁴ Ám azzal a „lázadás” hangadói is egyetértettek, hogy a sajtó egyfajta belső biztosíték kell legyen, hogy a párt ne térjen le a választott útról. Tehát szerepkészletébe beletartozik a hatalom ellenőrzése, és nem szorítkozhat annak feltétel nélküli kiszolgáltatására.¹⁵

Az 1954–1955 fordulóján kezdődő, a szerkesztőségbeli véleményvezérek elbocsátásával, áthelyezésével járó visszarendeződés nyomán elfojtott viták nagy erővel törtek fel újra a XX. kongresszus után, 1956 nyarán – kiváltképp a Petőfi-kör június végi sajtóvitáján.¹⁶ Ekkor az 1955-től megjelenő *Magyar Sajtó* is fórumot biztosított a sajtó szerepéről, megújulásáról szóló vitának, amelynek során a sajtószabadság kapcsán kétfajta megközelítés bontakozott ki. A megszólalók többsége a sajtószabadság attribútumait boncolgatta, azokat a tényezőket kereste, amelyek megvalósítása (vagy kiszélesítése, megjavítása) révén az ún. szocialista sajtó valóban szabad(abbá), demokratikus(abbá) válik. A másik, csak néhányak által képviselt vonal azzal az újfajta igénnyel állt elő, hogy nem elegendő a mindent jobban jelszava, nem elég meghaladni a „személyi kultusz hibáit”, azaz a nyilvánosság desztalinizálása, a sajtószabadság elméleti újragondolására van szükség.

Utóbbiak közül a legjelentősebb esszé Novobáczky Sándor, a *Szabad Nép* volt külpolitikai rovatvezetőjének a nevéhez fűződik.¹⁷ Novobáczky szerint ráadásul a sajtószabadság kérdése nélkül az ún. „szocialista demokratizmus” sem értelmezhető, vagyis szoros kapcsolatot tételzett fel a demokrácia állapota és a sajtó helyzete között. A fentebb már bemutatott „klasszikus” Sztálin idézettel Leninnek a Komintern első, 1919 márciusában tartott kongresszusán elmondott beszédét állította szembe. Itt Lenin így fogalmazott:

„Ahhoz, hogy kivívjuk az igazi egyenlőséget és az igazi demokráciát a dolgozók, a munkások és a parasztok számára, előbb meg kell fosztani a tőkéseket attól a lehetőségtől, hogy felbéreljék az írókat, megvásárolják a kiadókat és megvesztegessék az újságokat, ehhez pedig le kell rázni a tőke jármát, meg kell dönteni a kizsákmányolókat, el kell nyomni ellenállásukat.”

Novobáczky ebből azt a következtetést vonta le, hogy míg Sztálinnál a lapkészítés erőforrásainak államosítása elegendő feltételként szerepel, Leninnél mindez csak szükséges, de nem

13 A pártvezetés legfelsőbb szintjének megosztottságából már következett több, szintén 1954-ben megvalósuló lépés, ami kikezdte a sztálini struktúrát. A két legfontosabb intézkedés: a Tájékoztatói Hivatal felállítás, amely egy a pártközponttal rivalizáló informálási-irányítási láncot teremtett, illetve a *Magyar Nemzet* Hazafias Népfőfront lapjaként való kiadása.

14 Jegyzőkönyv a *Szabad Nép* szerkesztősége pártszervezete 1954. október 22-, 23- és 25-i taggyűléséről. MOL M – KS 276. f. 89/206. ő. e.

15 A vitáról bővebben: TAKÁCS Róbert: Újságírói szerepfelfogások 1954 és 1956 között Magyarországon. *Médiakutató*, 2006/tél. 7–24.

16 A sajtóvíta jegyzőkönyve hozzáférhető: HEGEDŰS B. András – RAINER M. János (szerk.): *A Petőfi-kör vitái. Partizántalálkozó – Sajtóvíta*. Budapest, 1956-os Intézet–Múzsák, 1991.

17 A cikk megjelenésekor – a *Fogaskerek* című üzemi lapnál kényszerűen eltöltött egy év után – a szerző már a *Magyar Nemzet* munkatársa volt. – NOVOBÁ CZKY Sándor: Gondolatok a sajtószabadságról. *Magyar Sajtó*, 1956/8. 346–349.

elégséges feltétele a valódi demokráciának és sajtószabadságnak. A Lenin-idézetet ugyanis az újságíró folytatta:

„Az a rend hozza meg az igazi szabadságot és egyenlőséget, amelyet a kommunisták építenek, és amelyben nem lehet meggazdagodni mások rovására, amelyben nem lesz meg az objektív lehetősége annak, hogy a saját, akár közvetlenül, akár közvetve a pénz hatalmának alávéssék és amelyben nem lesz akadálya annak, hogy (...) minden dolgozónak (vagy bármely létszámú dolgozócsoporthoz) egyenlő joga legyen a köz nyomdának és a köz papírkészletének felhasználására, s hogy ezt a jogot meg is valósítsa.”

Tehát Novobáczy szerint addig nem megoldott a sajtó szabadsága, amíg végeredményben nem biztosított a lapalapítás egyfajta szabadsága, hiszen a köztulajdonban lévő nyomdák, papírkészletek használata ezt jelenti. Mindez – bár erre nem utal – összhangban állt volna az alkotmány sajtószabadságról szóló 55. §-ának (2) bekezdésével.

Hasonló követeléssel állt elő Hartai László is, aki önkritikusan leírta, hogy a Népművelési Minisztérium Tájékoztatói Főosztályának élén – 1947–1948-ban – maga is hozzájárult a sajtószabadság felszámolásához. A bíráló – de akár a lapalapítás – szabadsága is levezethető abból a követelményből, miszerint: a „történelem fejlődésének logikája azt kívánja, hogy a sajtószabadság nagyobb és teljesebb legyen az uralomra jutott osztály tagjai számára a népi demokráciában, mint a tőkésnek a kapitalizmusban.”¹⁸

Ugyanakkor a gyakorlati megvalósítást Novobáczy sem a tényleges pluralizmus irányában képzelte el, ami összhangban állt a Sztálin által is megfogalmazott kitételrel, hogy a szocializmussal szemben álló erők és eszmék számára nem biztosítható a sajtószabadság. Minden valószínűség szerint a hozzászólók előtt is ismeretlen volt a Lenin és a bolsevik párt baloldali belső ellenzékéhez tartozó Mjasznyikov¹⁹ közti vita, amelynek egy dokumentuma, Lenin 1921. augusztusi levele a *Lenin Összes Művei* 44. kötetében „megbújva” 1975-ben jelent meg magyarul. Ebben Lenin „a monarchistáktól az anarchistákig” terjedő sajtószabadságot követelő permi pártvezetőnek kifejti, hogy a kérdést a hatalom felől kell értelmezni. E kontextusban a sajtószabadság univerzális jelszava egyet jelentene a proletárállam megdöntésében érdekelt erőknek biztosított szervezkedési szabadsággal, ami az erőviszonyok ismeretében a szovjetállam bukását eredményezné.²⁰ Mjasznyikov ugyanakkor a sajtószabadságtól – az 1954–1956-os időszak elégedetlenségéhez hasonlóan – az elharapózó párt- és állami bürokrácia kontrollálását, továbbá – ami az 1956-os vitákban már nem kapott hangsúlyt – az eredeti, forradalom előtti eszmék megvalósításának elősegítését, kikényszerítését várta. (Később Mjasznyikov is már csak a baloldali irányzatok sajtószabadságáról beszélt.)²¹

Visszatérve Novobáczyhoz: úgy ítélte, az hogy a hatalom a kommunista párt kezében van, elegendő biztosítékot jelent, és a sztálinista-rákossista gyakorlatot a vitatkozó-bíráló sajtó

18 HARTAI László: Megjegyzések a sajtószabadság kérdéséhez. *Magyar Sajtó*, 1956/10. 440–443.

19 Gavril Mjasznyikov (1889–1946) életéről és vitáiról bővebben: Paul AVRICH: Bolshevik Opposition to Lenin: G. T. Miasnikov and the Workers' Group. *Russian Review*, 1984/1. 1–29.

20 „A »sajtószabadság« a valóságban azt jelentené, hogy a nemzetközi burzsoázia nyomban megvásárolja a katedet, eszer és mensevik írók százait és ezreit és megszervezi propagandájukat, ellenünk vívandó harcukat.” *Lenin Összes Művei*. Budapest, Kossuth, 1975. 74.

21 KONOK Péter: „... a kommunizmus gyermekbetegsége”? *Baloldali radikalizmusok a 20. században*. Budapest, Napvilág, 2006. 151–154.

buktatóinál negatívabbnak látta: „a visszaélés a sajtószabadsággal semmivel sem jelent nagyobb veszélyt számunkra, mint a sajtószabadság hiánya vagy korlátozottsága”. Az igazi veszélyt ugyanis – húzta alá – nem a sajtó bírálata jelenti, hanem azok a problémák, amelyeket a sajtó – jogosan – megbírál(na). Mindez a következőképpen festett volna a pártirányítás szempontjából: a párt tulajdonából kikerült lapok esetében természetesen megmaradt volna a közvetlen pártirányítás, míg a nem pártlapok esetében a lapgazdát jellemző „sajátos arculattal” szerkesztették volna, betartva a törvényeket, de akár a párt egyes intézkedéseit is vitatva.

Novobáczky írására Losonczy Géza reagált.²² Losonczy nem vitatta, inkább kiegészítette a szerkesztőtársa által elmondottakat. Vagyis megerősítette, hogy a szerkesztőségek, nyomdák, a papírkészletek állami kézbe vétele fontos, de nem megfelelő garancia: önmagában – az 1949 utáni évek bizonyították – nem vezet sajtószabadsághoz. Losonczy elsősorban a sajtó pártirányításának központosított, bürokratikus gyakorlatát vette célba: „a sajtóirányítás olyan rendszerét alakítottuk ki, amely lehetetlenné tett minden kritikai jellegű sajtómunkát, ha valaki – és ez nemcsak feltételezetten volt így – lelkiismerete parancsára nem akarta volna a rosszat, a nép és a párt szempontjából károsat is dicsérni”. A megoldást tehát elsősorban egy olyan irányítási rend kidolgozásában kereste, amely elősegíti azt, hogy a sajtó betöltse hivatását – amelyhez a káros jelenségek bírálata mellett határozottan hozzájárult a közönség informálását is: „Szakítani kell azzal a nézettel is, amely szerint az olvasók hú, tárgyilagos tájékoztatása a sajtónak egyáltalán nem valami alapvető, a szocialista sajtó lényegéből fakadó kötelessége, hanem olyasvalami, amin bármikor túltehetjük magunkat”. Főleg az 1955-ös tapasztalatok alapján ugyanakkor nagyon hangsúlyosan szerepel az a követelmény is, hogy valamiféleképp biztosítani kell, hogy a sajtó a hatalom kiszolgálója helyett egyfajta ellensúlya lehessen, azaz „felléphessen és harcolhasson minden olyasmi ellen, ami káros a nép, a párt, a szocializmus szempontjából”.

A nagyszámú hozzászóló azonban inkább azt kereste, milyen tényezők megjavítása, kiszélesítése vezet el a sajtó szabadabb működéséhez. Az egyik legfontosabb követelmény tartalmi volt: az újságok adjanak teljes, hiteles tájékoztatást. „Az állam akkor erős, ha polgárai mindenről tájékozva vannak” – idézte Lenint Mocsár Gábor, aki több társához hasonlóan abból indult ki, hogy a korábbi évek megmutatták a titkolózás, a gondosan megszürt tájékoztatás csődjét.²³ Mindez sűrűn összekapcsolódott egy markáns jelszóval, az igazság kimondásának hirdetésével. Az újságíró hivatása az igazsághoz kapcsolódik, értelmezte át az addig a párt szolgálataként rögzített szerepet Gombó Pál: „a termékeny igazságot feltárni, mellette kitarítani, küzdeni érte, elterjeszteni tehát hivatás”.²⁴

Sokan keresték a megoldást a párt és a sajtó közti viszony új alapokra helyezésében. Majd mindannyian a szerkesztőségek nagyobb önállóságának, az irányítás parancsuralmi jellegének oldását várták el. A helyes, korszerű pártirányítás „nem igényli, hogy szinte napról napra utasítgatással tereljük »jobb útra« a lapokat” – köszön vissza számos, a MÚOSZ október végére tervezett kongresszusára is tekintő írásban.²⁵ E megszólalók szerették volna decentralizálni az irányítást, és ennek jegyében a pártközpont helyett más aktorokat kerestek. Gárdos például a szerkesztőbizottságokat tekintette a legalkalmasabbnak, vagyis nagykorúsítani kell

22 LOSONCZY Géza: A sajtószabadságról. *Magyar Sajtó*, 1956/9. 391–394.

23 MOCSÁR Gábor: A lenini normák. *Magyar Sajtó*, 1956/5. 196–199.

24 GOMBÓ Pál: Mit akarunk mi újságírók? *Magyar Sajtó*, 1956/9. 385–391.

25 GÁRDOS Miklós: Sajtónk július után. *Magyar Sajtó*, 1956/10. 436–440.

az újságírókat, és a szerkesztőkre bízni a felelősséggel járó döntéseket is. Máté György a szakmai és a politikai irányítást úgy látta elválaszthatónak, ha a pártközpont az elvi útmutatásra szorítkozik, míg a mindennapi pártirányítás megvalósítását az újságíró-szövetségre bízta volna.²⁶ Egy másik markáns irányt képviseltek azok, akik az egyes, szerkesztőségekben dolgozó kommunisták kulcsszerepét vallották. Surányi Péter ugyancsak Leninre hivatkozott, mikor kifejtette, az utasítások rendszerét csak úgy lehet kikerülni, ha a párt álláspontját az egyes lapoknál az ott dolgozó kommunisták érvényesítik, méghozzá meggyőző érvek, szellemi fölényük, tekintélyük révén. Mint mondta, a szerkesztők szilárd marxista-leninista álláspontja legalább olyan erős garanciát jelent a lap irányvonalára nézve, mint például a nagy amerikai lapoknál a tulajdonosok érdekei.²⁷

A vitában a decentralizáció egyéb aspektusai is felmerültek – így a *Szabad Nép*, illetve a pártsajtó központi szerepének, és főképp az azzal járó megkötöttségeknek az oldása. Várkonyi Margit azt róta fel, hogy az alacsonyabb szintű lapok felfelé tekintenek, nem mernek olyan kérdéseket érinteni, amellyel az országos lapok, elsősorban a *Szabad Nép* még nem foglalkozott: „jaj, csak ne írjunk erről a kérdésről, elvtársak. A központi lapok vagy a *Szabad Nép* még nem foglaltak állást!” – jellemezte az uralkodó szemléletet.²⁸ Mocsár Gábor pedig azt fejtette ki, hogy a 700 ezres *Szabad Nép* és a teljes egészében párttulajdonú vidéki napisajtó olyan, mintha nem is cenzúráznák őket, hanem maguk a cenzorok szerkesztenék azokat. Nincs lehetőségük a közvéleményt élénken foglalkoztató kérdések felvetésére, nem ezekben jelennek meg a kényes ügyek, leleplezések. A pártlapoknak „a mozgalom uszályában» kell haladniuk – csak a lezárt, megfogalmazott, szentesített álláspontokat képviselhetik, illetve támaszthatják alá”.²⁹ Kis Tamás az MTI központi helyzetét, külpolitikai hírmonopóliumát vette célba. Egyrészt bírálta az MTI szűrő, az információkat kilúgozó hírszerkesztési gyakorlatát, a Párizsban 30 frankért megvásárolható hírek bizalmas kiadványokba száműzését. Másrészt a lengyel és jugoszláv gyakorlat átvételét ajánlotta. Azt, hogy több lengyel szerkesztőség már közvetlenül megkapja néhány nagy hírügynökség anyagait, illetve azt, hogy Jugoszláviában a TANJUG mellett megalakult egy másik, JUGOPRESS nevű iroda,³⁰ amely rövid idő alatt eleven, a lapokat színessé tevő szenzációkat sem megvető hírszolgálatot biztosít.³¹ Barabás Tamás egy harmadik utat javasolt a szerkesztőségek autonómiájának növelésére: anyagi önállóságuk növelését, pénzügyi ösztönzésüket.³²

A sajtóról folyó vita keretében megjelent hozzászólásokból kirajzolódott azon kritériumok listája, amelyet az újságírók a sajtószabadság fontos feltételének tartottak, vagyis meglétüket, fokukat a sajtószabadság indikátorainak látták.

Az egyik ilyen „hagyományos”, de nem vitatott tényező a lapok példányszáma volt. A Grebnyev írása például büszkén hirdette, hogy a Szovjetunióban 9000 felett jára – 119 nyelven

26 MÁTÉ György: Gondolatok a pártirányításról. *Magyar Sajtó*, 1956/9. 398–399.

27 SURÁNYI Péter: Mi a szerepe az újságírásnak a demokratizmus fejlesztésében. *Magyar Sajtó*, 1956/10. 458–461.

28 VÁRKONYI Margit: A merészebb hangért. *Magyar Sajtó*, 1956/6. 280–281.

29 MOCSÁR Gábor: A párt lapjai és a sajtószabadság. *Magyar Sajtó*, 1956/10. 450–453.

30 Az 1951-ben alapított hírügynökség csak rövid ideig, 1958-ig kapta azt a szerepet, hogy konkurenciát támaszson a TANJUG-nak. L. Michael SCHNEDHUBER: *Die Entwicklung der Medien in Kroatien nach 1990*. Graz, 2008. Forrás: http://ema2.uni-graz.at:8090/livelinkdav2/nodes/272307/Schnedhuber_Michael%2004.02.2009.pdf

31 Kis Tamás: Cenzúrahivatal – vagy hírügynökség? *Magyar Sajtó*, 1956/10. 464–465.

32 BARABÁS Tamás: Két javaslat: folyóiratunkról és egyes lapok önállóságának fokozásáról. *Magyar Sajtó*, 1956/9. 370–371.

megjelenő – időszaki kiadványok száma.³³ Mihályfi Ernő 1955. márciusi ünnepi köszöntője is annak jelentőségét húzza alá, hogy a lapok immár minden társadalmi réteget, minden eddiginél nagyobb példányszámban érnek el: „hatalmas népszavazás ez az új típusú, a népet nevelő, a szocializmus építését szolgáló sajtó mellett” – állapította meg egyúttal.³⁴ Ugyanezt a mennyiségi vonalat képviselte a lapok tömegkapcsolatainak a levelezési rovatok forgalmán alapuló megítélése. A Rákosi-korszakban nagy hangsúlyt fektettek a szovjet típusú levelezőmozgalom meghonosítására, munkáslevelezők kinevelésére, megszervezésére.³⁵

A többi kritérium a sztálinista gyakorlattól való eltávolodás jegyében fogalmazódott meg:

- A bírálat szabadságának kiterjesztése – a sajtó ne térjen ki a kényes kérdések elől, ne takargassa a hibákat, hanem azok feltárásával járuljon hozzá a problémák kiküszöböléséhez.
- A viták ösztönzése – a sajtó szerepe nem korlátozódhat a felsőbb határozatok „levitelére”, hanem a problémák, megoldásra érett kérdések tárgyalásával maga is elősegítheti az útkezesést. Ennek keretében az újságírók megilleti a tévedés joga, feltéve, ha a rendszer alapjait tiszteletben tartja.
- Uniformizáltság meghaladása – a lapok egyformasága nem cél, hanem a „torzulások” következménye volt; az egyes lapok alakítsák ki a saját profiljuknak megfelelő szerkesztési gyakorlatot és stílust.
- Az újságírók és a közönség tájékoztatása – a titkolózás abszurd helyzeteket teremt (nem jelennek meg hazai balesetekről, az egész város által suttogott bűnügyek; a sajtó olyan állításokat cáfol, amelyek meg sem jelentek), nem segíti elő a párt politikájával való azonosulást, sokkal inkább bizalmatlanságot eredményez. A közügyekről és a mindennapi élet eseményeiről be kell számolni, aminek előfeltétele, hogy az újságírók is kellőképp be legyenek avatva a politikai intézmények munkájába.

Az 1956-os forradalmat megelőző hónapok sajtóval kapcsolatos vitáiban közös volt, hogy a megszólalók – még azok is, akik felvetették a sajtószabadság elveinek újragondolását – megmaradtak az egypárti keretek között. A sajtószabadságot a demokráciával (demokratizmussal) szorosan összefüggő fogalomként tárgyalták, de nem kötötték sem a pluralizmus valamilyen formájához, sem a magántulajdon szabadságához. Az ún. kapitalista vagy „polgári” sajtószabadság nem lett példakép, bár annak kritikája csak az 1955-ös visszarendeződés idején kapott hangsúlyt.³⁶

1956 októberének végén, novemberének elején szűk két hét alatt nem bontakozhatott ki a sajtó rendszerváltásának folyamata. Alakultak új szerkesztőségek és újjáéledtek régebbi, pártokhoz kötődő lapok; bár a kormány igyekezett kézben tartani, bizonytalan volt, milyen irányítási rend alakul ki a Magyar Rádiónál, az MTI-nél. A forradalom levezését követően a Kádár-kormány azzal találta szemben magát, hogy a magyar újságírók, illetve az őket képviselő MÚOSZ fenntartotta korábbi, forradalom előtti követeléseinek jelentős részét.

33 A. GREBNEYEV: A szovjet sajtó: kilencezer újság és folyóirat. *Magyar Sajtó*, 1955/5. 218–219.

34 MIHÁLYFI Ernő: Születésnapra. *Magyar Sajtó*, 1955/3. 97–99.

35 L. erről: PAJOR Emília: A „Szabad Nép Postájából”: A diktatúra korszakának olvasói levelei. *Adsumus IX*. Forrás: http://honlap.eotvos.elte.hu/uploads/documents/kiadvanyok/adsumus%20ix/pajor_emilia.pdf

36 L. Kis Tamás: A Fleet Street merénylete a *Daily Worker* ellen. *Magyar Sajtó*, 1955/10. 468–471.; FRANK László: John I. Powell. *Magyar Sajtó*, 1955/10. 472.

„Beszéltem az újságírókkal. Azok vitatkoztak, hogy több szabadságot, meg hogy bírálni lehessen. Mondtam nekik: nem jó munkamegosztás ez. Micsoda dolog az, hogy a kormánynak csak az a feladata, hogy hibákat kövessen el, s az újságírónak az a feladata, hogy ezt megírja. Én erre nem akarok életfogytiglan berendezkedni”

– számolt be Kádár János 1957 májusában a MÚOSZ-t képviselő újságíró-delegációkkal folytatott 1956. novemberi és decemberi vitáiról.³⁷ A fogalmazás nagyon lekerekíti azt a szembenállást, ami megvolt azokban a hónapokban, mikor az újságírók jelentős része sztrájkolt, a lapok jelentős része nem jelent meg, és még a *Népszabadság* szerkesztősége is „fellázadt” a pártvezetés ellen, és a *Pravda* ellenében a jugoszláv álláspont mellé akart állni egy vezércikkében.³⁸ A MÚOSZ 1957. januári tervezete is még a decentralizáció, az autonómia, a korlátozott verseny elve és a lapszerkezet átalakítása mellett állt ki. A tervezet érintette a kiadóstruktúrát, a papírelosztást, a lapterjesztést, és kívánatosnak tartotta, hogy az olvasónak minden területen legyen választási lehetősége, azaz ne legyenek monopolhelyzetű lapok a magyar „lappiacon”.³⁹

Kádár Jánosnak a rendteremtés idején az Ideiglenes Intéző Bizottság 1957. január 25-i ülésén tett kijelentése, miszerint „a Népszabadság rögtön a puskák után jön”, több mindent érzékeltet.⁴⁰ Egyrészt azt, hogy a pártvezetés egyértelműen eszközként tekintett a sajtóra, továbbá hatalmának megszilárdítása alatt hallani sem akart a sajtószabadság kiszélesítésének 1956 előtti vitáiban felmerült bármelyik irányáról. Emellett az is kiolvasható belőle, hogy hajlott a sajtó hatásának túlértékelésére. Az új hatalom – de lényegében már Nagy Imre is – a mozgékonyabb, nagyobb tömegeket elérő sajtó jelentőségét többre tartotta, mint az irodalom szerepét túlbecsülő – de emellett természetesen a napi propagandát is keményen kézben tartó – Révai-féle nyilvánosságpolitika.⁴¹

3. Sajtószabadság-kritika 1956 után

Bő egy évvel a forradalom után egy hosszabb írás jelent meg a *Népszabadságban*, amely azt igyekezett tisztázni, milyen viszonyban áll egymással az ún. „szocialista”, illetve „polgári” sajtószabadság, valamint hogyan értelmezendők ennek tükrében 1956 követelései.⁴² Minderre szűk három hónappal azután került sor, hogy a pártvezetés a sajtó kézben tartásának egy decentralizált módszerét fogadta el, ami a főszerkesztők egyszemélyi felelősségeként tételeződött.⁴³

Salamon Pál cikke sok tekintetben visszavezet a Zaslavszkij esszéje által képviselt hagyományig. Mint írta, a szabadság egy megigéző szó, amit sokan hirdettek jó- és rosszhiszeműen 1956 második felében és a forradalom alatt – úgy mint: „pártalapítási, gyülekezési, sajtószabadság mindentől és mindenkitől függetlenül”. Legfőbb állítása az: nincs mindentől

37 Kádár János felszólalása az országgyűlés 35. ülésnapján (1957. május 11.) *Országgyűlési Napló*, 1953. II. kötet. 1794.

38 L. erről: SIPOS Levente: A *Népszabadság* letiltott cikke 1956 novemberében. *Múltunk*, 1992/1. 131–144.

39 A MÚOSZ javaslata a magyar sajtó újjáalakítására. MOL XIX-A-24b 1. doboz

40 NÉMETHNÉ VÁGYI Karola – URBÁN Károly (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületének jegyzőkönyvei. II. kötet*. Budapest, Intera Rt., 1993. 41.

41 KALMÁR Melinda: Az ideológiaközvetítő nyilvánosság szerkezetváltozása [1948–1958]. *Holmi*, 1995/11. 1605.

42 SALAMON Pál: Kétféle érdek – kétféle sajtó. *Népszabadság*, 1957. december 1.

43 Jegyzőkönyv a Titkárság 1957. szeptember 7-i üléséről. MOL M–KS 288. f. 7/13. ö. e.

független szabadság, a sajtó nem létezhet mindentől függetlenül, hiszen mindig egy adott társadalomban működik. Ilyen alapon értékeli úgy, hogy „az akkoriban előbúvó újságok elsősorban a dolgozó emberek érdekétől függetlenítették magukat”.

Ám a szerző igyekezett túllépni a sematikus állításokon és a mértékadó nyugati napilapokkal vetette össze a magyar lapokat. Ezért érvelésében elismerte, hogy a nyugaton megjelenő újságok – legalábbis a külső szemlélő számára – színesebbek, izgalmasabbak, sokoldalúbbak és bizonyos szempontból szókimondóbbak. A politikai írásokban – főképp az ellenzéki lapokban – kemény kormánybírálat fogalmazódik meg, és nem ritkák a leleplező cikkek. Mindez a szerző szerint vásári komédia, amely eltakarja a lényegét: „a legbátrabb bírálók sem érintik, nem is érinthetik a tőkés tulajdonviszonyokat, a rendszer alapvető kérdéseit”, a szocialista országokról a mérsékelt lapok is ellenségesen írnak, míg a nagy kitálalásokat az egymással is szembenálló tőkés érdekcsoportok ellentétei magyarázzák. Ráadásul a nagy botrányok után sem változik semmi: „A tőkés sajtó hiába csap lángpallossal a bűnösökre, a bűn lehetősége, sőt szükségszerűsége továbbra is sértetlen marad”.

A fentiekkel szembeállított szocialista sajtó a vezetők és vezetettek harmóniáját tükrözi: „Nálunk nincs kizsákmányolt, társadalmilag megalázott munkásosztály és parasztság. Ezért nem célunk, hogy az előbb említett eszközökkel eltereljük a társadalmat marcangoló betegségekről a figyelmet”. Vagyis a lapok „a nép érdekét” fejezik ki, és nem is kerülhetnek szembe azzal.

A piaci folyamatokra hagyott sajtó másik jellemző kritikáját az 1957 során Párizsba látogató Rónai Mihály András írása jelentette meg – ugyanakkor a *Népszabadság*ban megjelenő írása jóval elnézőbb volt a bulvárújságírással szemben, mint a Politikai Bizottság egy hónappal később elfogadott sajtóhatározata. Sőt, erős nosztalgiával szól erről:

„Megint tudok minden pletykát minden bájos bankvezérről és kecses, de művelt hercegnőről, doktorálni vagyok hajlandó abból is, hogy Ingrid Bergman kinek oldalán s mily vendéglőbe lépett be, miután Rossellinitől elvált; sőt a »vörös veszedelemről« is, meg arról, hogy »a Szovjetunióban nem esznek embert és divatos a foxtrott«, minderről viszontláttam néhai sajtónk szalagcímeit”.

Ám ezzel együtt is az ötvenes évek első felének sematizmusát – nem a sztálinista sajtógyakorlat egészét – értékelté többre: „a harmadik riport Ed Geinről, a wisconsin szörnyetegéről⁴⁴ már legalább olyan unalmas (a morális differenciákról most nem is szólva), mint az ötvenedik tudósítás a hatlövetű gyalupad terven felüli vízrebocsátásáról.”⁴⁵

Az első kritikai hagyomány a későbbiek során is a kánon része maradt. Ezt tükrözi Vértés Imre 1969-ben a *Magyar Sajtó*ban publikált cikke, amely leszögezi: nincs politikai rendszertől független sajtószabadság, az csakis társadalmi keretben, egy meghatározott osztály hatalmának szerves részeként értelmezhető. „A sajtó tehát nálunk abban az értelemben szabad, hogy a dolgozók szabadságát, felemelkedését, igazi érdekeit, a felismert szükségszerűséget képviselheti” – írta Vértés.⁴⁶ Ugyanezt fogalmazta meg másképp az MSZMP egyik vezető ideológusa, Nemes Dezső: a Nyugat

44 A Wisconsin állambeli Plainfieldben élő Edward Theodore Gein (1906–1984) két nő meggyilkolásával és több holttest meggyalázásával vádolták, ám ügyének tárgyalására csak 1968-ban került sor.

45 RÓNAI Mihály András: Viszontlátás III. *Népszabadság*, 1957. december 19.

46 VÉRTÉS Imre: A mi szabadságunk. *Magyar Sajtó*, 1969/7. 193–197.

„azt a sajtószabadságot reklamálja rajtunk, amelyben mindenki, akinek erre pénze van, kinyomtathatja azt, amit akar, ha a nyomdatulajdonos – kellő ár ellenében – elvállalja, s ha nagyobb pénzügyi hatalmasságok vagy éppen az állami szervek meg nem tiltják. (...) A nyomdatulajdonosok és a kiadóvállalatok üzleti érdeke és a pénzügyi mágnások sajtódiktatúrája még a polgári demokratikus uralmi formák között is kellően biztosítja a kapitalisták túlnyomó fölényét a sajtó terén”.⁴⁷

A *Magyar Sajtó* hírrovatából szintén összeáll egy kép arról, hogy a kapitalizmus mennyire nem biztosítja a sajtószabadságot. Ezek a hírek két csoportba oszthatók: az egyik részük a nyugati centrumországok sajtóéletéről tudósítanak, amit nem csak negatívumokkal jellemeztek. Az árnyoldalát elsősorban a „sex and crime” újságírás, a folyamatosan emelkedő lapárak, a feltartóztatatlan koncentráció és ebből fakadóan a megszűnő lapok, elbocsátott – vagy sztrájkolni kényszerülő – újságírók és a korlátlan hatalmú sajtóbirodalmak jelentették. Ám Cecil King mumusból kedvelt szókimondóvá válhatott, ha kritikával illette a brit sajtószabadság állapotát.⁴⁸ A sajtószabadság lábbal tiprásának vádjá viszont sokkal gyakrabban hangzott el az európai déli periféria diktatúráival, a latin-amerikai, afrikai és ázsiai országokkal kapcsolatban. Szinte minden hónapban jelent meg egy-egy hír újságírók bebörtönzéséről, megfélemlítéséről vagy lapok bezárásáról, a pluralizmus korlátozásáról. Mindez a bírálat ugyanakkor a sajtószabadság klasszikus, liberális hagyományához kapcsolódott, hiszen végső soron az államhatalom sajtóviszonyokba való beavatkozását ítélte el – igaz minden esetben a baloldali (haladó, antiimperialista és kommunista) újságírók és orgánumok mellett kiállva.

A nyugati sajtó szokásos bírálatának szokásos érvei – szenzációhajhász, a fennálló társadalmi érdekeit szolgálja stb. – sajátos színnel egészültek ki azt követően, hogy a két világrendszer érintkezései révén az ideológiai területeken dolgozók is első kézből származó információkhoz juthattak. Pintér István, a *Népszabadság* újságírójának amerikai sajtóról szóló leírása tipikus példája annak, hogy a kapitalizmuskritikában immár nem kellett a klasszikusokra, illetve a nyugati „leleplező” irodalomra támaszkodni.

„Egy igazi amerikai mindent tud a környékről, de semmit sem tud a világról” – kezdte tudósítását, amelyben az amerikai kisvárosok – Emporia, Ithaca, Alliance – sajtóvilágát mutatta be a magyar olvasóknak. Ezek a napilapok a legmodernebb technikával készülnek, egy kisvárosi lap – megfeszítve dolgozó – szerkesztősege nem kisebb a magyarországi országos lapokénál, a vasárnapi kiadás kétszer olyan vastag, mint a *Népszabadság*. Ám a piacra bízott sajtó mégsem teljesíti feladatát, képtelen biztosítani az olvasók sokoldalú informálását az életét döntően befolyásoló eseményekről. Nemcsak azért, mert a 24 oldal kétharmada hirdetés, így a hirdetési osztály jóval fontosabb bármely másik rovatnál (talán a vaskos sportrovat kivételével), hanem mert a munkatársak nem látnak tovább a szomszéd településeknél, az országos és nemzetközi kérdésekről csak AP híreket közölnek. Igaz, a hirdetési osztály sincs kapcsolatban nagyobb vállalatokkal, azok hirdetési ügynökségeken keresztül intézik marketingügyeiket – ami, még a főszerkesztő is elismerte, kiszolgáltatott helyzetet jelent nekik. Az *Ithaca Journal* címlapra teszi a helyi gazdát a lovával, és elrejtí alá kis hírként a világszenzációt jelentő khartúmi merényletet.⁴⁹ Az *Alliance Review* nyomdai vezetője azt sem tudja, lapjuk

47 NEMES Dezső: A szocialista demokrácia fejlődése Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 1964/11. 32–33.

48 L. *Magyar Sajtó*, 1963/3. 69.

49 1973. március 1-jén Szudán fővárosában A Fekete Szeptember terrorcsoport tagjai betörttek a szaúd-arábiai nagykövetség épületébe, ahol túsul ejtettek 10 diplomatát, majd a következő nap megöltek két amerikai és egy belga követségi tisztviselőt.

milyen politikai beállítottságú – Steffy főszerkesztő viszont rávágta, természetesen republikánusok, Nixon pedig kiválóan vezeti az országot, véget vetett a vietnámi háborúnak és pénzügyi egyensúlyt teremtett.

Végül Pintér a sajtószabadságról folytatott kis párbeszéddel illusztrálta az átlagos amerikai (újságíró) tájékozatlanságát. A szerkesztő ugyanis hírt akart adni arról, hogy a lapjukat messze földről felkereste egy újságíró, így rákérdezett, sajtószabadság van-e Magyarországon, amire a *Népszabadság* munkatársa természetesen igennel felelt. Azért Steffy úr visszakérdezett, hogy mindemellett kommunizmus is van-e, illetve szidhatja-e a lap a kormányt. Azonban megelégedett Pintér ironikus válaszával: „éppenséggel támadhatnánk, de minek, ha nem szolgál rá. Különben is, én egy kormánypárti lapnál dolgozom” – utalván arra, az *Alliance Review* sem bírálja Nixont. A lapban végül az jelent meg, hogy a lapok Magyarországon is – akárcsak az USA-ban – pártok szerint különböznek. „Módom volt már életemben szabadabb és pontosabb véleménynyilvánításra is” – zárta írását Pintér, aki nézőpont-változtatásával, nyilvánvaló csúsztatásai mellett is eredeti módon mutatott rá arra, hogy a politikai újságírás állami ellenőrzés híján sem garantálja azt, hogy az olvasók hiteles és releváns információkhoz jussanak, és megalapozott döntéseket hozzanak.⁵⁰

A fenti példák egyben arról is árulkodnak, hogy 1956 után a hazai – szakmai – nyilvánosságban sem folyt direkt vita a sajtószabadság kérdéséről. A sajtószabadságról szóló állításokat elsősorban a nyugati, illetve harmadik világbeli sajtóval szembeni kritikából olvashatjuk ki. Ezen állítások egymás mellé illetve azonban ellentmondásosak, más-más hagyományt képviselnek, ami egyrészt azt mutatja, hogy a klasszikussá vált lenini hagyomány nem adott elégséges magyarázatot a két világrendszer békés egymás mellett élésének korszakában. Másrészt viszont azt is jelzi, hogy nem sikerült abból egy olyan „szocialista médiaelméletet” kialakítani, ami koherens magyarázatát adta volna a szocialista sajtószabadság fölényének, és különösen a pluralizmus kérdésével nem tudott mit kezdeni.

4. A sajtószabadság értelmezése a sajtó irányításában

Végezetül fel kell tennünk a kérdést, mennyiben látta megvalósulni a pártvezetés a sajtószabadságot 1956 után, illetve hogyan viszonyult a forradalmat megelőző sajtóviták két fő vonulatához.

A fenti – Vértés Imrétől és Nemes Dezsőtől vett – idézetek is mutatják, hogy a sajtószabadság elméleti újragondolását, a monopolhelyzetek kiiktatását, illetve a lapkiadás területének demokratizálását az MSZMP vezetése elvetette. A pártvezetés bár a főszerkesztői felelősség megerősítésével, új intézmények, bizottságok életre hívásával decentralizálta az irányítást, 1988-ig fenntartotta az osztatlan pártirányítás elvét – ami a gyakorlatban azt jelentette: a pártközpont bármikor be is avatkozhatott, tehát mindenféle engedmény, nyitás, kis szabadság meg is vonható, vissza is fordítható maradt. A sajtóirányítás napi gyakorlatként szólt bele a tudósítások menetébe, bizonyos kérdések tartalmi vonatkozásaiba. Ahogy Szirmai István, a területért felelős KB-titkár a MÚOSZ 1965-ös közgyűlésén kifejtette, a pártvezetés ezt nem ismerte el a sajtószabadság korlátozásaként:

50 PINTÉR István: Ajándékba kapott riportok. 4. Sajtószabadság. *Népszabadság*, 1973. április 27.

„Nagyon felületes és talán kicsit felelőtlen is volna azt állítani, hogy nincs, [sajtószabadság] annak ellenére, hogy néha Naményi elvtárs odatelefonál: erről ne írjatok, vagy néha Darvasi elvtárs telefonál rá a szerkesztőségre, hogy ez tabu. Én ennek ellenére állítom, hogy Magyarországon sajtószabadság van, írói szabadság van. Tessék megnézni, hogy hány könyv jelenik meg Magyarországon, hányféle könyv, miféle vélemények kapnak nyilvánosságot (...) Állítom, hogy Magyarországon azon az egyen kívül, hogy politikai rendszerünkkel ellentétes írást nem lehet megjelentetni, minden mást szabad.”⁵¹

Néhány a forradalom alatt, illetve közvetlenül utána spontán módon létrejövő – helyi – lap pár hónapig még működött, de az 1956 decemberében újból megalakuló Tájékoztatói Hivatal gyorsan magához vonta a lapengedélyezést.⁵² Ez nem jelentette azt, hogy a sajtóirányítók teljesen elzárkóztak volna az olvasóközönség igényeitől, sőt arra törekedtek, hogy minden társadalmi réteg – a párttagoktól a nőkön át a hobbi-kertészkedőkig – érdeklődési körének megfelelő profilú újsághoz, folyóirathoz jusson. Sőt az időszaki kiadványok számának növekedését, az egyre impozánsabb példányszámokat kongresszusról kongresszusra a virágzó nyilvánosság bizonyítékaként sorolták fel, miközben a propagandahatás fokozásának igénye mellett meghúzódtott ebben egyfajta kultúrmisszió is. A párhuzamosságokra ezzel együtt nem értékékként, hanem a lapszerkezet lenyesegetendő, felesleges torzulásaként tekintettek, és verseny csak nagyon szűk területeken jött létre. Például számos irodalmi folyóirat létezett, de ezek nem irányzatokhoz kötődtek, hanem vidéki központokhoz, míg a nyolcvanas években már három gazdasági lap (*Figyelő*, *HVG*, *Ötlet*) közül lehetett választani. Bizonyos fokú spontaneitást – korlátozott lap-piacot – az új gazdasági mechanizmus hozott, amikor a nyereségérdekeltségi rendszerben működő kiadók igyekeztek mellékletekkel, apolitikus kiadványokkal javítani gazdaságosságukat. Ugyanakkor a politikai kiadványok engedélyezéséről, árukról és példányszámaik hozzávetőleges mértékéről továbbra is központilag határoztak. A népi írók által kezdeményezett *Hitel* című folyóirat ügye például majd egy évtizedig húzódtott a pártközpont ellenállása miatt.⁵³ Nagyon korlátozott volt az MTI szűrő szerepének az oldása is – az óránkénti hírszerkesztési kényszerben lévő Magyar Rádió mellett 1968-tól a *Világgazdaság* című – belső terjesztésű – napilap jutott hozzá közvetlenül a nyugati hírügynökségek jelentéseihez. A pártvezetés hallgatólagosan elfogadta, időnként bátorította, hogy a lapok, műsorok, kulturális termékek eltérő célközönsége, olvasottsága, nézettsége egyben eltérő szabadságfokkal, eltérő tűréshatárral járjon együtt.

A gazdasági mechanizmus bevezetésének idején felmerült, hogy a reform a nyilvánosság működését sem hagyja változatlanul, és a politikai újságírás felvállalhatja az érdekek határozottabb megjelenítését, ütköztetését a hatékonyabb megoldáskeresés érdekében.⁵⁴ Valami hasonló irányban tapogatózott Fodor Gábor 1976-os háttér tanulmánya, amely a „szocialista nyilvánosság” helyét, szerepét kereste.⁵⁵ A szerző leszögezte, hogy demokrácia alatt a többség

51 Idézi: A mélyponttól a kibontakozás illúziójáig (1958–1969).

Forrás: <http://www.muosz.hu/tortenet.php?page=datum&sub=datum17>

52 L. TAKÁCS Róbert: A városi lapok – egy hiányzó szint a Kádár-korszak nyilvánosságából. In: H. NÉMETH István – SZÍVÓS Erika – TÓTH Árpád (szerk.): *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2011. 484–496.

53 TAKÁCS Róbert: *Politikai újságírás a Kádár korban*. Budapest, Napvilág, 2012. 47.

54 RÉNYI Péter: Új mechanizmus – új sajtó? *Magyar Sajtó*, 1967/7. 193–196.

55 A tanulmány nyomtatásban nem jelent meg. FODOR Gábor: *Nyilvánosság, közvélemény, tömegkommunikáció*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1976.

akarátának érvényesülését érti, amely tartalmi követelmény nem feltételezi a politikai nyilvánosság – vagyis egyben a formális demokrácia és sajtószabadság – működését. Ugyanakkor amennyiben a társadalom és a hatalom gyakorló (Fodornál: államigazgatás) nem azonosak egymással – így saját korában is –, van létjogosultsága a politikai nyilvánosságnak mint közvetítő mechanizmusnak. A gyakorlatban primer és szekunder értékek megkülönböztetését javasolta, miszerint léteznek olyan kiemelt alapértékek, amelyet a társadalom tagjainak el kell fogadniuk, amelyek nem képezhetik nyilvános vita tárgyát, ám az ezen túli értékek és érdekek nemcsak megütközhetnek, hanem egyenesen meghatározhatják a sajtónyilvánosság szerkezetét.⁵⁶

A politikai újságírás különböző területein tett előrelépések politikája viszont – amely az alapszerkezetet érintetlenül hagyva tágítja a kimondhatóság, vitathatóság határait – az MSZMP évtizedes gyakorlatává vált. Így a bírálatok igénylése (meghatározott keretek közt: konstruktívan, a probléma feltárásával párhuzamosan megoldásokat is javasolva, a helyzet rendezésének bemutatásával), a viták szükségességének elismerése és serkentése (amennyiben azok nem parttalanul folynak, és megfelelő összegzéssel, a helyesnek és marxistának tartott álláspont győzelmével zárulnak), a szürkeség, uniformizáltság meghaladása hivatalos dokumentumokban megerősített elvekké váltak. A kimondhatóság határainak erózióját a pártvezetés nemigen tudta feltartóztatni – erre a legnagyobb erőfeszítéseket 1982-től kezdődő, Lakatos Ernő nevével fémjelzett érában tette. Ilyen mérvű szerkesztőcserékre sem előtte, sem utána nem került sor.

A desztalinizációs folyamatban a csúcspontot a sajtó tájékoztató funkciójának a Politikai Bizottság határozatában történt rögzítése jelentette – még ha kiindulópontja az információs monopólium fenntarthatatlanságának elismerése is volt.⁵⁷ A mindenről való tájékoztatás elvének kimondását ugyanis az motiválta, hogy a magyar közvélemény úgyszólván tudomást szerez a fontos vagy sokakat érintő bel- és külpolitikai eseményekről, elsősorban szóbeszéd vagy külföldi rádióadások útján. Ám ha értesüléseit nem a hazai médiából szerzi, akkor a keretezés sem a kívánt politikai szempontokat követi. Ezzel együtt a határozat a nyilvánosság tágításának fontos lépcsőfokának tekinthető.

„Egy kicsit több sajtószabadság kellene” – fogalmazott 1967 elején a Politikai Bizottság ülésén Komócsin Zoltán, a *Népszabadság* korábbi főszerkesztője.⁵⁸ Ez a megszólalás sokkal jobban jellemzi a pártvezetés sajtóval szembeni gyakorlati alapállását, mint ami az érdemi és nyugati formális sajtószabadság szembeállítására alapozott ideológiai eszmefuttatásokból következett volna. A pártvezetés egy vele partneri viszonyban álló politikai újságírógárdát kívánt magának, amely a beavatásért – és a hivatással járó előnyökért – cserébe felelősen él a kicsit több szabadsággal. E feltételek teljesülése esetén kész volt eltérni a határok tágítását, amennyiben az nem vonta kétségbe a szocialista projektet és annak kivitelezőinek hitelességét.

56 L. TAKÁCS (2012) i. m. (53. lj.) 28.

57 A Politikai Bizottság 1965. június 8-i tájékoztatási határozatát közli: CSEH Gergő Bendegúz – KRAHULCSÁN Zsolt – MÜLLER Rolf – PÓR Edit (szerk.): *Zárt, bizalmas, számozott II. Irodalom, sajtó- és tájékoztatáspolitikai, 1962–1979. (Dokumentumok)*. Budapest, Osiris, 2004. 343–348.

58 Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1967. február 7-i üléséről. MOL MK–S 288. f. 5. cs. 416. ö. e.

A cenzúra működési mechanizmusa Magyarországon a szovjet típusú diktatúra időszakában

HORVÁTH ATTILA*

A szocializmus korának írói-újságíró szabályzata:
Ha valamilyen kényes témáról elmélkedel, legalább ne
mondd el senkinek!
Ha már elmondtad, legalább ne írd meg!
Ha mégis leírtad, semmiképp ne írd alá!
Ha már aláírtad, akkor semmin ne csodálkozz!
(Pesti vicc)

1. A cenzúra intézménye

A szovjet típusú diktatúra idejében hivatalosan nem működött ún. cenzúra hivatal. Mégis az állampárt irányítása alatt álló médiában, sajtóban és könyvkiadásban megjelenésre szánt műveket megbízható funkcionáriusok egész sorának ellenőrzése után közölhették csak. Még a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságában is kijelöltek egy ún. rezortfelelőst, aki a központi napilapokat és a kiemelt fontosságú hetilapokat ellenőrizte. Az Agitációs és Propaganda Osztály és a Tájékoztatási Hivatal több munkatársának is a „lapolvasás”, tehát a cenzúrázás volt – többek között – a hivatali kötelezettsége. A könyvek megjelenését a Kiadói Főigazgatóság engedélyezte. Mindamellet többször ellenőrzés után egy egész sor engedélyre volt még szükség. A nyomda is csak az „engedélyezem” feliratú pecséttel ellátott engedélyezési lap kíséretében vehette át a kéziratot. Azonban még a kinyomtatás után (és közben) is bármelyik résztvevőnek joga volt a levonatokat elolvasni, ellenőrizni, a minisztérium forgalombahozatali engedélyét visszavonatni.

Illés Endre¹ minderről így írt Komlós Aladárnak:² „Azt írod: tőlem függ versesköteted megjelentetése. (...) [L]átom, nem ismered könyvkiadásunk összefüggő fogaskerékrendszerét, irodalmi vezető vagyok. Hát persze, hogy tőlem is függ. De mint egy óraszerkezetben, kerekeket mozgatok, s engemet is kerekek mozgatnak.”³

A „kényesebbnek” tartott írások esetében a szerkesztők is kikérték a vezetők, 1956 után elsősorban Aczél György, véleményét. Például Tolnai Gábor⁴ 1958 tavaszán az alábbiakat írta Aczélnek:

* Egyetemi docens, ELTE, ÁJK, Állam- és Jogi Történeti Tanszék. E-mail: horvath.attila@ajk.elte.hu

1 Illés Endre (1902–1986) író, szerkesztő, műfordító. A Révai Kiadóban, majd 1950-től a jogutód Szépirodalmi Kiadóban dolgozott, 1957-től a kiadó igazgatója, a magyar irodalmi közélet egyik vezető alakja volt.

2 Komlós Aladár (1892–1980) irodalomtörténész, költő, író.

3 Idézi DOMOKOS Mátyás: *Leletmentés*. Könyvek sorsa a „nemlétező” cenzúra korában, 1948–1989. Budapest, Osiris, 1996. 9–10.

4 Tolnai Gábor (1910–1990) irodalomtörténész.

„Thurzó Gábor⁵ ismét írt egy kitűnő novellát. Nekem néhány esztétikai és politikai problémám van vele kapcsolatban. Tegnap találkoztam Marosán elvtárral és említettem neki, elkérte tőle a kéziratot és mára már el is olvasta. Az ő véleménye az, hogy politikailag nem látja problematikusnak, nagyon jó írásnak tarja, miként Thurzó Gábor korábbi novelláját. Azonban azt javasolta, hogy »több szem többet lát« alapon, kérjelek meg Téged is arra, hogy olvasd el.”⁶

Aczél a kéziratot továbbküldte a művelődési miniszternek, Benke Valériának.⁷

A korabeli lektori vélemények színvonalára jellemző adalék: Kertész Imre *Sorstalanság* című művét 1970-ben beadta a Magvető Könyvkiadónak, de Kardos György⁸ aláírásával az alábbi elutasító levelet kapta: „Élményanyagának művészi megfogalmazása nem sikerült, pedig a téma iszonyatos és megrázó.”⁹

Még az 1980-as években is ugyanezt a gyakorlatot folytatták: pl. a háromszoros József Attila-díjas, Kossuth-díjas író, Galgóczi Erzsébet *Vidravas* című regényének kéziratát ide-odaküldözgették különböző szervekhez, szaklektorokhoz, minisztériumokba stb. Még Tímár Istvánhoz¹⁰ is eljuttatták, aki annak idején többek között a Magyar Közösség és a MAORT ügyeinek vizsgálója volt. Végül Illés Endre Berecz Jánoshoz küldte el a kéziratot, aki lakására hívta az írónőt, és rávette néhány módosításra. Az 1956-ról szóló részt pedig kihúzták.¹¹ Mindezt azért, mert a regény a MAORT-perről szólt.¹²

Az egyébként rigorózus módon túlbiztosított ellenőrzési rendszer mellett még a titkoszolgálat is fokozta az éberséget. A III/III. ügyosztály osztályvezetője pl. 1981-ben az alábbi utasítást adta a *Tiszatáj* című folyóiratnál működő ügynökének:

„Amennyiben a *Tiszatáj* bármilyen ellenséges tartalmú, ellenforradalommal foglalkozó írást kapna közlésre, kérjen soron kívüli találkozót, hogy időben felderítsük készítőjét.

Mivel közvetlen kapcsolatban nincs jelenleg a »szerkesztővel«, közös barátokkal folytatott beszélgetéseken gyűjtsön információkat tevékenységéről, hozzá érkező kapcsolatairól.

Dr. Földes László r. szds. osztályvezető.”¹³

5 Thurzó Gábor (1912–1979) író. Regényeket, novellákat, irodalomkritikákat írt. Fő műve: *A szent* (1966).

6 MOL JGY XIX-J-4-aaz. 59. d. 1958. május 22.

7 Benke Valéria (1920–2009) kommunista politikus, a Magyar Rádió elnöke (1954–1958).

8 Kardos György (1918–1985) 1945-től a Honvédelmi Minisztérium Katonai Politikai Osztályán dolgozott. 1950-ben letartóztatták. 1961-ben a Magvető Könyvkiadó igazgatója lett.

9 MURÁNYI Gábor: *A múlt szövedéke. Históriaik a megbicsaklott 20. századból*. Budapest, Noran, 2004. 491.

10 Tímár István (1913–1991) rendőr ezredes, jogász. 1947-től Péter Gábor helyettese. 1953-ban letartóztatták, 1957-ben rehabilitálták. Rövid ideig a Legfelsőbb Bíróság elnökhelyettese, majd a Szerzői Jogvédő Hivatal főigazgatója volt.

11 Ez a rész először a *Kortárs* 1990/9. számában jelent meg. Vö. BEREZC János: *Vállalom*. Budapest, Budapest-Print Kiadó, [2003]. 415. POMOGÁTS Béla: Igazságkereső író: Galgóczi Erzsébet. *Tekintet*, 1999/6. GALGÓCZI Erzsébet: Ami a Vidravasból kimaradt. In POMOGÁTS Béla (szerk.): *1956: magyar írók novellái*. Budapest, Noran, 2006.

12 SRÁGLI Lajos: A MAORT-per és háttere. Üzemtörténeti Értesítő, 1990. KATONA Klára: A MAORT története a fordulatok éveiben Magyarországon. In *Trezor*, 2. *A Történeti Hivatal Évkönyve. 2000–2001*. Budapest, Történeti Hivatal, 2002. BACZONI Gábor: Négy törvénysértő per utóélete. In GYARMATI György (szerk.): *Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*. Budapest, Történeti Hivatal, 2000. SRÁGLI Lajos: *A MAORT*. Budapest, Útmutató Tanácsadó és Kiadó Kft. 1998. SRÁGLI Lajos: *A politika csapdái: a MAORT története, 1938–1949*. Zalaegerszeg, Magyar Olajipari Múzeum, 2008.

13 Történeti Hivatal – 9-19783/3.

2. 1945 előtt kiadott könyvek megsemmisítése

A könyvek cenzúrája már az 530/1945. ME sz. rendelet alapján elkezdődött. A kormányrendelet végrehajtásáról szóló 1330/1945. ME sz. rendelet felállított egy bizottságot, amely több kötetben, mintegy kétszáz, fasisztának és szovjetellenesnek minősített könyvcímet gyűjtött össze.¹⁴ A lista kétségtelenül nagyon sok antiszemita, fasiszta, náci könyvet tartalmazott, de a tiltott és bezúzásra ítélt művek között már megjelentek azok a szerzők, akik a legmérsékeltebb módon is, de kritizálták a Szovjetuniót vagy a szocializmust. Ezért vonták ki a forgalomból Fekete István *Zsellérek*,¹⁵ Somogyváry Gyula *És Mihály harcolt*, Almásy László *Rommel hadseregénél Libiában*, Baktay Ervin *India szabadságot akar*, André Gide *Utazásom a Szovjetunióban*, Jánossy István *Vitéz Horthy István, a repülő* című könyvét, de bekerült a névsorba Mécs László összes verse, Tormay Cecile, Pekár Gyula, Jankovics Marcell, Erdélyi József, Sinka István, Darányi Károly, Gratz Gusztáv, Heller István, Méhely Lajos, Wolff Károly, Kállay Miklós, Giovanni Papini, Prohászka Ottokár, Magyary Zoltán, Bangha Béla, Hóman Bálint stb. életműve is.¹⁶ Ugyanerre a sorsra jutottak azok is, akik Nyugatra távoztak: Márai Sándor, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán, Kovács Imre, Zilahy Lajos, Nyíró József, Wass Albert stb.¹⁷

A „fordulat évétől” (1948) kezdve egymás után adták ki az újabb és újabb listákat könyvek bezúzásáról (kb. 1500 cím és 120 ezer példány), s most már a könyvtárakban, antikváriumokban és magánkönyvtárakban is „selejtezték”. Emellett megjelentek olyan utasítások is, amelyek arra kötelezték a könyvtárak, az iskolák és a művelődési házak könyvgyűjteményeinek vezetőit, hogy egyes műveket vegyenek le a szabadpolcokról, és tegyék le őket a raktárakba.¹⁸ A könyvek likvidálásának egyik módszerét Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter így határozta meg: minden iskola „kettétépett állapotban, szorosán becsomagolva” haladéktalanul szolgáltatassa ki a papírhulladék vállalatoknak a felsorolt könyveket.

A bezúzendó, forgalomból kivonandó könyvek listájára felkerültek – többek között – Szabó Dezső, Kittenberger Kálmán, Passuth László, Rejtő Jenő, Hamvas Béla, Kodolányi János, Tamási Áron, Benedek Elek, Móra Ferenc egyes művei, a Karinthy Frigyes által magyarított *Micimackó*, Szerb Antal *A világirodalom története*, *Gondolatok a könyvtárban*, *Utazás és holdvilág* című könyvei.¹⁹ A külföldi szerzők közül: Sartre, Camus (*Közöny*), Sienkiewicz, Stefan Zweig, Karl May, Dante, Dickens, Dumas, Kipling, Proust, Maugham, Hemingway,

14 *A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke*. Debrecen, 1945. I–III.

15 A *Zsellérek* című regényt még 1991-ben is megcsonkítva adták ki!

16 ZALAI K. László: Könyvpusztítás a háború után. *Élet és tudomány*, 1992/51. 1620. Z. KARVALITS László: Könyvbegyűjtés és bezúzás 1946-ban. *Magyar Könyvszemle*, 1993/4. 404. SIPOS Anna Magdolna: *Index librorum prohibitorium* a demokratikus Magyarországon. Könyvindexek 1945–1946. *Könyvtári Figyelő*, 2007/3. 413. SIPOS Anna Magdolna: Könyvek kivonásával és megsemmisítésével a politika szolgálatában. Könyvindexek 1949–1950. *Könyvtári Figyelő*, 2007/4. 684. (2007b). KATSÁNYI Sándor: Indexek, könyvzúzdák, könyvtárak, könyvkivonások a Fővárosi Könyvtárban 1945–1950. *Könyvtári Figyelő*, 2004/3. 513. VARGA Sándor: *Selejtlista: 1950. Irodalomtörténet*, 1983/2. 471.

17 CZIGÁNY Lóránt: *Nézz vissza haraggal! Államosított irodalom Magyarországon, 1946–1988*. Budapest, Gondolat, 1990. 17.

18 Az iskolai könyvtárak átrendezése és selejtezése. *Köznevelés*, 1950. március. 1. SIPOS (2007b) i. m. (16. l.) 684. BÁNFI Szilvia: „... a káros sajtótermékek terjesztését megakadályozhassam.” A könyvtári zárttság gyakorlata a negyvenes évek második feléből. *Könyvtári Figyelő*, 2006/4. 514.

19 A fenti szerzők közül néhányan a kádári-konzolidáció után megjelenhettek.

Disraeli művei, a Grimm-mesék stb. A Magyar Dolgozók Pártjának elnöke, egyben a Magyar Népköztársaság elnöke, Szakasits Árpád vezércikke jól illusztrálja a pártvezetés véleményét a nyugati irodalomról: „Az angolszász imperializmus (...) szellemi rothadásának csempészárújával igyekszik elárasztani a népeket s országokat. Éppen úgy, ahogyan elzártuk magunkat a Marshall-tervtől,²⁰ úgy kell szemben állnunk ezzel az imperialista szellemi csempészettel.”²¹

A listákat összeállító bizottságoknak az is elég volt, ha Márai Sándor írt előszót Cervantes művéhez, vagy az, hogy Petőfi Sándor, Csokonai Vitéz Mihály verseskötetét „reakciós” könyvkiadók adták ki.²² Ezen kívül 1956-ig nem adták ki Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* című könyvét, Fekete István műveit,²³ s 1958-ig Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetét* sem. (Utóbbi későbbi kiadásából viszont kihúztak 34 oldalt.)²⁴ 1953-ig Marx fiatalkori műveit sem lehetett kikölcsönözni a könyvtárakból.²⁵

A selejtezés, a könyvek megsemmisítése csak akkor csillapodott valamelyest, amikor 1950. december 7-én a BBC gúnyos kommentár kíséretében ismertette a *Times* vezércikkét, amely leírta, hogy mi történt Magyarországon a világirodalom klasszikusaival.²⁶ A kortárs írók közül „dekadensnek” minősítették Füst Milánt, Weöres Sándort, „modernistának” Kassák Lajost, „kávéházi írónak” Nagy Lajost, „antirealistának” Ottlik Gézá, „harmadikutasnak” Németh Lászlót stb. Perifériára szorították Nemes Nagy Ágnes, Mátyás Ivánt és Pilinszky Jánost.²⁷

Azok a könyvek és folyóiratok, amelyeket nem semmisítettek meg, a könyvtárak ún. zárt anyagába kerültek. A 17/1976. (VI. 7.) MT sz. rendelet szerint: azokat „csak a szervezeti és működési szabályzatban meghatározott módon, külön engedéllyel szabad használatba adni”. Az 1981-ben kiadott miniszteri utasítás szerint (135/1981. [M. K. 19.] sz. utasítás) ezeknek a műveknek az elolvasását csak azoknak a kutatóknak engedélyezték, „akik a kutatás indokolt-ságára vonatkozóan a munkáltatójuk – a kutatási téma megjelölését is tartalmazó – igazolását felmutatják”.

20 Marshall-terv, Európai Újjáépítési program: az Egyesült Államok gazdasági segélyprogramja a II. világháborúban kárt szenvedett európai országok talpra állítására. A szovjet vezetés megtiltotta, hogy Magyarország és a többi szocialista ország részt vegyen a segélyprogramban, ami nagy mértékben megnehezítette a háború utáni újjáépítést.

21 *Szabad Nép*, 1949. február 12. Természetesen ezeknek a szerzőknek egyes műveit a 1960-as évektől újra kiadták.

22 VÉRTÉSSY Miklós: Mit olvashattunk és mit nem? *Könyvtáros*, 1988/5. 306. MURÁNYI i. m. (9. lj.) 258.

23 Ifj. FEKETE István: *Fekete István az édesapám volt... Dokumentumregény*. Budapest, Móra, 2004. 282.

24 Pl. ezt a részt is kihúzták: „1919 tavaszán a forradalmi és proletarizált Magyarország egyik napról a másikra átalakult nemzeti és keresztény Magyarországgá. Az importált forradalomnak nyoma sem maradt. A forradalomban kompromittált emberek eltűntek és újak jöttek a helyükbe. De sokan voltak olyanok is, akik még előző nap az Internacionálét dúdolták és most könnyek közt fújták felváltva a Himnuszot és az Erger-berget.”

25 HELLER Ágnes – KÖBÁNYAI János: *Bicikliző majom*. Budapest, Múlt és Jövő, 1999. 118.

26 Később a selejtlista-botrányt Losonczy Gézának rótták fel, aki ellen amúgy is egy koncepció per folytattak le. L. KÖVÉR György: *Losonczy Géza, 1917–1957*. Budapest, 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete, 1998. 201.

27 Nagy példányszámban (1 millió példány) adták ki Illés Béla silány műveit és Mesterházi Lajos *Karacs Lajos sztahanovista betonszerelő élete és munkamódszere* (Budapest, 1950.) vagy Sötér István *A szegeci textilkombinát* (Budapest, 1951.) stb. könyveit.

3. Könyvek cenzúrázása

Még nem készült összesítés arról, hogy hány könyv megjelenését akadályozták meg, vagy, ha mégis kiadták, akkor hogyan csonkították meg, írták át ezeket a műveket. Így a következőkben csak néhány kirívó példát sorolunk fel. A tiltáshoz elég volt egy pártfunkcionárius utasítása; pl. Marosán György kijelentette: „A Lovas Márton által írt könyvet letiltom” (Magyar Szocialista Munkáspárt Intézőbizottságának 1957. március 12-i ülése). Déry Tibor *Niki* című novellájáról már párthatározat rendelkezett. Mivel Örkény István Aczél György unszolása ellenére sem volt hajlandó '56-os szereplését önkritikusan megtagadni, ezért felbontották a vele kötött kiadói szerződéseket. Örkény, hogy családját el tudja tartani, az Egyesült Gyógy-szer- és Tápszergyárban dolgozott. Végül is 1966-ban enyhítettek a büntetésén.

Örkény István műveit a későbbiekben is keményen cenzúrázták. Tizenhat nappal a halála előtt, a kórházi ágyán, 1979. június 8-án a következő levelet diktálta le *Forgatókönyv* című művének bizonyos részleteit kifogásoló Aczél Györgynek:

„Kedves Gyuri! Zsuzsi átadta nekem két szövegváltoztatási javaslatodat, mind a kettőt elfogadtam és meg is valósítottam. Így az összes eddig leírt, és eztán leírandó példányból a Firtos nevet ki fogom húzni. Ugyanilyen jogosnak érzem azt az óhajlásodat, hogy a *Forgatókönyv* ne csak az igazságtalanságokat, hanem azok jóvátételét, a hős rehabilitációját és a mai létünk konszolidációját is érzékeltesse. Azt hiszem, ezt sikerült szépen megoldanom, kérlek dobd el a nálad levő példány 159. oldalát és tedd helyébe az új 159 és 159/a oldalt.”²⁸

Szabolcsi Miklós *József Attila Emlékkönyve* azért nem jelenhetett meg, mert a szerzők utalást tettek arra, hogy József Attila és a Kommunisták Magyarországi Pártjának kapcsolata nem volt felhőtlen. 1964-ben betiltották Hernádi Gyula *Az ég bútorai*, Mészöly Miklós *Az atléta halála*, Szász Imre *Gyertek este 9-kor*, Major Ottó *Szerelem és halál a Kapucinus utcában* című könyvét.

Megjelenhetett Jules Verne jó néhány könyve is, természetesen csak alapos cenzúrázás után. Például a *Rejtelmes sziget* c. kalandregényből több helyen is kihúzták az „Isten” szót, még azon az áron is, hogy így értelmetlenné vált az a mondat. Karl May Old Shatterhandról szóló történeteinek közül csak az Amerikában játszódókat adhatták ki. A *Winnetout* újrafordították, és kihagyták belőle a pietista vallásérvölcsi elmékedéseket, s azt is, hogy amikor az apacsok főnöke halála előtt megtért, sírjára keresztet állítanak. Egyébként is az ifjúsági regényekből (pl. Jókai regényeiből) kihagyták a vallásos részeket. Gárdonyi Géza *Egri csillagok* c. könyvéből kilencszer húzták ki az „Isten”, illetve a „Jézus” szavakat. Ahol a tankönyvek leírják, hogy Jedlik Ányos a dinamó feltalálója, onnan kihúzták, hogy bencés szerzetes volt. Még a zeneművekre is odafigyeltek. Liszt Ferenc ismert műve, a *Villa d'Este szökőkútjai* kottájára odaírta a mű lényegi mondanivalóját: „Aki ebből a vízből iszik, amelyet én adok neki, nem szomjazik soha többé.” (Jn 4,14). Ezt a szerzői instrukciót egyszerűen kitörölték. (A vallásellenes művekért viszont magas honoráriumokat fizettek.)

Mikszáth Kálmán kritikai kiadásának 29. kötetéből, amely az 1877-ben megjelent elbeszéléseket tartalmazza, kihagyták *A selyem kokárda* c. elbeszélés néhány mondatát. A szabadságharc idején játszódó novellában ugyanis az orosz beavatkozásról Mikszáth ezt írta: „Azt a nemzetet, mely egyedül képes vállalkozni a bakó szerepére.”²⁹

28 ÖRKÉNY ISTVÁN: *Levelek egy percben*. Budapest, Palatinus, 1992. 229–230.

29 *Lányok Lapja*, 1877. 10. füzet 184.

Krúdy Gyula *Tegnapok ködlovagjai* (1925) c. gyűjteménye Kun Béláról szóló portróját, amely „A bolsi” címmel jelent meg a Magvető Kiadónál, az 1961-es kiadásból minden külön értesítés nélkül kihagyták.

Jókai Mórnak *A Bárdy-család* c. novellája miatt nem jelenhetett meg a kritikai kiadásban egyetlen 1850-ben írt műve sem.

Kassák Lajosnak az *Egy ember élete* c. önéletrajzából kihagyták az 1918–19-re vonatkozó utolsó könyvet, igaz ezt már a Horthy-korszakban is betiltották.

Móricz Zsigmond *A boldog ember* c. regényének összes kiadásából kihúztak három szót: „arról nem tehetsz, hogy az ember az ország szolgálatában ég el, mint a kicsiny gyertyaszál. Ebben mindnyájan osztályos társaid vagyunk e megtöretett (kis trianoni csonka) hazában.”³⁰

Zilahy Lajos *A két fogoly* c. regényének Leninről szóló részét egyszerűen átírták. Az eredeti így szólt:

„A kocsiban térdeire könyökölve egy kopasz és töprengő ember ült, akit igazi nevén Iljits Uljanov Vladimirnak hívtak. Szegletes szatír arc, lapos, tatár szemekkel, s bennük egy borzalmas eskü tüze lappangott, amit akkor fogadott az egész emberiség ellen, amikor a testvérét, a cár elleni merénylet miatt felakasztották, őt magát pedig láncra verték és hat évre Szibériába vitték.

És ahogy ez a lepecsételt kocsi Moszkva felé közeledett, úgy változott át lassanként Oroszország homlokán Isten kenete Káin átkává.”³¹

Az ideológiai elvárásoknak megfelelő szöveg:

„A kocsiban, térdeire könyökölve egy kopaszodó és töprengő ember ült, akit Vlagyimir Iljics Uljanovnak hívtak, s akinek testvérét a II. Miklós cár ellen tervezett merénylet miatt felakasztottak, őt pedig láncra verve vitték Szibériába, ahonnan hat év múlva szabadult.

Lenin!

És ahogy a lepecsételt kocsi Moszkva felé közeledett, úgy változott át lassanként homlokán a cári évszázadok sötét jele egy teljesen új, és még beláthatatlan jövő jelévé.”³²

Kosztolányi Dezső *Édes Anna* c. könyve kiadásainak többségéből hiányzott a XV. fejezet harmadik bekezdésének két utolsó mondata: „Csöndes, megindító viszontlátás volt. A bujdosók, mint annyiszor a magyar történelemben, hazaérkeztek.”

Szerb Antal *A világirodalom története* c. könyvéből kihúzták az alábbi mondatokat:

„A szovjet színpad érdekes különlegességei voltak egy időben az irtózatosan átírt klasszikus darabok, például Schiller *Don Carlósa*, megfelelő átalakításban. *Hamletet* úgy játszották, hogy kihagytak belőle minden polgári és elavult mozzanatot, így például a szellemet; Hamlet maga öltözik szellemnek, ezzel a fogással ugratja bele a többieket bosszú tervébe; Offélia pedig nem örül meg, az nagyon romantikus volna, hanem leissza magát és részeg állapotban fullad a vízbe.”³³

30 A boldog ember. In: *Móricz Zsigmond művei*. Budapest, Athenaeum, 1939. 320.

31 ZILAHY Lajos: *Két fogoly*. Budapest, Athenaeum, 1927. II., 260.

32 ZILAHY Lajos: *Két fogoly*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981. 430.

33 SZERB Antal: *A világirodalom története*. Budapest, Révai, 1941. 405.

Karinthy Frigyes fiához írt levele 1945 után nem jelenhetett meg:

„De nem mondtam ki azt a szót soha. És most már nem is tudom kimondani, csak annyit: valami fáj, ami nincs. Valamikor hallani fogsz majd az életnek egy fájdalmas csodájáról – arról, hogy ki- nek levágnák a kezét és a lábát, sokáig érzi még sajogni az ujjakat, amik nincsenek. Ha ezt hallod majd: Kolozsvár, és ezt Erdély, és ezt: Kárpátok – meg fogod tudni, mire gondoltam.”³⁴

A *Tanár úr kérem* c. kötet „Reggel hétkor” c. fejezetében Magyarország és Szerbia helyére Dániát és Norvégiát tették.

Táncsics Mihályt, a sajtószabadság hőst is cenzúrázták. Önéletrajzából kihagyták azokat a részeket, amelyekben vallásosságáról írt.³⁵

Szemere Bertalan útleírásából pedig azt a részt hagyták el, amelyben a természeti szépségtől megilletődve a teremtő Istenről elmélkedett.³⁶

Lengyel József *Szembesítés* című művét 1965-ben írta. Hosszú harc után 1971-ben jelent meg, de csak belső használatra kiadott könyvként. A nagyközönség csak 1988-ban olvashatta, de a *Nép-szabadság* egyik cikkében még ekkor is megróttá a kiadót, hogy miért merték kiadni ezt a könyvet.³⁷

Ránki György 1973-ban kiadott *A második világháború története* c. könyvéből kivették az első fejezetet, mert abban leírta, a náci Németország mellett a Szovjetunió is részt vett Lengyelország lerohanásában.³⁸

Dolmányos István *A Szovjetunió története* című könyve 1971-ben jelent meg, de betiltották, mert: „A szerző igencsak túlértékeli az SZKP XXII. kongresszusának jelentőségét, pozitív szerepét és Hruscsov tevékenységét. (...) Értékelése után nehezen érthető meg, miért került sor Hruscsov leváltására.”³⁹

1979-ben már a könyvesboltokból szedték össze Borsányi György Kun Béláról szóló monográfiáját. Állítólag azért, mert a „guruló rubelek” ügye tabu témának számított.⁴⁰

Sára Sándor *Pergőtűz* c. filmjéből készült könyv százezer példányát bezúrták.⁴¹

Néhány éves késéssel ugyan, de megjelenhetett Nadas Péter: *Egy családragény vége*,⁴² valamint Hajnóczy Péter *A fűtő*⁴³ című műve.

A *Sorsforduló* című kötetet, amely az 1944–45-ös „felszabadulásról” szólt, azért tiltották be, mert olyan dokumentumokat közöltek benne, amelyek a szovjet katonák atrocitásait mutatták be.

34 KOSZTOLÁNYI Dezső (szerk.): *Vérző Magyarország. Magyar írók Magyarország területéért*. Budapest, 1921. 190.

35 TÁNCSICS Mihály: *Életpályám*. Budapest, Révai, 1949.

36 LUKÁCSI Sándor: *Utazás külföldön. Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai úti naplójából. Irodalom-történeti közlemények*, 1985. 135. A fenti szövegben példaként említettek I. SZÖRÉNYI László: *Delfinárium. Filológiai groteszkek*. Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1998. 9–73.

37 MAJOR Ottó (vál., s. a. r.): *Lengyel József noteszeiből, 1955–1975*. Budapest, 1989. 363.

38 BOKODI-OLÁH Gergely: *Megelevenedő történelem. Történelmi műsorok a Magyar Televízióban, 1957–1990*. Budapest, a szerző kiadása, 2009. 42.

39 Idézi STANDEISKY Éva: *Bomlás. A hatalom és a kulturális elit*. In: RAINER M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 322.

40 MOL 288. f. 7/580. ó. e. HAJDÚ Tibor: *Változó korok, változó vélemények a magyarországi Tanácsköztársaságról*. In *Századok Füzetek*, Budapest, 2009. 14. HUSZÁR Tibor: *Kádár János politikai életrajza, 1957. november–1989. június*. Budapest, Kossuth, 2003. 532.

41 BOKODI-OLÁH i. m. (38. lj.) 48.

42 BALASSA Péter: *Mindnyáján benne vagyunk. Nadas Péter művei*. Budapest, Balassi, 2007.

43 CZIGÁNY Lóránt: *Pé mint prózáíró portréja. Hajnóczy Péter*. Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 1981.

A Móra Könyvkiadó ismeretterjesztő sorozatának egyik kötete a híres hadvezéreket mutatta be Nagy Sándortól kezdve. Mivel Erwin Rommel is szerepelt benne, a könyvet bezúzták, a kiadó igazgatóját pedig menesztették.

Illyés Gyula *Szellem és erőszak* című esszéketét először 1978-ban adta ki a Magvető Kiadó, de egy évtizedig raktárban őrizték. A tízéves késés magyarázata: „Magas szintről származó tilalom volt a várákozás oka.”⁴⁴

Sinkó Ervin *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek 1935–37* című művét 1961-ben Jugoszláviában adták ki, de Magyarországon csak a rendszerváltozáskor jelenhetett meg, pedig a szerző alapító tagja volt a Kommunisták Magyarországi Pártjának. Hasonló sorsra jutott 1970-ben Sík Endre nyugalmazott külügyminiszter és központi bizottsági tag *Vihar a levelet...* című visszaemlékezése is, hiszen a szovjet elvtársak érzékenysége hivatkozva a már kinyomtatott könyvet visszavonták,⁴⁵ és csak a gorbacsovi glasznosztj idején (1988) jelenhetett meg.⁴⁶

Az anyaországot igyekeztek elszigetelni jugoszlávai magyarságtól. Betiltották a délvidéki írók egész sorát, köztük Gion Nándor könyveit. Jó néhány évre kitiltották Magyarországról az *Új Szimposion* avantgárd folyóirat szerkesztőit. Arról is gondoskodtak, hogy az újjvidéki *Magyar Szó* című újságot nálunk ne lehessen kapni, miközben az újságosok polcain porosodtak a *Scintea*, a *Tribuna Ludu*, a *Pravda* stb. kötegei.⁴⁷

Az 1973-as tisztogatás, a reformellenes intézkedések hatására elsőként az ún. Lukács-iskola tagjaival (Hegedűs András, Márkus Mária, Márkus György, Bence György, Kis János, Vajda Mihály, Heller Ágnes, Fehér Ferenc) számoltak le.⁴⁸ A tiltások hatására közülük többen is emigráltak.

Haraszi Miklós az „uralkodó osztály” életéről írt, *Darabbér* című munkásszociográfiájáért 1974-ben államellenes izgatás vádjával 8 hónap felfüggesztett börtönbüntetést kapott. Magyarországon csak 1989-ben adták ki, miután 14 országban már megjelent.⁴⁹

Konrád György és Szelényi Iván 1974-re lett kész *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvvel. A politikai rendőrség a kéziratot lefoglalta, a szerzők ellen először államellenes izgatás vádjával indítottak eljárást, végül a büntetőeljárást megszüntették, de Szelényi Iván családjával együtt emigrált. Konrád Györgyöt egy évtizedes publikálási tilalommal büntették.

Hernádi Gyula *Borotvált tabló* című művét bezúzták (csak 1980-ban jelenhetett meg), az író pedig nem kapott útlevelet, azzal az indoklással, hogy kiutazása „sérti a Magyar Népköztársaság érdekeit”.⁵⁰

44 SOLTÉSZ Anikó – PALOTAI János: Kinyílt dobozok – olvasható könyvek. In: *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest, Reform Rt., R-forma Kiadói Kft., 1989. 380. HUSZÁR i. m. (40. lj.) 538.

45 MOL 288. 36. cs./1971. ő. e. MOL 288. f. 41/1971/152. ő. e.

46 Sík Endre: *Vihar a levelet...* (Utószó Milei György). Budapest, Zrínyi, 1988. 525.

47 JUHÁSZ György: Autonómiát, de melyet? *Magyar Nemzet*, 2012. december 10. 6.

48 RÉVÉSZ Béla: A proletárdiktatúra ideológiai funkciójának kriminalitása. (Ideológia – politika – jog Magyarországon az ötvenes években). In: *Acta Juridica et Politica*. Szeged, 1997. 196. CSIZMADIA ERVIN: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. Budapest, T-Twins, 1995. I., 47. BENCE György – KIS János – MÁRKUS György: *Hogyan lehetséges a kritikai gazdaságtan?* Budapest, T-Twins – MTAK Lukács Archívum, 1992. 308. HELLER–KÖBÁNYAI i. m. (25. lj.) 278. VASS Henrik (szerk.): *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1971–1975*. Budapest, Kossuth, 1979. 387., 457. és 465. ÁGH Attila: Ideológiai viták és értelmiségi stratégiák a hatvanas és hetvenes évek Magyarországon. *Juss*, 1989/december–1990/január, 25.

49 HARASZI Miklós: *Darabbér. [Egy munkás a munkásállamban]*. Budapest, Téka, 1989.

50 DOMOKOS i. m. (3. lj.) 222.

Németh László *Sorskérdések* című írása 10 évig nem talált kiadót, csak 1989-ben jelent meg.

1983-ban Püski Sándor New York-i kiadója Csoóri Sándor előszavával megjelentette Duray Miklós *Kutyaszorító* című művét.⁵¹ Csoóri a nyugati közvélemény elé tárta a szovjet típusú diktatúra két jellemző vonását: az állampárti rendszert és a magántulajdon tilalmazását, s egyértelműen magasabb rendűnek minősítette a nyugati demokráciákat:

„A nyugati demokráciák neveltje hitetlenül hallgatja a kelet-európai kisebbségek nyomoráról szóló történeteket. (...) A többpártrendszerű országok nacionalizmusa sohasem lehet olyan féktelen és diktatórikus, mint az egy párt irányította országoké! Hiszen ahol pártok versenyezhetnek a hatalomért, ott akár meggyőződésből, akár pártérdekből az egyik küzdőnek föltétlenül fel kell vállalnia a nemzetiségek gondjait. (...) A magántulajdontól megfosztott egyén elveszítve gazdasági támasztékát, pajzsát, tökéletesen elveszett állampolgárrá változott. Ide-oda lökhető alkalmazottá!”

Csoóri ezután szólt még a nemzetiségeket védő egyházakat megszorozó marxista „ideológiai kartácstűzről”.⁵²

A szocialista rendszer tabutémáit leleplező írás miatt személyesen Kádár János kezdeményezte a szigorú megtorlást. 1983. június 13-án a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága ezért az alábbi határozatot hozta:

1. Csoóri Sándor az Írószövetség képviselőjében nem utazhat külföldre.

2. A Művelődési Minisztérium Kiadói Főigazgatósága állítsa le Csoóri Sándor politikai tartalmú, a Magyar Népköztársaság érdekeit sértő írásainak megjelentetését.

3. A Tájékoztató Hivatal elnöke rendelje el, hogy Csoóri Sándor politikai jellegű és tartalmú írásait ne közöljék. A Művelődési Minisztérium egyidejűleg biztosítsa, hogy Csoóri Sándor nyilvános szerepléseit az illetékes tanácsai és művelődési szervek ne engedélyezzék.

A Központi Bizottság Tudományos és Kulturális Osztálya a Külügyi Osztállyal együttműködve szóbeli jegyzékben tájékoztassa az üggyel kapcsolatos állásfoglalásáról a budapesti szovjet, csehszlovák és román nagykövetség kulturális beosztottját.

„Ha az imperialista propaganda központok Csoóri Sándor írását szélesebb körű kampány keretében felhasználják, az abban foglaltakra nyilvánosan is reagálni kell a *Magyar Nemzet* vagy az *Élet és Irodalom* hasábjain. A megjelenő írás lépjen fel a nacionalizmus ellen, és utasítsa vissza Csoóri Sándor előszavának főbb megállapításait. A nyilvános elhatárolódással el kell érni, hogy szükségessé váló adminisztratív intézkedéseket a kérdés iránt érzékeny értelmiségi közvélemény ertse és elfogadjá.”⁵³

1983. szeptember 16-án meg is jelent az *Élet és Irodalom*-ban Hajdú János „Utószó egy előszóhoz” című írása, amelyben beszámíthatatlannak minősítette Csoóri Sándort, és azzal vádolta, hogy tudatzavarában és nem az eszével aggódik a kisebbségi magyarokért. Hajdú kijelentette, hogy Csoóri „hátat fordított a szocializmusnak.” Jellemző a pártvezetés gondolkodásmód-

51 DURAY Miklós: *Kutyaszorító*. New York, Püski, 1983.

52 CSOÓRI Sándor: Kapaszkodás a megmaradásért. In: HAVAS Fanny (s. a. r.): *Beszélő. Összkiadás*. Budapest, A-B Beszélő, 1992. I., 474–475.

53 MOL 288. f.7. 675. ó. e.

jára, hogy egy olyan írás ellen vezényeltek támadást, amelyet az ország közvéleménye nem ismerhetett, mivel Magyarországra nem jöhetett be a könyv.⁵⁴

Az 1984-es Los Angeles-i olimpiát a szocialista országok többsége szovjet utasításra bojkotálta. Ezért az olimpiáról készült könyvet is bezúrták.

1986-ban egy kiadó elhatározta, hogy újra kiadja a *Révai Nagy Lexikont*. A hasonmás kiadásra néhány nap alatt 75 ezer előfizetés gyűlt össze. A pártvezetés mégis betiltotta, s a már kinyomtatott első kötetet is visszavonatta. Állítólag Berecz János a Szamuely Tiborról írt szócikkre hivatkozott a határozat meghozatalakor.

Vas Zoltán emlékiratai rendkívüli előzmények után jelentek csak meg: Vas Zoltánnál házkutatást tartottak, útlevelét elkobozták, végül hosszú alkudozások után, Nemes Dezső és Óvári Miklós cenzúrázása után jelenhettek meg a könyvek.⁵⁵

Hamvas Béla művei 40 évig nem jelenhettek meg. A *Karnevál* című regényt 1985-ben adták ki, majd 1988-ban kezdték meg az adósság törlesztését, Hamvas műveinek kiadását.

Tamási Áron *Ábel*-trilógiája csak úgy jelenhetett meg, hogy egyes részeit átírták a szerzővel.

Móra Ferenc *Hannibál feltámasztása* című regényét mind a nyilasok, mind a kommunisták átírták. Végül 2004-ben jelenhetett meg az eredeti mű.⁵⁶ Verses ABC-jében a sorok rímelték egymással és a kezdő betűk adták meg az ABC-t. „Jó az Isten, jót akar.” – helyére „Jó az anya, jót akar” mondat került. Móra Ferenc *Az ének a búzamezőről* c. regényét (1927) sokáig nem adták ki a Tanácsköztársaságra tett megjegyzése miatt. Még a Magvető Könyvkiadó életműsorozatából is kihagyták. Végül 1978-ban jelenhetett meg, de csak csonkítva.

Külföldi szerzők sem jártak jobban. Paul Guirmand *Hárman Párizsban* című művét utólag, sajátos módon cenzúrázták. A már kinyomtatott 7100 példány mindegyikében zsilteppengével kivakartak három betűt és fekete tollal átjavították. Így lett az „összeesküvő orszokból” „összeesküvő orvosok.”

Milan Kundera *Tréfa* című könyve 1968-ban jelent volna meg, de a szerző politikai szerepet vállalt a prágai tavasz eseményeiben, majd disszidált, ezért mégsem adták ki a könyvét.

Borisz Paszternak Nobel-díjas regényét, a *Doktor Zsivágót* csak 30 évvel nyugati megjelenése után lehetett közölni.

Bulgakov 1926-ban írt *Kutyaszív* című könyvét csak 1988-ban merték kiadni.

Arthur Koestler *Sötétség délben* és A. I. Szolzsenyicin *A GULAG szigetcsoport* című regénye is csak a rendszerváltozás révén jelenhetett meg. Addig Magyarországon csak bértollnokok ledorongoló véleményét tették közzé ezekről a művekről és szerzőikről.

Másfél évtizeddel a rendszerváltozás után derült ki, hogy Günter Grass *A bádogdob* című könyvét is cenzúrázták.⁵⁷

54 KISZELY Gábor: *Szellem a célkeresztben. Csoóri Sándor és a politikai rendőrség ügynökei*. Budapest, Magyar Egyetemi Kiadó, 2007. 97.

55 Vas Zoltán: *Betiltott könyvem. Életem III*. Budapest, Szabad Tér, 1990. 337–339.

56 HAJDÚ Tibor: Hannibál legújabb feltámasztása – Móra Ferenc: Hannibál feltámasztása. *Mozgó Világ*, 2004/11. 107.

57 *Magyar Nemzet*, 2004. május 4.

4. Versek cenzúrája

A költőkre is hasonló sors várt, mint az írókra. 1945 után átvizsgálták az addig született műveket. Egyes verseket örökre ki akartak törölni az irodalmi tudatból, másokat pedig meghamisítottak. Ady Endre,⁵⁸ József Attila,⁵⁹ Juhász Gyula,⁶⁰ Babits Mihály,⁶¹ Kosztolányi Dezső⁶² irredentának, reakciónak és klerikálisnak minősített verseit egyszerűen kihagyták az *Összes versei* kiadványokból.

József Attila *Az Isten itt állt a hátam mögött* című verséből kihúzták az első két sort: „Az Isten itt állt a hátam mögött / s én megkerültem érte a világot”, s ezzel teljesen más értelmet adtak a műnek.

Kortörténeti kuriózum, hogy Babits Mihály 1939-ben írt *Ezerkilencszáznegyven* című költeményének harmadik versszakát az 1942-ben működő katonai cenzor és 1961-ben a Köpeczi Béla⁶³ által irányított Kiadói Főigazgatóság is kicenzúrázta: „Immár a népeket terelik mint nyájat, / emberek futkosnak, mint riadt patkányok, / városok lángolnak telhetetlen tűzben / nemzetek halálát engedte az Isten.”

A kortárs költők közül Weöres Sándort,⁶⁴ Kassák Lajost, Vas Istvánt, Pilinszky Jánost, Szabó Lőrinczet,⁶⁵ Erdélyi Józsefet, Sinka Istvánt ítélték hosszabb-rövidebb hallgatásra. Jékely Zoltán *Álom* című kötetét már 1948-ban betiltották, Pilinszky János verseinek második kötetét Bóka László⁶⁶ államtitkár tiltotta be.

Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című verse,⁶⁷ illetve Vas István Rákosi Mátyásról írt alábbi sorai természetszerűleg az asztaliókban maradtak: „Míg Marx és Lenin tanait tanítod / mohó szemedet szemügyre veszik. / Hiába hogy a dobogón dagadva / eszméidet emlegeted / rácáfol a szikár szavakra / tokás, pocakos termeted.”

58 Az ötvenes évek gimnáziumi tankönyvei viszont Ady Endre műveként tanították a „Cári ágyú filozófál” című verset.

59 József Attila versei közül kicenzúrázták a „fasiszta kommunizmusról” és Trianonról szóló verseit. Az 1925-ben született „Nagy városokról mesélt a messzi vándor” című vers „messzi vándorában” Rákosi Mátyást fedezték fel, és a „nagy városok” legfontosabbika Moszkva lett.

60 Juhász Gyula 1963-ban megjelentetett *Összes verseiben* nem szerepelhetett az „Arad” (1920) című vers, mert ugyan 1849 vértanúinak állított emléket, de az országot „csonka” jelzővel illette.

61 „Egy néhány sor a Vásár, a Dal az esztergomi bazilikáról, (bár lenne a hangom tiszta...) és a hazám című versekből” a hátrahagyott versekből „külön kettőt – az Áldás a magyarra és az Erdély címűeket kihagytuk.” L. BELIA György (összeáll.): *Babits Mihály összegyűjtött versei*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977. 661–662.

62 Pl. „Kassa / Csak arra vár, hogy egyszer / Rákóczi kürtjeit újra megrikkassa.” L. VARGHA Balázs (s. a. r.): *Kosztolányi Dezső összegyűjtött versei*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1971. 1–2.

63 Köpeczi Béla (1921–2010) kommunista politikus, irodalomtörténész, történész. 1954–1964 között a Kiadói Főigazgatóság, 1964–1966-ban a Magyar Szocialista Munkáspárt Kulturális Osztályának vezetője. 1971–1975 között a Magyar Tudományos Akadémia főtákará. 1982–1988 között művelődési miniszter.

64 Weöres Sándor *Theomachia* című drámai költeményét a lektori jelentés a következőképpen minősítette: „Weöres költeménye objektíven miszticizmus, irracionális propagálása a költészetet keresztül, ezáltal harci eszköz a burzsoázia kezében, abban a küzdelemben, amelyet az ideológia területén folytat a materialista világszemlélet ellen. Ép ezért nem adható ki.” Idézi: DOMOKOS i. m. (3. l.) 135.

65 Nagy sokára megjelent „összesként” hirdetett versei közül hiányzott „Az Ipoly ünnepe” c. vers.

66 Bóka László (1910–1964) irodalomtörténész, író, költő, kritikus, 1947–1950 között a Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára.

67 Kovács Viktória: Igen és nem: Illyés Gyula: Két kéz – egy mondat a zsarnokságról. *Hitel*, 2008/11. 101.

Az 1956-os forradalomról és szabadságharcról írt versek – Tamási Lajos *Piros a vér a pesti utcán*, Márai Sándor *Mennyből az angyal* stb. – nem jelenhettek meg 1989-ig.⁶⁸

Az 1956-os szabadságharc leverése után a költők egy része börtönbe került vagy emigrált, a többiek pedig egy ideig szolidaritásból nem publikáltak. Csak a rendszerhez hű, de egyébként tehetségtelen költők versei jelenhettek meg.⁶⁹

Utassy József *Zúg a március* című verse az egyik Művelődési Ház programfüzetének címlapján jelent meg 1973. március 15-én. Az éber állambiztonsági szolgálat felfigyelt az esetre, s a „Lopnak a bőség kosarából” szövegű verssort államellenes izgatásnak minősítették.⁷⁰ (Bár a vers már korábban, 1968-ban a *Kortárs* című folyóiratban és a *Szép versek* antológiájában⁷¹ is megjelent.)

Nagy Gáspár *Öröknyár: elmúltam 9 éves* című versével emlékezett Nagy Imre kivégzésének 15. évfordulójára. A szerkesztők nem vették észre, hogy a költő a versbe többször is beírta Nagy Imre monogramját, ezért 1984-ben a tatabányai *Új Forrás* című folyóirat leközlölte. A lapot feljelentették, és Sárándi József versrovatvezetőt eltávolították, mondván, hogy nem volt elég éber.⁷²

Még nagyobb retorzióra került sor, amikor a *Tiszatáj* című folyóirat 1986. júniusi számában megjelent Nagy Gáspár *A fiú naplójából* című verse, amelyben a költői látomás „immár harminc évgyűrűjével” „drága júdás”-ában Kádár János magára ismert, ezért az ügyet a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága elé vitte, ahol kijelentette: „Hogy ha harcolni köll, akkor harcolni köll, és együtt köll harcolni.”⁷³ Tüstént betiltották a *Tiszatáj* legújabb számát, és felfüggesztették működését. Lemondatták a főszerkesztőt, s két közvetlen munkatársa fegyelmit kapott.⁷⁴

5. Színpadi művek sorsa

A színpadi művek közül Madách Imre *Az ember tragédiája* című drámájának 1947-es előadásán a rendező Ádámot vörös jelmezbe, Lucifert pedig zöld, nyilas egyenruhára emlékeztető gúnyába bújtatta. A „haladó” szereplők jobbról balra, a „reakcióso” balról jobbra

68 MEDVIGY Endre – POMOGÁTS Béla (szerk.): *Ezerkilencszázötvenhat, te csillag. A forradalom és a szabadságharc olvasókönyve*. Budapest, Püski, 1991.

69 A kor jellegzetes terméke Földeák János „Kilenc marha autón” című verse. A vers arról szól, hogy a szocializmus fejlődése már annyira előrehaladt, hogy a teheneket teherautón szállítják a vágóhídra. „Mindegy, az ember hal, s amit teremt / az örök életű: / kilenc marha utazik autón- / hurrá, de egyszerű.” L. *Tűz-tánc antológia*. Vö. MURÁNYI Gábor: Az irodalomban nincs légüres tér. A Tűz-tánc antológia. In: *1956-os Intézet Évkönyve*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 137.

70 KENEDI János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv: október 23. – március 15. – június 16. a Kádár-korszakban*. Budapest, Magvető, 1996. I., 351–352. (Az egyik rendőr „zug márciusnak” olvasta a „zug március”.)

71 *Kortárs*, 1968/8. 1273. *Szép versek*. Budapest, 1968.

72 MONOSTORI Imre: *Az Új Forrás vonzásában. Dokumentummemoár, 1969–1998*. Tatabánya, JAMK, 1994. 136–182.

73 Idézi HUSZÁR i. m. (40. lj.) II. 303.

74 KÖNCZÖL Csaba: A *Tiszatáj* a főnix. Szegedi interjú Vörös Lászlóval és Annus Józseffel. *Kritika*, 1989/11. 22. ROLF MÜLLER: A *Tiszatáj*-ügy állampárti dokumentációja, 1986. *Kortárs*, 2001/7. 39. GYURIS György: *A Tiszatáj fél évszázada, 1947–1997*. Szeged, Somogyi-kvt., 1997. 198. DOMOKOS László: Egy levélváltás története. Beszélgetés a *Tiszatáj* viszontagságairól. *Élet és Irodalom*, 1989. február 17. MÁRKUS Béla: A költő egyszemélyes pere. *Tiszatáj*, 1990/10. 140–141. Varga Péter: A *Tiszatáj* és az irodalompolitika. *Múltunk*, 1997/1. 74. OLASZ Sándor: *Tiszatáj*-dráma, 1986. *Juss*, 1989/március. 6.

közlekedtek a színpadon.⁷⁵ Ez sem mentette meg az előadást; pesszimiztának tartották, történelemszemléletét hamisnak minősítették, mert nem az osztályharcot hirdette. Leginkább a falanszterjelenet miatt akarták a művet betiltatni. 1954-ben újra felmerült a mű bemutatása, de akkor az addig háttérbe szorított Lukács Györggyel írtak a *Szabad Nép*be egy támadó cikket a *Tragédiával* szemben.⁷⁶ 1955. január 7-én mutatták be végül is Madách drámáját, miután Rákosi Mátyás is megtekintette, de csak havi három előadást engedélyeztek.⁷⁷

A Kádár-korszak idején is sokat foglalkoztak Madách Imre művével. Gromov szovjet nagykövet tiltakozott, Marosán György pedig egyszerűen átíratatta volna a falanszterjelenetet.⁷⁸ Kádár János még azt is kifogásolta, hogy gimnazistákat vittek az előadásra. Aczél György végül azt a megoldást javasolta, hogy a falanszterjelenetet úgy rendezzék át, hogy az ne a kommunizmus, hanem a burzsoázia ellen szóljon.⁷⁹

Németh László *Galileijét* azért száműzték, mert feszegette az igazság és a „dogma” kérdését, és mert Galilei fizikai megkínzásának a színpadon való bemutatása az ÁVH-ra emlékeztette a közönséget.⁸⁰

Németh László *Széchenyi* című darabját is csak tíz alkalommal lehetett bemutatni, mert a közönség olyan lelkesen tapsolt, hogy a hatalom gyanakodni kezdett. Ráadásul az olasz testvérpárt vezetője, Palmino Togliatti⁸¹ is éles kirohanást intézett Németh László ellen a *Népszabadság*ban.⁸²

Bartók Béla *A csodálatos mandarin* című táncjátékát „dekadensnek” és „formalistának” bélyegezték, s újbóli bemutatását megtiltották.⁸³ Bartók Béla szovjetunióbeli utazásáról készült cikkét még a teljes Bartók-bibliográfiából is eltüntették.⁸⁴

Kodály Zoltán *Háry Jánosát* 1950-től némileg átalakítva játszották a magyar operett színpadain. Az eredetiben „muzka-osztrák” határ szerepelt, ezt átalakították „burkus-osztrák” határrá. Kimaradt az a jelenet is, hogy egy hórihorgas kozák határőr hogyan igazoltatja az öreg zsidót, aki ki akar vándorolni: „Dokument jeszty?” A zsidó előkereste az iratot, de a zord határőr ennek ellenére elzavarta.

Sarkadi Imre *Oszlopos Simeonját* 1960-ban tervezték bemutatni, de a színház végül is nem merte előadni. 1967-ben a Madách Színház egy egész sor olyan darabot mutatott be, amelyek 10–20 éve tiltás alatt álltak: Dürrenmatt *Nagy Romulusát*, Illyés Gyula *Kegyencét* és E. Albee *Nem félünk a farkastól* című színművét.⁸⁵

75 *Magyar Nemzet*, 1947. szeptember 28.

76 URBÁN Károly: *Lukács György és a magyar munkásmozgalom*. Budapest, Kossuth – Párttörténeti Intézet, 1985. 161–162.

77 IMRE Zoltán – RING Orsolya (szerk.): *Szigorúan bizalmas. Dokumentumok a Nemzeti Színház Kádár-kori történetéhez*. Budapest, Ráció, 2010. 50.

78 Marosán György: „Érthetetlen, hogy itt nálunk minden jelenetet be kell mutatni.” MOL 288. f. 4. cs. 18. ő. e.

79 MOL 288. f. 4. cs. 18. ő. e.

80 NÉMETH László: *Galilei. (A dráma „pere” 1953–56)*. Debrecen, Csokonai Színház, 1994.

81 Palmiro Togliatti (1893–1964) olasz kommunista politikus. Jogot végzett, az Olasz Kommunista Párt egyik alapítója, 1927-től haláláig a főtitkára. L. Uő.: *Válogatott cikkek és beszédek*. Budapest, Szikra, 1952.

82 *Népszabadság*, 1957. április 14. 16. N. PÁL József: Az életmű kegyelmi pillanata. Németh László és az 1956-os forradalom. *Kortárs*, 2001/4. 54.

83 BÓNIS Ferenc: *Élet-képek: Bartók Béla*. Budapest, Balassi – Vávi Kft., 2006. 336.

84 BARTÓK Béla oroszországi útjáról. *Zenei Szemle*, 1929/II. 10.

85 KARINTHY Ferenc: *Napló, 1967–1969*. Budapest, Ulpius-ház, 1993. 6.

Örkény István *Pisti a vérzivatarban* című drámáját már 1969-ben műsorra tűzte a Víg-színház, de a darabot betiltották. Később megjelent volna az *Új Írás* című folyóiratban, de annak összes példányát bezúzták, mielőtt az újságos standokra került volna. Végül 1978-ban engedélyezték a színházi bemutatót, de még 1979-ben is „utólagos helytelenítés” járt érte.⁸⁶

1986 januárjában a kultúrpolitikai kormányzat letiltatta Csurka István *Vizsgák és feyelmlik* című darabjának márciusi bemutatóját, mert „a szerző monori szereplésétől⁸⁷ függetlenül eszmei, politikai szempontból több vonatkozásban is erőteljesen vitatható.”⁸⁸ Kádár János a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának júliusi ülésén az ellenzékéről szóló vitában, nevet nem említve, de egyértelműen a Csurka elleni fellépésről szól: „híve vagyok annak is, hogy a legdurvább esetekben publikációs tilalom legyen. Az a magyar állampolgár író, aki előadásában Amerikában dicsérte 1956-ot,⁸⁹ ne publikáljon Magyarországon és ne utazzon, amíg a magatartásában nem változik.”⁹⁰ Ennek alapján a Politikai Bizottság 1986. július 2-i ülésén határozott arról, hogy Csurka István „ellenzéki hangvételű politikai eszmék megjelentése, ellenzéki magatartása miatt kapjon szilenciumot”.⁹¹

6. A sajtó felügyelete, ellenőrzése

A központi kézi vezérlésű pártirányítás az újságokat, folyóiratokat is folyamatosan ellenőrizte. Amennyiben minden éberség ellenére nem kívánatos témájú cikk jelent meg, teketória nélkül bezúzták az adott lap összes példányát. E szigorú ellenőrzés egyik említésre méltó epizódja volt, amikor 1958. június 17-én a napilapokban megjelent Nagy Imre és társainak ítélete, az előtte való délutánon a szöveget az egyes újságokhoz a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának egy-egy tagja vitte ki, a szerkesztőségeket és a nyomdákat lezárták, s a lapkészítés mindegyik fázisát végig ellenőrizték.

A *Kortárs* 1960. augusztusi számából ki kellett szedni azt a két oldalt, amelyre Csoóri Sándor versét, a *Vér és virágot* nyomtatták: „S ti szemem foglyai: erdők és madarak / Együtt leszünk-e majd a parttalan hazában...” Csoóri eredetileg a semleges szót szerepeltette a versében, ezt ’56 miatt nem engedték, ezért lett parttalan, de a szerkesztő véletlenül ékezetet tett rá.

A *Forrás* 1972. májusi számába bekerült ez a mondat: a „fiatalok Párizsban, Ceylonban, Mexikóban, Csehszlovákiában, Lengyelországban kitért ingmellel rohannak sortűzbe, szuronyokba.” Az írásba betett két utolsó országért a *Forrás* akkori főszerkesztőjét, Varga Mihályt azonnali hatállyal menesztették.

A *Magyarország* című hetilap adta volna hírül elsőként, hogy meghalt Mao Ce-tung. A moszkvai vezetés azonban a hírt csak bizonyos idő eltelte után szerette volna közzétenni, hogy az értékeléshez kivárja a bekövetkezett változásokat. Ezért mind a 180 ezer példányt rendőrökkel szedették össze.

86 RADNÓTI Zsuzsa: Lázadó dramaturgiák száz éve. *Jelenkor*, 2003/6. 531. ÖRKÉNY István: *Drámák*. Budapest, Palatinus, 2001. III., 635–636.

87 Csurka István a monori tanácskozáson *Új magyar önépítés* címmel tartott előadást. L. RAINER M. János (szerk.): *A monori tanácskozás 1985. június 14–16*. Budapest, 1956-os Intézet, 2005. 28.

88 MOL 288. f. 7/738. ó. e.

89 Kádár itt Csurka 1986 tavaszán elhangzott amerikai előadásaira, illetve a Püski Kiadónál, New Yorkban megjelent *Az elfogadhatatlan realitás* című esszékötetére utalt.

90 Idézi CSIZMADIA i. m. I. (48. lj.) 294.

91 MOL M-KS 288. f. 11/4446. ó. e.

A *Forrás* című folyóirat 1980 februárjában közölte volna Csoóri Sándor – két esztendeje kész – *Egy nomád értelmiségi* című esszéjét. A már kinyomtatott példányokat a nyomdában lefoglalták, s a cikket pengével kivágták.⁹² A főszerkesztőt, Hatvani Dánielt pártmegrovásban részesítették. A megyei pártbizottság jegyzőkönyve szerint az írás

„a Magyar Népköztársaság nemzetközi érdekeit sértő megállapításokat tartalmaz, támadja a párt és az értelmiség között, 56 után létrejött kiegyezést, a Horthy-fasizmus időszakával szemben alulértékeli a mai irodalmi élet lehetőségeit, szemlélete nem osztályalapú. A nép államában a munkásosztály vezető szerepét senki sem vitathatja, ez a téma tabu.”⁹³

Valószínűleg a következő mondat váltotta ki ezt az intézkedést: a hatalom „mindenből többet juttat a lakosságnak, mint demokráciából.”

A *Honismeret* című folyóirat 1980. márciusi számát Vigh Károly történésznek a trianoni békeszerződés 60. évfordulójáról való megemlékezése miatt zúzták be.

A '80-as évek első felében a *Mozgó Világ*⁹⁴ adminisztratív intézkedések keresztüzébe került. Veress Miklós főszerkesztőnek felróták, hogy leköszölte Alexa Károly filológiai, verstani tanulmányát, amelyben egy Rákosi elvtárhoz írott úttörődalt elemzett. Ugyancsak meg róták a szerkesztőséget, amikor megjelentették Háy Ágnes városi folklórgyűjteményét. Az Egyetemi Nyomda igazgatója 1980 végén felmondta a folyóirat szedésére kötött szerződést azzal az ürüggyel, hogy „a nyomdászok nem hajlandók kiszedni Hajnóczy Péter *Ösztönző elem* című novelláját”.⁹⁵ A támadások miatt lemondott a főszerkesztő, de az utódai ellen is foganatosítottak retorziókat: Az 1981. márciusi számot bezúzták. Csak találgatni lehet, hogy Géczy János *Napló* című írása vagy Sükösd Miklós lengyelországi útinaplója volt az indok. 1983-ban már nem kegyelmeztek meg senkinek sem. Kulin Ferenc főszerkesztővel az élen az egész szerkesztőséget leváltották, s a folyóiratot betiltották.⁹⁶ Végül P. Szűcs Julianna – annak ellenére, hogy a magyar értelmiség egy része bojkottálta a lapot – vállalkozott a *Mozgó Világ* továbbvitelére, de az 1984. augusztusi szám 15 ezer példányát egy Trockijjal foglalkozó tanulmány miatt újra bezúzták.⁹⁷

A pártvezetés a *Mozgó Világgal* párhuzamosan lépett fel a magyar ellenzékieknek legális publikálási lehetőséget biztosító folyóirat, a vajdasági *Új Symposion* ellen. Roska István külügyminiszter-helyettes tett feljelentést a jugoszláv nagykövetségen. Ennek hatására a Szivéri János által vezetett szerkesztőséget feloszlatták.

92 PINTÉR M. Lajos: *Ellenzékben. A „Nagy Népi Hural”-tól a Magyar Demokrata Fórumig. A Kádár-rendszer népi-nemzeti ellenzéke, 1968–1987.* Lakitelek, Antológia, 2007. 37.

93 Idézi HATVANI Dániel: *Tilalomfák árnyékában.* Budapest, Püski, 1997. 39.

94 A folyóirat Illyés Gyulának 1965-ben megjelent „Mozgó Világ” című verséről kapta nevét. L. KIRICSI Zoltán: „Szülőhazám téglái...” Illyés Gyula: „Mozgó Világ” című verséről. *Iskolakultúra*, 2002/11. 61.

95 Idézi MURÁNYI i. m. (9. lj.) 275.

96 Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán október 28-án vitát rendeztek a *Mozgó Világgal* kapcsolatos kérdésekről, amelyen Tóth Dezső és Zöldi László, az *ÉS* főszerkesztő-helyettese próbálták megmagyarázni az intézkedések jogosságát. A vita szövegének jó részét közölte az *Irodalmi Újság*, 1984/1. 12–16.

97 NÉMETH György: *A Mozgó Világ története (1971–1983).* Budapest, Palatinus, 2002. 153. KASZA László: „A *Mozgó Világ*” ügye. *Irodalmi Újság* (Párizs), 1984/1. 11. P. SZÜCS Julianna: Partizánok a hivatalban. Beszélgetés P. Szűcs Juliannával. *Élet és Irodalom*, 1985. május 31. 7. VERESS Miklós: Egy feljelentés elő- és utólete, avagy a Cinzanótól a Vilmoskörtéig. *Tiszatáj*, 1991/7. 53.

A Szegeden megjelenő *Tiszatáj* 1982-ben közzé tette Köteles Pál kritikáját a román publicista, Ion Lăncrănjă *Szónoklat Erdélyről*⁹⁸ című művéről. A szerkesztők még sikerrel védekeztek azzal, hogy nem tudták, hogy a pártvezetés Száraz Györgyöt bízta meg a válasz megírására.⁹⁹ Végül 1986-ban fél évre mégis betiltották a folyóiratot, mert abban megjelent Nagy Gáspár *A fiú naplója* című verse.¹⁰⁰ Ugyanebben az évben a *Liget* című folyóirat tavaszi számát is megsemmisítették, mert Békés Pál novellájában egy párbeszédben Dubčeket¹⁰¹ hősként említette.

A Kádár-rendszerben nagyon nagy igény mutatkozott a múlt vitatott korszakainak vagy „fehér feltjainak” feltárására, így az 1983-ban induló *História* című történelmi folyóirat nagy népszerűségnek örvendett. Ezért is volt feltűnő, hogy mindjárt a második szám két, majdnem azonos tartalmú formátumban jelent meg. Az első változat példányait a párt utasítására már az újságosoktól gyűjtötték be. A második változatban két kép nem szerepelt: az egyik egy Titóról készült *Ludas Matyi*-karikatúra, ahol a jugoszláv pártvezetőt láncos gyilkosként ábrázolták, illetve a Rajk-per bíróságáról készült kép, amelyen látható volt Barcs Sándor, a Rajk-per népbírája, a Magyar Távirati Iroda nyugalmazott vezérigazgatója és a Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagja.

7. Filmek kálváriája

A filmek közül is jó néhányat betiltottak. Évekig dobozban tartották Szóts István 1947-ben készült *Ének a búzamezőn* című filmjét, s még a kópiákat is elkobozták.¹⁰²

1957 szeptemberében a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága megvizsgálta az elmúlt „zavaros időszak” filmtermését. Betiltották Várkonyi Zoltán *Keserű igazság*, Banovich Tamás *Eltűszentett birodalom*,¹⁰³ Kalmár László *A nagyrozsdási eset* című filmjét. Ezek a filmek három–három és fél évtizedig maradtak dobozban. Az első film, amelynek eredeti címe *Vádirat* volt, a tartalma miatt: Sztuckó János igazgató (Bessenyei Ferenc) csak a sikerrel, a terv túlteljesítésével foglalkozik, a munkát Palócz Imrére (Gábor Miklós), a helyettesére hagyja. Figyelmeztetik, hogy a siló süllyed, de a munkát nem állítják le, ezért összeomlik, és két ember meghal. A felelős természetesen Palócz lesz.¹⁰⁴

Banovich Tamás filmjét annak ellenére betiltották, hogy a mesélő Darvas Iván¹⁰⁵ helyébe Gábor Miklóst tették, pedig a pesti utcákon kint voltak a bemutató plakátok. Valószínűleg a mesejáték néhány kiszólása szolgáltattott minderre indokot: „A király fél a birodalomtól,

98 Magyarul: Ion LĂNCRĂNJĂ: *Szónoklat Erdélyről*. Budapest, Áramlat, 1990. 90.

99 SZÁRAZ György: *Egy furcsa könyvről*. Budapest, Magvető, 1983. 11. (A tanulmány először a *Népszabadság*-ban jelent meg.)

100 L. fentebb.

101 Dubček, Alexander (1921–1992) csehszlovák (szlovák) kommunista politikus. 1968 januárjában a Csehszlovák Kommunista Párt első titkára lett. Meghirdette az „emberarcú szocializmus” programját, amire a Varsói Szerződés csapatai megszállták Csehszlovákiát. Dubčeket letartóztatták, majd leváltották.

102 SZÓTS István: *Szilánkok és gyaluforgácsok. Egybegyűjtött írások*. Budapest, Osiris, 1999. 63–64.

103 SZILÁGYI Gábor: *Életjel. A magyar filmművészet megszületése 1954–1956*. Budapest, Magyar Filmintézet, 1994. 302. és 498.

104 HANKISS Elemér: Üde és gyilkos naivítás. *Keserű igazság. Filmvilág*, 1986/4. 22.

105 Darvas Iván 1956-ban forradalmi bizottságot szervezett, hogy bátyját kihozza a börtönből. Ezért 22 hónap börtönrre ítélték.

a birodalom fél a királytól”. „Ezek a távolról hatalmas emberek közelről kicsinyek.” A rendezőt kilenc évre eltiltották a filmezéstől, segédmunkásként kellett dolgoznia egy roncsládagyárban.¹⁰⁶

A nagyrozsdási eset című film Gogol *A revizorához* hasonló történetet dolgozott fel.¹⁰⁷

Fábrí Zoltán és Apáthy Imre filmjei, a *Bolond április* és a *Játék a szerelemmel* Mensáros Lászlóval együtt „szabadultak”; azért tiltották be őket, mert egy bebörtönzött színész szerepelt bennük.

Keleti Márton *Csodacsatárát* a külföldre „szakadt” Puskás Öcsi helyett egy itthon maradt játékosal, Hidegkúti Nándorral újraforgatták.¹⁰⁸

Máriássy Félix¹⁰⁹ *Külvárosi legenda* c. filmjét az ötvenes évekből „visszarendezték” a harmincas évekbe, de mivel az angyalföldi proletariátus nem lett eléggé öntudatos, ezért leállították a film forgalmazását.

Eizenstein *Rettegett Iván* című filmjének második részét Sztálin 1946-ban betiltotta és a Szovjetunióban csak 1958-ban mutatták be, Magyarországon túlzott óvatosságából nem engedték levetíteni.¹¹⁰

Kovácsnai György *Gitáros fiú a régi könyvtárban* c. kísérleti animációs filmjét (1964) egészen a rendszerváltozásig nem mutathatták be. A Filmigazgatóság 1965. június 15-én kelt jegyzőkönyve szerint: „A filmet forgalmazásra nem engedélyezték, kiadása tilos.”¹¹¹

Fábry Zoltán *Húsz óra* (1965) c. filmjéből Kádár János személyes utasítására vették ki az alábbi mondatot: „Kommunista rendőr, ide lőj!”¹¹²

Milos Forman *Tűz van, babám* című filmjét 1968-ban szinkronizálták, 1988-ig mégis dobozban maradt.

1969-ben Bacsó Péter *A tanúját*, valamint Magyar Dezső két, a Balázs Béla Stúdióban készült filmjét, az *Agitátorokat* és a *Büntetőexpedíciót* tiltották be.

Az 1970-es években főleg dokumentumfilmeket tiltottak be: többek között Ember Judit, Gazdag Gyula, Kósa Ferenc¹¹³ alkotásait. A Balázs Béla Filmstúdióban készült dokumentumfilmek közül is többet betiltottak: Vitézy László *Tagfelvétel* (1972), Gazdag Gyula – Ember Judit *Határozat* (1972), Dárdai István *Küldöttválasztás* (1972), Gulyás Gyula *Vannak változások* (1978) és Ember Judit *Hagyd beszélni a Kutruczot!* (1985).¹¹⁴

Gazdag Gyula rövid idő alatt a legtöbb betiltott filmmel „büszkélkedő” magyar filmrendező lett. *Sípoló macskakő* (1971) című filmjének külföldi vetítését 1979-ig nem engedélyezték.

106 BALOGH Gyöngyi – GYÜREI Vera – HONFFY Pál: *A magyar játékfilm története a kezdetektől 1990-ig*. Budapest, Műszaki, 2004. 91–93.

107 NEMES Károly: *A magyar filmművészet története 1957 és 1967 között*. Budapest, Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, 1978. 518.

108 RÉVÉSZ Sándor: *Aczél és koruk*. Budapest, Sík, 1997. 211.

109 VARGA Balázs: Filmpolitika, film és politika a forradalom után. In: *1956-os Intézet Évkönyve, IV. 1995*. Budapest, 1996. 155–157.

110 BARÁTH Magdolna: Szovjet „imázsépítés” Magyarországon. A Szovjetunió magyarországi népszerűsítésének módszerei és eszközei 1956 után. *Századok*, 2011/6. 1539.

111 IVÁNYI-BITTER Brigitta: *Kovácsnai*. Budapest, Vince, 2008. 75.

112 GERVAI András: *A tanuk. Film-történelem*. Budapest, Saxum, 2004. 226.

113 Kósa Ferenc a filmművészet cenzúrázásáról az alábbiakat nyilatkozta: „a hatalmat nemcsak az sérti, ha a politikai témájú filmekben az alkotók megkönyékezik a tabukat, a szabadság, az igazmondás, az európai típusú demokrácia kérdését, de az is bosszantja, ha valakinek az égvilágon semmi köze nincs a politikához, ám kimagasló eredeti tehetség.” Idézi: *Magyar Nemzet*, 2006. május 20. 30.

114 HOLTZER Lóránt: Bosnyák Zoltán élete és titokzatos halála. *Beszélő*, 2003/12. 84.

1975-ben készült el Gazdag Gyula *Bástyasétány '74* című filmje, amelyet Szabó B. István, a Filmfőigazgatóság vezetője a film „esztétikai, ideológiai zavarossága” miatt nem javasolt vetítésre.¹¹⁵ Ugyancsak tiltólistára került Böszörményi Géza *Az utolsó tánctanár* (1975) és *Hungarian Dracula* (1983) című filmje is.

Ingmar Bergman filmjét, a *Suttogások, sikolyokat* állítólag azért kellett levenni a műsorról, mert Aczél György felesége rosszul lett az egyik naturális jelenettől.¹¹⁶

Egyéb bemutatott, de valamilyen okból mégis visszavont filmek: *Halálfejesek, Psycho, Kína szindróma* stb. Egyes külföldi gyártású filmekből kivágtak a politikai vezetésnek nem tetsző részeket.¹¹⁷

Amikor L. I. Brezsnyev meghalt (1982. november 10.), villámgyorsan letiltottak két filmet, az *Ajándék ez a napot és A bestiát*.¹¹⁸ Egyébként az éber elvtársakon kívül senkinek sem jutott volna eszébe összefüggést találni a filmcímek és a szovjet pártfőtítkárral halála között.

Az 1980-as években egyébként nemcsak ilyen tragikomikus okok miatt tiltottak be filmeket: Sára Sándor *Pergőtűz* című filmjét azért, mert az a 2. magyar hadseregnek állított emléket, a *Keresztúton* című filmet pedig azért, mert a bukovinai székelyekről szólt balladai tömörséggel.¹¹⁹

Ember Judit *Pócspetri* című dokumentumfilmje egy olyan koncepciót mutatott be, amelynek Péter Gábor mellett Kádár János volt az egyik rendezője, ezért nem lehetett bemutatni.

Jeles András *Álombrigád* c. filmje a munkásokról nem a hatalom által elvárt stílusban szólt.¹²⁰ Mész András *Bebukottak* című filmje a fiatalok bűnözők beilleszkedési problémáit mutatta be.¹²¹ Mészáros Márta *Napló gyermekeimnek* című filmjének bemutatása is jó néhány évet késelt.

Koltay Gábor *Szép volt fiúk!* (1986) c. filmjének forgatását leállították, a vágatlan anyagot a rendező a saját kertjében ásta el.¹²²

Vicsék Ferenc és Vitézy László *Úgy érezte, szabadon él* c. dokumentumfilmje a fiatalok kábítószer-fogyasztásáról szólt, ezért csak 1989-ben jelenhetett meg könyv alakjában.

Rófusz Ferenc nem utazhatott ki az Oscar-díj átadására, a díjat – a helyi rendezőket is átverve – Dósy István, a Hungarofilm vezérigazgatója vette át, akitől aztán a csalást felfedezve, a rendőrség vette vissza a szobrot.¹²³

A *Filmhíradókat* is cenzúrázták: Gárdos Péter is készített egy filmet a zálogházakról és bemutatta, hogy kikből áll a zálogházi kölcsönökért folyamodók serege. A rendező statisztákkal forgatta le a filmet, és a valóságot adta vissza, mégis Kádár János személyesen járt el a betiltás érdekében.¹²⁴

115 MOL M-KS 288. f.-36/1975/2. ö. e.

116 SELMECZI Mari: *Kellett nekem rongybicikli*. Budapest, K. u. K., 2005. 102–103. Kovács Emőke: Gondolatok a Kádár-korszak filmcenzúrájáról. *Valóság*, 2007/7. 44.

117 SZEKFŰ András: *A cápa utolsó tangója. Médiaszociológiai tanulmányok a félkemény diktatúrából*. Budapest, Gondolat, 2008. 219.

118 VÖRÖS László: Szigorúan ellenőrzött mondatok. *A főszerkesztő értekezletek történetéből 1975–1986*. Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2004. 350–351.

119 Fekete dobozaink. Beszélgetés Sára Sándorral. *Filmvilág*, 1988/2. 12.

120 SCHUBERT Gusztáv: Az elvarázsolt proletár. *Álombrigád*. *Filmvilág*, 1989/2. 4. GERVAI i. m. (112. l.) 244.

121 ZSUGÁN István: A félelem senkiföldjén. *Bebukottak*. *Filmvilág*, 1989/1. 19.

122 THURY Gábor: Elásott műremek. *Nemzeti Sport*, 2010. május 8. 20.

123 VARGA György: Meddig zümmög a légy? *Magyar Nemzet*, 2010. május 8. 30.

124 Tényi István interjúja. *Magyar Nemzet*, 2010. április 27. 2.

A filmgyártás állambiztonsági kontrolljára jellemző, hogy még neves filmrendezőket is beszerveztek ügynököknek. Az 1981-ben bemutatott és Oscar-díjat nyert *Mephisto* c. filmnek a rendezője és forgatókönyv-írója, Szabó István is besúgó volt.¹²⁵

November 7. előtti napon a *TV-maci* nem köpöhett a fogmosáskor, nehogy valaki azt a következtetést vonja le, hogy „köp” az ünnepre.¹²⁶

125 A filmrendezők beszerzéséről l. GERVAI András: *Fedőneve: „Szocializmus”. Művészek, ügynökök, titkosszolgák*. Pécs, Jelenkor, 2010. 81.

126 MRÁV Noémi A tévémaci tudatformáló szerepe. Az államszocialista nevelés emblematikus figurájának története. *Médiakutató*, 2009/nyár.

A sorozatban eddig megjelent kötetek

1. Apró István (szerk.): Határon túli magyar nyelvű médiumok 2010/2011 (2012)
2. Dobos Ferenc: Nemzeti identitás, asszimiláció és médiahasználat a határon túli magyarság körében 1999–2011 (2012)
3. Csink Lóránt – Mayer Annamária: Variációk a szabályozásra. Önszabályozás, társszabályozás és szabályozó hatóság a médiajogban (2012)
4. Sarkady Ildikó – Grad-Gyenge Anikó: A média-értéklánc szerzői jogi vonatkozásai (2012)
5. Koltay András (szerk.): A médiaszabályozás két éve (2011–2012) (2013)

Médiatudományi Intézet, Budapest

A kiadásért felel Nyakas Levente

Szerkesztő: Paál Vince

Tördelő: Varga Ákos

Nyomdai kivitelezés: Crew Kft.

Megjelent 6,25 (B/5) ív terjedelemben, 200 példányban.

Médiatudományi Könyvtár: ISSN 2063-5222

Médiatudományi Könyvtár 6.: ISBN 978-615-530-202-2